

मा. मराठी ग्रंथ संग्रहालय,
(जिल्हा वाचनालय)

शेकाचे नांव — काव्यरत्नाकर

संपादक —

क्रमांक — सन १९०५

अंक —

(महिने)

१२ १२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

जुनी मासिके (संदर्भ)

2e

अनुक्रमणिका

कवि, विषय व पद्यसंख्या

१	त्रिनायक कवि. (कविता ५३२)	
	९४ कुष्णाकुमारी	१८
	८ नदी आणि कवि	२१
	१०२ ध्यास तो भास	२७
	१०२ गणिकोद्धार	११३
	८ नागपंचमी	१२५
	१०२ वीरमती	१२९
	१०५ मोहानंतर	१४५
	११ शिवसदेश	१८७
२	माधवानुज (कविता १५३)	
	६३ मेघनादवधकाव्य (सर्ग ३ रा)	१५४
	९६ मेघनादवधकाव्य (सर्ग ४ था)	१७९
	४ अन्योक्तिमाला	१९२
३	श्रीपाद नारायण मृजूमदार वी. ए. (१३०)	
	१३० वसंतचंद्रिका	१६१
४	विहंगम (कविता १२३)	
	३० आगपेठीस	२७
	१२ मानवीदौर्बल्य	११
	१८ गायीचा अकबर यादशहास अर्ज	१०६
	३४ सिद्धांतत्रयोदशी	१४२

खर (कवितेचा निरोप)

१६०
१७६
१७७

लक्ष्मण अंतरकर (कविता ११६)

६३	मेघदूतच्छाया पूर्वमेघ	१
५३	मेघदूतच्छाया उत्तरमेघ	१७

भृंग (कविता ९१)

१०	सज्जनाची थोरवी	४३
६५	मोहपाश	५५
९	पद्यरचनेचा ओनामा	९४
२	सुभाषित	१२८
५	सुभाषित	१७६

विष्णु गणेश नेने (कविता ७०)

२३	ईशदर्शन गुच्छ १ लां	३३
१७	" " गुच्छ २ रा	४९
१५	" " गुच्छ ३ रा	६५
१५	" " गुच्छ ४ था	८१

केशवसुत (कविता ५३)

३	चिरवियुक्ताचा उद्गार	३२
४	नवा शिपाई	४०
२	मयूरासन आणि ताजमहाल	६३
१३	प्रीति	७९
३१	हरपलें श्रेय	८८

९	दा. सी. जांशी (कविता ४२)	
	३७ शरलीला	६२
	५ सुभाषित	६४
१०	मल्हार खंडेराव चिम्णीस बी. ए. एल्. एल्. बी. ३७	
	१६ कर्तव्य-पंचदशी	२९
	२१ वेदाध्ययनानंतर शिष्यास गुरु उपदेश कर्िताल	१७२
११	चंद्रशेखर (कविता ३४)	
	३४ तारातरंग	१३८
१२	बाळकृष्ण अनंत भीडे बी. ए. (कविता ३०)	
	५ गर्व व काळ	४६
	२६ शांतीचा बोध	७६
१३	चक्रवाक् (कविता २७)	
	११ मेघास उद्देशून	४६
	१६ जलप्रवाहास उद्देशून	११०
१४	कै. बळवंत जनार्दन करंदीकर (कविता २३)	
	२ होळी	६२
	२१ ही कोण माझी दशा ?	८४
१५	मोरो गणेश लोंढे (कविता २२)	
	१७ कविमित्रास पत्र	१२२
	५ मनोवृत्ति	१८९
१६	य. त्र्यं धर्माधिकारी (कविता २०)	
	२० वेश्या	७२
१७	पांडुरंग बाळकृष्ण दडकर (कविता २०)	
	१२ कवीचें ऐश्वर्य	९१

८ सतारीस	१२७
१८ गोविंद पांडुरंग देवधर बी. ए. (कविता १४)	
१४ मृग आणि वेणू	१५९
१९ रंगनाथ एच. अधिकारी (कविता १२)	
१० गायत्रीवंदन	४५
२ सुभाषित	९६
२० विष्णु बाबाजीराव कुळकर्णी (कविता १२)	
१२ पतंगास	७८
२१ राजहंस (कविता १२)	
१२ वरानें वधूला घातलेले दहा घास	१०८
२२ वनवासी (कविता ११)	
७ तारका	७४
४ निदान	९०
२३ नागायण (कविता १०)	
१० दुरितेच्छानिरसत	७३
२४ दातार (कविता ८)	
८ बगैतील फुलपाखरास	१७४
२५ वा. वा गद्रे (कविता ६)	
६ राष्ट्रसंगीतलक्षण	११२
२६ शंकर कृष्ण (कविता ६)	
६ निद्रा	१९०
२७ चिंतामण माधव पिंपळसकर (कविता ४)	
२ सुभाषित	३२
२ सुभाषित	४८

काव्यरत्नावलि

सालअखेर.

श्लोक.

माळी मूढ, नितांत शुष्क अग्रनी, तापे रवी अंत्रीं,
मोठ्या वावटळीमुळें परुषता दाही दिशांभीतरी.
ऐसें संकट चंपकावारि मरुप्रांतांत येतां, घना !
दैवें धाडियलें कसें तरि तुला घाया तरी जीवना.

लक्ष्मण गणेश शार्वी लेले.

ईश्वराच्या कृपेनें काव्यरत्नावलीस आज १७ वर्षे पुरीं झालीं. सालअखेर संबंधानें अधिक जरी नाही तरी थोडासा हिशेब दाखविणें अगत्याचें आहे.

गेल्या दोन वर्षांत नियमितपणानें रत्नावली बाहेर पडली. हें आलि-
कडील प्रसिद्ध होत असलेल्या अंकांवरून वाचकांस दिसून आलेंच आहे.
रत्नावली अगदीं नेमक्या तारखेस पोष्ट व्हावी अशी व्यवस्थाही लौकरच
होईल अशी आह्वास उमेद आहे.

वर्गणीदारांच्या संबंधानें ह्या वर्षी मागील वर्षापेक्षां थोडे जास्त
वर्गणीदार मिळाले आहेत. उत्तरोत्तर असाच आश्रय मिळत गेल्यास र-
त्नावलीचें दैन्य बरेंच दूर होईल. चालूं वर्षांत आह्वास बरीच तूट आली
आहे. ती आली नसती तर आह्वास बरीच मदत होती. परंतु कित्येक
बुडव्या वर्गणीदारांनीं आह्वास बऱ्याच खर्चांत घातले ! ह्या बुडव्या व-
र्गणीदारांची यादी आह्मी प्रसंगोपात लौकरच प्रसिद्ध करणार आहों. ह्या

बुडव्या वर्गणीदारांच्या पायीं पांचशें रुपयांचा चढा बसला ! बिचाऱ्या रत्नावलीस कोणत्याच प्रकारचें साह्य नाहीं. त्यांतून वरील प्रकारचें नुकसानानें तिची काय स्थिति असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. हल्लीं थोडा बहुत जो आश्रय आहे, त्यावरच तिचें कसें बसें संगोपन चाललें आहे. तरी सततोद्योगानें रत्नावलीस बरीच चांगली स्थिति प्राप्त होईल अशी आशा आहे.

रत्नावलीचीं पृष्ठें वाढवून त्यांत कविते संबंधाचा गद्यात्मक भाग देण्याची आह्मी संमति दिली होती, परंतु त्याप्रमाणें आमच्या लेखकवर्गाकडून तयारी झाली नाहीं. आणि कदाचित् आमच्या लेखकबंधूंनीं आमच्या विनंतीस मानही दिला असता, परंतु थोड्या पृष्ठांत इतर लेखांचा समावेश झाला नसता; ह्मणून आह्मी त्या गोष्टीकडे कानाडोळा केला. रत्नावलीचीं पृष्ठें वाढवून तीं पृष्ठें कवितेकडे तरी लावणें फार अगत्याचें आहे. असें आह्वास वाटतें. त्या योगानें दर वर्षीं कवितेचा संग्रह बराच होईल. रत्नावलीची सांपत्तिक स्थिति सुधारल्याखेरीज व तिला मोठें रूप मिळाल्याखेरीज गद्यात्मक विषयाचा समावेश करणें सर्वथैव इष्ट नाहीं. येत्या वर्षापासून रत्नावलीचीं पृष्ठें जास्त करण्याचा विचार आहे.

कवितेच्या संबधानें विचार करितां बारा अंकांतील कविता २७ कवींकडून गुंफल्या गेल्या आहेत. एकंदर कवितेची संख्या १६१८ आहे. यांत विनायक कवीचीं चार आख्यानें, माधवानुजकृत मेघनादवधकाव्याचे दोन सर्ग, रा. रा. मुजूमदार यांची वसंतचंद्रिका, रा. रा. अंतरकर यांची मेघदूतच्छाया, भृंग कवीचा मोहपाश, रा. रा. नेने यांचें ईशदर्शनकाव्याचे ४ गुच्छ, चंद्रशेखर कवीचा तारातरंग हीं मोठीं प्रकरणें आप-आपल्या गुणांची साक्ष देत आहे. या वर्षीं मोठीं प्रकरणें बरींच गुंफलीं गेलीं आहेत. या प्रकरणांची संख्या १०७२ आहे. ही संख्या मूळ

कवितेंतून वजा केली तर ९४६ कविता किरकोळ प्रकरणांनीं लिहिली गेली आहे. यांत ३९७ कविता निवळ भाषांतरात्मक आहे यांत ही कविता मूळसंख्येंतून वजा केली तर १२६१ कविता केवळ स्वतंत्र कल्पनेची आहे. यावरून स्वतंत्र कवितेचें पाऊल बरेंच पुढें आहे असें दिसून येईल. कवितेच्या चांगुलपणाविषयीं वेळेवेळीं प्रसिद्ध झालेले अभिप्राय आह्मी प्रसिद्ध केले आहेत. तेव्हां आतां निराळें लिहिण्याचें कारण नाही.

या वर्षी रा. रा. मुजूमदार, रा. रा. चिटणीस, रा. रा. देवधर, रा. रा. अधिकारी, रा. रा. दातार, रा. रा. शंकर वृष्ण वंगरे नवीन कवींचा आह्वास लाभ झाला आहे. ते रत्नावलीवर पूर्ण लोभ ठेवतील अशी आशा आहे.

ह्या अंकांत दोन कवींची मृत्युवार्ता कळविण्याचा दुःखद प्रसंग आह्वास आला आहे, तो हा कीं केशवसुत आणि परशुराम नारायण बेहरे हे दोन कवि ह्या वर्षीत परलोकवासी झाले. बेहरे हे ता० २१ मार्च रोजी पांचवड येथे प्लेगचे आजारानें मरण पावले. लहानशा खेड्यांत जरी ह्यांचें वास्तव्य होतें तरी त्यांनीं वेदाध्ययन उत्तम प्रकारें केलें होतें. यांची कविताशक्ति बरीच होती आणि ते पुढें चांगले कवि झाले असते. मरणसमयीं यांचें वय अवघें २२ वर्षांचें होतें. रत्नावलींत यांचीं एक दोनच प्रकरणें प्रसिद्ध झालीं आहेत.

केशवसुत यांच्या मरणानें रत्नावलीची जी हानि झाली आहे ती कधींही भरून येणार नाही. रत्नावलीच्या कविपंचरत्नांपैकीं हे मोलिक रत्न हरविलें. हरपलें श्रेय यांची कविता रत्नावलीत होय. यांनीं कविता अशी फारच थोडी लिहिली आहे. पण तेथे विचाराचा मराठी कवि यास हटलें असतां अतिशयोक्ति नसते. यांच्या कवितेंतील थोर विचार पाहून मन भरून त्यास धारवाड

बुडव्या वर्गणीदारांच्या पायीं पांचशें रुपयांचा चट्टा बसला ! विचान्या रत्नावलीस कोणत्याच प्रकारचें साह्य नाहीं. त्यांतून वरील प्रकारचें नुकसानानें तिची काय स्थिति असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. हल्लीं थोडा बहुत जो आश्रय आहे, त्यावरच तिचें कसें बसें संगोपन चाललें आहे. तरी सततोद्योगानें रत्नावलीस बरीच चांगली स्थिति प्राप्त होईल अशी आशा आहे.

रत्नावलीचीं पृष्ठें वाढवून त्यांत कविते संबंधाचा गद्यात्मक भाग देण्याची आह्मी संमति दिली होती, परंतु त्याप्रमाणें आमच्या लेखकवर्गाकडून तयारी झाली नाहीं. आणि कदाचित् आमच्या लेखकबंधूनीं आमच्या विनंतीस मानही दिला असता, परंतु थोड्या पृष्ठांत इतर लेखांचा समावेश झाला नसता; ह्मणून आह्मी त्या गोष्टीकडे कानाडोळा केला. रत्नावलीचीं पृष्ठें वाढवून तीं पृष्ठें कवितेकडे तरी लावणें फार अगत्याचें आहे. असें आह्वास वाटतें. त्या योगानें दर वर्षीं कवितेचा संग्रह बराच होईल. रत्नावलीची सांपत्तिक स्थिति सुधारल्याखेरीज व तिला मोठें रूप मिळाल्याखेरीज गद्यात्मक विषयाचा समावेश करणें सर्वथैव इष्ट नाहीं. येत्या वर्षापासून रत्नावलीचीं पृष्ठें जास्त करण्याचा विचार आहे.

कवितेच्या संबधानें विचार करितां बारा अंकांतील कविता २७ कवींकडून गुंफल्या गेल्या आहेत. एकंदर कवितेची संख्या १६१८ आहे. यांत विनायक कवीचीं चार आख्यानें, माधवानुजकृत मेघनादवधकाव्याचे दोन सर्ग, रा. रा. मुजूमदार यांची वसंतचंद्रिका, रा. रा. अंतरकर यांची मेघदूतच्छाया, भृंग कवीचा मोहपाश, रा. रा. नेने यांचें ईशदर्शनकाव्याचे ४ गुच्छ, चंद्रशेखर कवीचा तारातरंग हीं मोठीं प्रकरणें आपल्या गुणांची साक्ष देत आहे. या वर्षीं मोठीं प्रकरणें बरींच गुंफलीं गेलीं आहेत. या प्रकरणांची संख्या १०७२ आहे. ही संख्या मूळ

कवितेंतून वजा केली तर ५४६ कविता किरकोळ प्रकरणांनी लिहिली गेली आहे. यांत ३५७ कविता निवळ भाषांतरात्मक आहे यांत ही कविता मूळसंख्येंतून वजा केली तर १२६१ कविता केवळ स्वतंत्र कल्पनेची आहे. यावरून स्वतंत्र कवितेचें पाऊल बरेंच पुढें आहे असें दिसून येईल. कवितेच्या चांगुलपणाविषयी वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेले अभि-प्राय आह्मी प्रसिद्ध केले आहेत. तेव्हां आतां निराळें लिहिण्याचें कारण नाहीं.

या वर्षी रा. रा. मुजूमदार, रा. रा. चिटणीस, रा. रा. देवधर, रा. रा. आविकारी, रा. रा. दातार, रा. रा. शंकर कृष्ण वंगरे नवीन कवींचा आह्वास लाभ झाला आहे. ते रत्नावलीवर पूर्ण लोभ ठेवतील अशी आशा आहे.

ह्या अंकांत दोन कवींची मृत्युवार्ता कळविण्याचा दुःखद प्रसंग आह्वास आला आहे, तो हा कीं केशवसुत आणि परशुराम नारायण बेहरे हे दोन कवि ह्या वर्षीत परलोकवासी झाले. बेहरे हे ता० २१ मार्च रोजी पांचवड येथें प्लेगचे आजारानें मरण पावले. लहानशा खेड्यांत जरी ह्यांचें वास्तव्य होतें तरी त्यांनीं वेदाध्ययन उत्तम प्रकारें केलें होतें. यांची कविताशक्ति बरीच होती आणि ते पुढें चांगले कवि झाले असते. मरणसमयीं यांचें वय अवघें २२ वर्षांचें होतें. रत्नावलींत यांचीं एक दोनच प्रकरणें प्रसिद्ध झालीं आहेत.

केशवसुत यांच्या मरणानें रत्नावलीची जी हानि झाली आहे ती कधींही भरून येणार नाहीं. रत्नावलीच्या कविपंचरत्नांपैकीं हे एक अमोलिक रत्न हरविलें. हरवलें श्रेय यांची कविता रत्नावलींत शेवटचीच होय. यांनीं कविता अशी फारच थोडी लिहिली आहे, परंतु स्वतंत्र विचाराचा मराठी कवि यास ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति अगदीं होणार नाहीं. यांच्या कवितेंतील थोर विचार पाहून मन अगदीं आश्चर्यचकित

होऊन जातें, यांच्याविषयीं आह्वास बरेंच लिहावयाचें होतें, पण स्थल-संकोचामुळे आज तसें करितां येत नाहीं. त्यांचें चरित्र मिळण्याची मोठी पंचाईत पडली होती; परंतु आमच्या विनंतीस मान देऊन त्यांचे बंधु प्रो० मोरो केशव दामले एम्. ए. यांनीं आह्वास थोडीं टिपणें देऊन, आमची मनीषा पूर्ण केली याबद्दल त्यांचे आह्वा आभार मानून केशवसुत यांचें चरित्र थोडक्यांत येथें देतो.

केशवसुत यांचें संबंध व खरें नांव कृष्णाजी केशव दामले हें होय. यास आप्पा असेंही ह्मणत. यांचा जन्म सन १८६६ मार्च महिन्यांत झाला. यांच्या वडिलास केसोपंत दामले ह्मणत. रत्नागिरी जिल्ह्यांत हे सरकारी मराठी शाळेवर हेडमास्तर होते. यांची बहुतेक नौकरी रत्नागिरी जिल्ह्यांतच झाली. उत्तम रीतीनें नौकरी करून यांनीं तेरा वर्षे पेनशन भोगून १८९३ सालीं यांचा काळ झाला. केसोपंतास एकंदर बारा अपत्ये झालीं. त्यांत ७ मुलगे व ५ मुली. सर्वांत वडील चिरंजीव ११ वर्षांचे वुडून वारले. एक चिरंजीव अल्पवयांतच वारले. तिसरे चिरंजीव श्रीधरपंत हे जगन्नाथ शंकर शेट स्काळर होते. एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून बी. ए. होऊन लगेच बडोद्यास प्रथमच नवीन कॉलेज झाले; त्यांत संस्कृतचे प्रोफेसर नेमले गेले. परंतु दुर्दैवानें एकच वर्ष नौकरी करून सन १८८३ च्या जानेवारींत वारले ! चौथे चितोपंत हे मराठी सहावी इयत्ता पास होऊन गरीबीमुळे संपारांत पडले. ते हल्लीं परलोकवासी विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे खोतीगांवावर आज वीस बावीस वर्षे नौकर आहेत. पांचवे आमचे चरित्रनायक कृष्णार्जुपंत— ह्मणजे केशवसुत. सहावे प्रो० मोरो केशव दामले, हे उज्जैन कॉलेजांत आहेत. सातवे रा. रा. सितारामपंत बी. ए. एल्. एल्. बी. हे काहीं दिवस सयाजीविजय, इंदुप्रकाश, मराठा ह्या पत्रांत लिहित होते. हल्लीं ज्ञानप्रकाशांत लिहित असतात. हे फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रो० झाले असून

त्यांचा डे. ए. सोसायटीचा लार्डफ मॅबर होण्याचा पुढें मागें विचार आहे. केशवसुत ह्यांच्या चार बहिणी हयात आहेत. यांच्या वडिलास ह्यणजे केसोपंत दामले यांस ३० रुपये पगार होता. कुटुंबातील पसारा मोठा. तरी मोठ्या दक्षतेनें केसोपंत यांनीं आपला प्रपंच चालविला. जरी गरीबी होती, तरी केसोपंताची संसारस्थिति मोठी वर्णनीय व व्यवस्थेशीर रीतीची असे. येवढा प्रपंचाचा गाडा हांकूनही शेवटीं कर्ज ह्यणून तें कसें मुळींच नाहीं ! केसोपंताचा दरारा व शिक्षा मोठी कडक असे. एकंदर केसोपंताची राहणी संभावितपणाची व नेकाची असे. यांचें कुटुंब १९०२ सालीं वारलें. केशवसुत यांच्या घरासंबंधाची अशी थोडक्यांत हकीकत आहे.

कृष्णाजीपंताचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांत मालगुंड गांवीं झाला. सर्व मराठी विद्याभ्यास सन १८८२ पर्यंत खेड येथें झाला. पुढें वडोद्यास श्रीधरपंतापाशीं एक वर्षभर पर्यंत इंग्रजीचा अभ्यास झाला. नंतर श्रीधरपंताच्या मरणामुळें हे पुण्यास न्यूस्कूलमध्ये सन १८८४ ते १८८९ पर्यंत अभ्यासास राहिले. सन १८८९ मध्ये यांची मॅट्रिकची परीक्षा पास झाली. नंतर सन १८९० ते १८९६ पर्यंत मुंबईत कॉमिसारिअट, दादर इंग्लिशस्कूल, ज्ञानोदयपत्र, गव्हर्नमेंटटेलिग्राफकडे नौकरींत काळ गेला. सन १८९७ मध्ये त्यांनीं प्लेगमुळें नौकरी सोडली. यांचें लग्न सन १८८९ मध्ये झालें. चाळीसगांव येथील मराठी शाळेवर रा. श. चितळे हे हेडमास्तर होते. हल्लीं चिपळूणास हे पेनशनर आहेत. हे कृष्णाजीपंताचे सासरे. ह्यांच्या संबधानें कृष्णाजीपंत खानदेशांत आले. भडगांव येथें म्युनिसिपल इंग्लिशस्कूलमध्ये हे २० रुपयावर टीचर राहिले. पुढें पेनशनाला हक्क पोंचावा ह्यणून सेंकडरीटीचर्सएक्झामिनेशन दिली. नंतर फैजपूर येथें म्युनिसिपल इंग्लिशस्कूलवर ३० रुपयावर हेडमास्तर होते. पण तेथें यांचें न जमल्यामुळें यांनीं हैस्कूलांत बदली मागितल्यावरून त्यास धारवाड

हैस्कूलांत १९०३ मध्ये जागा मिळाली. तेथे ते शेवटपर्यंत होते. कृष्णाजीपंत हे हुबळीस त्यांचे चुलत चुलते रा. रा. हरी सदाशिव दामले यांजकडे गेले होते. तेथेच दुर्दैवाने प्लेगचा हल्ला त्यांजवर पडून ता. ७ नोवेंबर १९०६ रोजी दुपारी वारले. त्यांतल्या त्यांत आश्चर्याची गोष्ट ही की त्यांचे कुटुंब बरोबर त्यांचे दहावे दिवशी वारले ! ह्यास तीन मुली ११, ८, ४ वर्षांच्या आहेत.

ह्यांना कवितेची गोडी अगदी लहानपणांत होती. पोथ्या वगैरे वाचण्याचा नाद यांना फार असे. श्रीधरपंताचा सहवास बडोद्यास एक वर्षभर होता. श्रीधरपंत हे काही कविता वगैरे करित त्या वाचण्याचा नाद व कवितेविषयी उत्सुकता तेव्हां बरीच दिसून येत असे. सन १८९३ साली हे आपल्या मामाकडे नागपुरास तीन चार महिने होते. तेथे हल्लीं खिस्ति झालेले प्रसिद्ध कवि नारायण वामन टिळक यांचा सहवास घडला. त्यावेळीं यांच्यांत कवितेचा उद्गम व स्फूर्ति दिसू लागली. पुढे हे पुण्यांत न्यूस्कूलमध्ये अभ्यासास राहिले. तेथे इंग्रजी कवींची काव्ये यांनीं पुष्कळ वाचलीं व तेव्हांपासून हे कविता लिहिण्यास लागले. यांची कल्पनाशक्ति फार भव्य होती. हे त्यांच्या कवितेवरून चांगले दिसते. “ रांगोळी घालतांना पाहून ” ही एक त्यांची कविता रत्नावलींत प्रसिद्ध झाली आहे. ही कविता ते शाळेत जात असतां एका गृहस्थाची मुलगी दारापुढे रांगोळी काढित असतांना त्यांनीं पाहिली. त्यावरून कल्पना करून त्यांनीं ती कविता त्यावेळेस लिहिली. यावरून चांगला कवि साधारण गोष्ट सुद्धां किती बहारीने वठवितो, हे एक सदर कविता उदाहरण आहे. न्यूस्कूलांत असतांना ह्यांना चित्रे काढण्याचाही फार नाद होता. वाटेल त्याचा Likeness ते अर्ध्या तासाचे आंत साधारण ओळख पटेल असा काढित. अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करूनही ते टिळक, आगरकर, वगैरे शिक्षकांचे

Likenesses आपले नोटबुकांत काढित. हें त्यांच्या अनेक साहाध्यायांनी पाहिलेले आहे. याप्रमाणे काव्यकला व चित्रकला यांमधील निकट संबंध व साधर्म्य त्यांचे ठायीं दिसत होते. व हीच गोष्ट त्यांचे बंधु रा. रा. सितारामपंत यांचेमध्येही दिसत आहे. रा. रा. सितारामपंताची एक कविता रत्नावलींत प्रसिद्ध झाली आहे. याशिवाय रा. रा. सितारामपंताच्या कविता मनोरंजन व विविधज्ञानविस्तार यांत आलेल्या आहेत, यावरून यांच्या घराण्यांत कवितेचा ओव बराच दिसत आहे. कुटुंबाच्या गरिबीमुळे कृष्णाजी पंतास कॉलेजचा मार्ग स्वीकारतां आला नाही, ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय. यांच्यांत स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, निस्पृहता, प्रेमळपणा व कुशाग्रबुद्धित्व हे गुण स्पष्ट दिसत होते. स्वावलंबनाविषयी यांची एक अशी गोष्ट ऐकण्यांत आली आहे की, त्यांचे बंधु प्रो० मोरो केशव दामले याणीं एक वेळीं ह्यास प्रपंचास मदत व्हावी ह्मणून मनिआर्डरीनें कांहीं रकम पाठविली, परंतु ती त्याणीं न घेतां रा. रा. मोरोपंत यांजकडे परत केली ! यावरून यांचे स्वावलंबनत्व चांगले दिसून येते. त्यांची वृत्ति व्यवहारी दृष्टीनें विचित्र व विक्षिप्त असे. आणि याच योगाने कित्येक त्यांना वेडसर समजत. परंतु मूळची त्यांची वृत्ति तशी नव्हती, हें आह्मी स्वानुभवाने सांगतो. दोन तीन वेळ त्यांचा आमचा भेटीचा प्रसंग आला पण त्यांच्यांत संकोचवृत्ति शिवाय आह्मांस दुसरे कांहीं आढळून आले नाही. धारवाडास जातांना तुम्ही आमचेकडे मंडळीसुद्धां एक दिवस उतरावे ह्मणून आह्मी त्यास विनंति केली, पण केवळ संकोचवृत्तीनें त्याणीं ती अमान्य केली. आणि आमच्या कित्येक कविवर्गाच्या मार्गे व्यवहारी दृष्टीनें विचित्रपणा व विक्षिप्तपणा हा लागलेला आहे. पण ~~ही~~ सूक्ष्म दृष्टीनें क्षम्य आहे. असो. यांचे सर्व चरित्र त्यांचे बंधु लौकरच लिहिणार आहे. स्थलाभावामुळे आह्मांस जास्त लिहितां येत नाही. कृष्णाजीपंताच्या कांहीं कविता संग्रहीं असलेल्या मिळाल्या आहेत असें ऐकतो. तरी त्या रत्नावलीकरितां त्यांचे

बंधु पाठवितील तर आह्लास व काव्यरत्नावलीच्या वाचकांवर त्यांचे फार उपकार होतील येवढें सांगून हा दुःखकारक लेख आह्मी संपवितों.

रत्नावलीचीं पृष्ठें वाढविण्यासंबंधानें वर उल्लेख केला आहे. त्याप्रमाणें तूर्त २४ पृष्ठें येत्या जानेवारीपासून छापण्यांत येतील. वर्गणीच्या मानानें रत्नावलीचीं पृष्ठें फार कमी आहेत, असी जी कित्येकांची तक्रार आहे, ती वरील लिहिलेल्या व्यवस्थेवरून दूर होईल. जानेवारीच्या अंकापासून रा. रा. श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए. यांचें “ श्री छत्रपति शिवाजी महाराजकाव्य ” सुरू होईल. या काव्याचे १२ सर्ग असून प्रत्येक अंकांत एक एक सर्ग प्रसिद्ध होईल. मेघनादवधकाव्याचे आजपर्यंत चार सर्ग प्रसिद्ध झाले आहेत. पुढचे ९ सर्ग माधवानुज हे पुढच्या वर्षांत पुरे करून वाचकांच्या ऋणांतून मोकळे होतील, अशी आह्लास आशा आहे. विनायक कवीचीं चार आख्यानें या वर्षांत आलेलीं आहेत. व यापुढेही प्रत्येक अंकांत एक एक आख्यान देण्याचें त्याणीं आह्लास अभिवचन दिलें आहे, त्याप्रमाणें ते आपला हेतू तडीस नेतील तर वाचक-वर्गावर त्यांचे फार उपकार होतील. इतर कवींच्या कविता आमचेकडे बऱ्याच आहेत, त्या योग्य प्रसंगीं प्रसिद्ध होतील. रा. रा. चंद्रशेखर, विहंगम, गणेशसुतगुणे, रा. रा. भीडे, भृंग, ना. वा. टिळक, रा. रा. मुजूमदार, रा. रा. विनायक कवि वगैरे मंडळी यापुढें मनोभावानें रत्नावलीची सेवा करतील अशी आह्लास आशा आहे.

रत्नावलीचे हितचिंतक मित्र रा. रा. काशिनाथ बाबाजी पंडित हेडमास्तर रामपूर यांनीं ह्या वर्षीं पुढें तपासण्याची व इतर गोष्टींची आह्लास बरीच मदत केली, याबद्दल त्यांचे आह्मी आभार मानतो. व यापुढेही ते रत्नावलीवर असाच कृपालोभ ठेऊन वेळेवेळीं आह्लास सहाय करतील, अशी आशा बाळगून हा लेख संपवितों.

मेघदूतच्छाया.

(अथवा महाकवि श्रीकालिदासकृत ' मेघदूत ' काव्याचें समश्लोकी भाषांतर)

प्रस्तावना.

* कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।

किंवा काव्यरसः स्वादुः किंवा स्वादीयसी सुधा ॥

(१ प्रस्तुत ग्रंथाचें नांव. २ संस्कृत आणि मराठी. ३ मेघदूत व त्याचा कर्ता. ४ श्रृंगारवर्णन व त्याजवर येणारा दोष. ५ प्रकृत भाषांतराचा उद्देश व आवश्यकता. ६ ह्या ग्रंथाची रचना व रसिकप्रार्थना.)

१ आमच्या कविकुलमुकुटमणीच्या छोट्याच, परंतु सकल-काव्य गुणसंपन्न, पंडितमान्य, व लोकप्रिय अशा मेघदूत नामक काव्याचें हें सम-श्लोकी भाषांतर महाराष्ट्र वाचकांस सादर करित आहे. ह्या भाषांतराचें नांव मी ' मेघदूतच्छाया ' असे ठेविलें आहे. ' छाया ' शब्दाचा मूळचा अर्थ ' सांवली ' असा आहे; परंतु पुढें त्याजवर ' कांति ' ' छटा, झांक, किंवा लकेर ' ' प्रतिरूप किंवा प्रतिबिंब ' व ' भाषांतर ' असे लाक्षणिक अर्थ वसले असावे. संस्कृत नाटकांत हलक्या पात्रांच्या व सामान्य स्त्रियांच्या तोंडां जी ' बालभाषा ' घातलेली असते, तिचें संस्कृत प्रतिरूप जें त्या ग्रंथांत दिलेलें असतें, त्याला ' छाया ' ह्मणण्याचा परिपाठ आहे. प्रस्तुत भाषांतरहीं एका श्लोकास त्याच वृत्तांतील एक श्लोक असें असल्यामुळें वरील प्रचारास अनुसरून त्यास छाया ह्मणण्यास हरकत नाही, असें वाटल्यावरून त्यास वरील अल्पाक्षरी नांव दिलें आहे.

दुसरें असें कीं, संस्कृत भाषेतील शब्दप्राचुर्य, वर्णसौष्टव, पदलाळित्य,

* काव्यरस अधिक गोड कीं अमृतरस अधिक गोड हें कोणाला विचारूं ? कारण, काव्यरस पिणारे आग्नी रहातों पृथ्वीवर, आणि अमृतरस पिणारे देव आहेत स्वर्गांत !

श्रवणरमणीयता, संधिसमासादिकांनीं आलेली अल्पाक्षर बव्हर्थता, व परिपक्वता, इत्यादिक गुणांशीं मराठीच्या गुणांची तुलना केली असतां, व तिच्या उत्पत्तीचाही विचार केला असतां, मराठी भाषाही केवळ संस्कृताची छाया ह्यणजे सांवली व तीही अस्पष्टच आहे, असें ह्यणावें लागतें. सांवली ज्याप्रमाणें मूळ पदार्थाचा कांहींसा आकार मात्र दाखवून त्याच्या स्वरूपाची कल्पना करण्यास थोडें बहुत साहाय्य करिते, त्याचप्रमाणें कोणत्याही संस्कृत काव्याचा तर्जुमा मूळाचा दिग्दर्शक मात्र व्हावयाचा. तशांत हें मेघाचें प्रतिबिंब मराठींत उटविणारा कुशल व कसलेला नसल्यामुळें तें केवळ छायारूपानें उठणार हें उघड आहे. तेव्हां अशाही दृष्टीनें प्रस्तुत भाषांतरास 'मेघदूतच्छाया' हेंच नांव शोभेळ असें वाटतें.

२ आतां संस्कृत ग्रंथाचें आणि त्यांतही "मेघदूत" सारख्या प्रौढ व गंभीरार्थक काव्याचें मराठींत भाषांतर—व तेंही समश्लोकी—करितांना ज्या अडचणी येतात, त्यांचें येथें थोडेंसें दिग्दर्शन केलें असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं.

पहिली अडचण ही आहे कीं मराठींत शब्दप्राचुर्य नाहीं. ह्यणजे मराठींत निरनिराळ्या सूक्ष्म कल्पनांना निरनिराळे शब्द व एकेका कल्पनेला अनेक शब्द नाहींत. अलीकडे मराठी भाषेच्या द्वारे होत असलेल्या विद्या-प्रसारामुळें ही उणीव संस्कृत शब्दांनीं भरून काढण्याचा प्रघात पडला आहे. पण हे संस्कृत शब्द मराठीचा मराठीपणा व अर्थाची सुबोधता कायय राखून घ्यावयाचे असल्यामुळें पाहिजेत तितके विपुलपणें घेतां येत नाहींत. ह्यामुळें एकंदरींत संस्कृतांतील खुबीदार कल्पना मराठींत आणितांना समर्पक शब्दांची उणीव भासल्यावांचून रहात नाहीं.

दुसरी अडचण मराठींत संधिसमासांचा अभाव ही होय. शुद्ध संस्कृत शब्दांचे मात्र संधिसमास करण्याविषयीं व्याकरणकारांचें अनुमोदन आहे. इतर जे संधिसमास पूर्वीच प्रचारांत आले आहेत तेवढे मात्र निरुपायास्तव व्याक-

रण--कारांनीं मान्य केले आहेत. नवीन करण्याची मोकळीक त्यांनीं ठेविलेली नाही. व तसा प्रचारही अद्यापि पडलेला नाही. तथापि थोड्या अक्षरांनीं पुष्कळ अर्थ व्यक्त करण्यास ज्या अर्थी त्यांचा फार उपयोग आहे, ह्यणजे ज्या अर्थी त्यांनीं भाषेचा संक्षेप होतो, त्या अर्थी ते अधिकाधिक प्रचारांत आणण्याचा बहु-जनसमाजाचा कल सहजच असणार आहे; व ज्या अर्थी 'प्रयोगशरणा वैयाकरणाः' ह्यणजे 'व्याकरणकार हे भाषेच्या प्रचाराच्या अधीन आहेत.' ही व्याकरणकारांच्या अधिकाराची मर्यादा ठरलेली आहे, त्या अर्थी अशा रीतीने प्रचारांत आलेले संधिसमासही त्यांस शुद्ध मानावे लागतील. बाकी अशा रीतीने कांहीं नियमित संधिसमास शुद्ध मानिले गेले, तरी संस्कृताप्रमाणें मराठींत त्यांचा सररहा नियम होणार आहे, असें सुळींच नाही. तेव्हां ही एक संस्कृतांत असलेली सोय मराठींत नाही असेंच हाटलें पाहिजे. तसेंच संस्कृताप्रमाणें विशेषणें, कृदंतें वगैरे प्रकारांच्या योगानें वाक्य आटपसर व नोंकदार करण्याची सोयही मराठींत नाही. ह्यामुळें संस्कृताचें भाषांतर मराठींत नेहमी एका शब्दाबद्दल अनेक शब्द व एका वाक्याबद्दल अनेक वाक्ये घालून करावें लागतें.

तिसरी आणि सर्वांत मोठी अडचण हाटली ह्यणजे यमकांची होय. कांहीं नियमित चरणांच्या शेवटच्या निदान दोन दोन वर्णांची अनवृत्ति झालीच पाहिजे असा साधारणपणें मराठी कवितेंत एक सामान्य नियमच होऊन राहिला आहे. निदान वहिवाट तरी तशी आहे. यमकानें कवितेस श्रुति-मनोहरत्व येतें, व ह्यणूनच त्याची अलंकारांत गणना आहे. पण चरणांती यमक साधलेंच पाहिजे ही अट कवितेच्या यथेच्छ ओघास किती प्रतिबंधक आहे हें तज्ज्ञांस सांगितलें पाहिजे असें नाही. कित्येक रसिकंमन्य तर यमक हेंच मराठी कवितेचें सर्वस्व समजतात ! व जीमध्ये यमक नाही ती कविता आतिशय खराब किंवाहुना कविताच नव्हे असेही ते समजतात ! अशा लोकांची काव्यपरीक्षा यमकांच्या रेळचेटीवर अवलंबून असावयाची हें सांगा-

क्यास नकोच. ! ह्या लोकांस वाग्देवीच्या दरवाजावरचे द्वारपाळ हटले असतां चांगले शोभेल ! ह्यांना तिच्या अत्यंत गूढ रहस्यांची ओळख कोठून असणार ? असे; ही समजूत मराठी कवितेसंबंधाने कां झाली ह्याचाही थोडा विचार केला पाहिजे. यमकाचा तोडा कवितेच्या चरणांत जन्मतः नसून तो पुढे बहुत वर्षांनी पडत असतो असे निदान संस्कृत भाषेतील कवितेच्या इतीहासावरून व आद्य काव्यांवरून दिसून येते. ल्याने तिच्या सौंदर्याचे पोषण व वर्धन होतें खरे; परंतु त्यावरून ' किमिवहि मधुराणां मंडनं नाकृतीनाम् ' ही कालिदासोक्ति कांहीं असत्य होत नाही. मराठी कवितेत आद्यकवि सुकुंदराज ह्यापासून तो मयूरपंत, रामजोशी बगैरे पेशवाई अखेरच्या कवीपर्यंत व विद्यमान लहान मोठ्या कवीपर्यंत सर्वानी यमकाचा शिदेशाई तोडा आपल्या प्रिय कन्येच्या चरणांत अडकवून दिला आहे. ह्याणजे मराठी कवितेच्या जन्मापासूनच हे भूषण तिच्या चरणांत आहे, असे ह्यागण्यास प्रत्ययच नाही. ह्याचे कारण ह्या सर्वांचे कवितेचे विषय व अर्थ प्रायः जुने आहेत हे असवे. जेव्हां कवितेचा विषय नवीन व चमत्कृतिजनक नसतो, तेव्हां कवींना आपले काव्य सजविण्याकरितां यमकादिक शब्दालंकारांचे साहाय्य घ्यावे लागते. ' तएवपदविन्यासास्ताएवार्थ-विभूतयः । तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथन-कौशलार्तं ॥ ' ही उक्ति जरी खरी आहे, तरी हे ' ग्रथनकौशल ' कालिदास, भवभूति, जयदेव ह्यांच्यासारख्या वाग्देवीच्या कांहीं थोड्याच लालांस साध्य असते. बाकीच्यांस बहुधा आपले बरीच भिस्त शब्दालंकारांवरच ठेवावी लागते. संस्कृत कवितेत पुढील कित्येक

१ आद्यकवि जो पाल्मीकि त्याचा अगदी पहिला व सहज मुखांतून निघालेला श्लोक—मानिषारमतिष्टांत्यमगमःशाश्वतीसमः । यत्कौचमिथुनादेकमश्वीःकाममोहितए ॥ हा कित्ती लाभा व करुणसपरिप्लुत आहे ! २ ' जातीच्या सुंदरांना कांहींही शोभते । '—विलोका—लाकुंतल १ अंक ३ तेच शब्द आणि तेच अर्थ; तथापि रचनाकौशल्याने काव्यास नवत्व येते.

कवींचा जसा शब्दालंकारावर भर दिसतो, तसा व्यास, वाल्मीकि, आदिकरून
 आद्य कवींचा दिसत नाही. ह्यावरून वरील गोष्ट उघड होते. मराठी कविता
 तर प्रायः भाषांतररूप असल्यामुळे तिला मोहकत्व आणण्याकरिता आपल्या
 मराठी कवींना शब्दालंकारांची व विशेषतः चरणांतो यमक ठेवण्याची फार
 जरूर वाटली असावी. ज्याला महाकवि ह्मणतां येईल असा कवि मराठीत
 अद्यापपर्यंत जन्मला नाही असें ह्मटले तरी चालेल. व पुढेही कधी उपजेळ
 ह्याचें आज अनुमान करितां येत नाही. ह्याचें कारण राष्ट्राच्या स्थितीत
 आहे. कवि ह्मणजे आनंदाची, निश्चितपणाची व स्वातंत्र्याची केवळ मूर्ति
 आहे. ह्या गुणांचा आणि कवीच्या जीविताचा इतका निकट संबंध आहे
 कीं, वरील गुण हेंच त्याचें जीवन असें ह्मटले तरी चालेल. तो आनंदांत
 उपजतो, आनंदांत रहातो, आनंद देतो घेतो, आणि आनंदांतच देहावसान
 पावतो. आतां महाराष्ट्रांत गेल्या आठ नउशें वर्षांत महाकवि कां निर्माण
 झाला नाही, ह्याचा उलगडा सहज होईल. वरील काळाच्या सुमारास आमचा
 भाग्यसूर्य अस्तोन्मुख झाला होता. व तो जो एकदा अस्तास गेला तो अद्यापि
 उदयास आलाच नाही असें ह्मणावें लागतें. ह्या तमोमय घोर निशाकालांत
 मध्यंतरीं मराठे व पेशवे हे तेजोमय तारे उदयास येऊन शें दोनशें वर्षे
 महाराष्ट्रास प्रकाशित करून गेले; व तितक्यांत रामदास, तुकाराम, रघुनाथ
 पंडित, रामजोशी इत्यादिक कवि, व ज्यांना केवळ महाकविच जरी ह्मणतां
 येणार नाही तरी उपमहाकवि ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही असे मुक्तेश्वर,
 वामन, मोरोपंत, ह्यांनीं महाराष्ट्र-कवितोद्यान यथाशक्ति सजविलें; पण
 राष्ट्रोत्कर्षसागरास पूर्ण भरती येण्याला व राष्ट्राचे सर्व व्यवहार यथास्थितपणें
 चालू होण्याला, त्या वेळच्या परिस्थितीच्या मानानें एवढा काळ पुरेसा झाला
 नाही. आतां तर कधींच न निखळण्यासारखे दिसणारे पारतंत्र्य-पाश महा-
 राष्ट्राच्या गळ्यांत पडले आहेत; आणि त्यामुळे जिकडे तिकडे 'चित्तेचा
 पिकला मळा' हेंच प्रत्ययार येत आहे. झोंपडीवाल्या वनवासी शेतकऱ्या-

चरित्रे वेळच्या वेळीं लिहिण्याची वहिवाट नव्हती, व आज बहुतेक वर्षे परकीयांच्या स्वान्यांनी व जुलुमाने आपली विद्या व ग्रंथसंपत्ति ह्यांचा लोप होत गेला, हीं तर कारणे आहेतच; परंतु त्यांतच आणखी त्या कवीची अत्यंत प्रसिद्धिही कारण झाली असावी असे वाटते. त्याच्या अप्रतिम कवित्वाबद्दल त्याच्या हयातींतच इतकी ख्याती झाली होती कीं, त्याला आपल्या ग्रंथांवर आपले नांव सुद्धा घालविं लागले नाहीं; मग आपले चरित्र आपण लिहून 'निजगुणकथापातक' करण्याची त्याला काय गरज होती? ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, त्याचे वास्तव्य, कुलवृत्त, चरित्र व काल, ह्यासंबंधाने परस्पर-विरोधी अशा नाना प्रकारच्या दंतकथा प्रचारांत आल्या. ह्यांमुळे संत्य-शोधनास पंचाईत पडते. त्याच्या कुलवृत्ताबद्दल व चरित्राबद्दल अनुमान करितां येण्यासारखी विश्वसनीय माहिती कांहींच मिळत नाहीं. काळाच्या संबंधाने अलीकडे असा निर्णय झाला आहे कीं, इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत तो विद्यमान होता. रघूने हूणांस जिंकिले असे कालिदासाने आपल्या रघुवंशनामक काव्यांत वर्णन केले आहे; व सातव्या शतकांत हिंदुस्थानांत आलेल्या एका बौद्ध यात्रिकाने हूण लोकांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत केला आहे; ह्यावरून कालिदास त्याच वेळीं विद्यमान असला पाहिजे असे अनुमान काढितात. पण ज्याने हूण लोकांचा उल्लेख केला, त्याच हुणत्संग नांवाच्या शोधक व चौकस प्रवाशाने कालिदासासारख्या सर्वमान्य, अद्वितीय, व दिगंत कीर्ति गेलेल्या कवीचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत करूं नये हे अश्रद्धेय दिसते. तो प्रवासी हिंदुस्थानांत येऊन गेल्यानंतर कालिदास प्रसिद्धीस आला असे मानिल्यास वरील आक्षेपाचे निरसन होण्यासारखे आहे खरे; परंतु आधीं हूण ह्या नांवाने प्रसिद्ध असणारे राजे किंवा लोक प्राचीनकाळां भरत-वर्षांत किंवा त्याच्या आसपासही नव्हते असे कां गृहीत धरावयाचे ते समजत

* तत्रहूणापरोधानांभर्तृपुण्यत्ताविक्रमम् । कपोलपाटलादेशिवभ्रूवरघुचेष्टितम्. ॥

नाहीं. बरें प्राचीनकाळीं नव्हते असें गृहीत धरिलें तरी, सातव्या शतकापूर्वी किंबहुना इसवीसनापूर्वीच्या शतकांत ते नव्हतेच, व कालिदास इसवीसनापूर्वीच्या शतकांत झाला असल्यास त्यास त्यांचें नांवही माहीत असण्याचा संभव नाहीं, असें,--त्या काळचा सर्व जगाचा संगतवार इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळे, केवळ विद्यमान इतिहासग्रंथांत उपरिनिर्दिष्टकाळीं ते असल्या बदलचा उल्लेख आढळत नाहीं एवढ्यावरूनच,--ह्यणतां येणार नाहीं. पण पुरातन युगींच्या रघूनें अर्वाचीन काळच्या हूण लोकांस जिंकिलें असें असंबद्ध विधान करून, कालिदासासारख्या विशालज्ञानी व कुशाग्र बुद्धीचा कवि, आपल्या काव्यनायकाच्या प्राचीनत्वास व तत्संबंधीं गौरवास बाध आणील हें संभवत नाहीं. मल्लीनाथानेही उक्त श्लोकाच्या टीकेत ' हूण ' शब्दावर ' हूणा जनपदाख्याःक्षत्रियाः ' असेंच व्याख्यान केले आहे. ह्यावरून ' हूण ' ह्यणून कोणी क्षत्रिय राजे हूण नांवाच्याच देशांत प्राचीनकाळीं होते असें ह्यणार्थें लागतें; व त्यामुळे वरील अनुमानाचा पायाच ढांसळतो.

आणखी असें आहे कीं, सदरहू काळ ह्यणजे इसवीसनाचें सातवें शतक हा, त्याच प्रवाशाच्या ग्रंथावरून हर्षराजाचा, बाणविरचित ' हर्षचरित ' ग्रंथाचा, व अर्थात् बाणाचाही काळ असावा असें ठरतें. व कालिदास आणि बाण ह्यांच्या निरनिराळ्या भाषापद्धतींवरून ते समकालीन असावे असें वाटत नाहीं. समासांत पदे चार पांच ह्यणजे पराकाष्ठा अशी कालिदासाची साधी, सरळ, व प्रासादिक रचना कोणीकडे, आणि बाणाची दोन दोन ओळींचे एकच सामासिकपद करून टाकण्याची कृत्रिम तन्हा कोणीकडे ? कृत्रिम रचनेची पद्धत मागाहून पडलेली असावयाची; ह्यावरून दुसऱ्याच्या पूर्वी वरींच वर्षे पहिला झाला असावा असें अनुमान होतें.

आतां तो भर्तृहरिशीं समकालीन असावा असें अनुमान करण्यास एक पुरावा आहे. भाषासरणी तर दोघांची सारखीच साधी, सरळ, व प्रासादिक

आहे, व ह्यावरूनही ते बहुतेक समकालीन असण्याचा संभव दिसतो; परंतु ह्याहूनही वळवत्तर असें एक प्रमाण सांपडलें आहे. तें असें कीं शाकुंतल नाटकाच्या पांचव्या अंकातील एक श्लोक नीतिशतकांत आढळतो. तो हाः—

भवंतिनम्रास्तखःफलागमै--नवांबुभिर्भूरिविलंबिनो घनः ।

अनुद्धतः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

हा श्लोक शाकुंतलाच्या व नीतिशतकाच्या बहुतेक नव्या जुन्या प्रसिद्ध प्रतींत आढळतो; व त्याचें भाषांतरही वामन पंडितांनीं नीतिशतकांत इतर श्लोकां बरोबर केलें आहे. तें असेंः--

वृक्ष फार लवती फलभारें । लोंबती जलद घेउनि नीरें ।

थोर गर्व न धरी विभवाचा । हा स्वभाव उपकारपराचा ॥

ह्यावरून तो नीतिशतकांत कोणी तरी घुसडलेला असण्याचा संभव दिसत नाही. आतां हा श्लोक कोणाचा कोणी घेतला एवढाच काय तो प्रश्न राहिला. कालिदासासारख्या अद्वितीय कवीनें आपल्या सर्वोत्कृष्ट व जगांत निरुपम ठरलेल्या ग्रंथांत दुसऱ्याचा सगळ्याच्या सगळा श्लोक जसाचा तसा घेणें ह्या परतें त्याच्या कीर्तिस हानिकारक असें कांहींच नाही. अमुक ग्रंथांत अमुक श्लोक कालिदासानें दुसऱ्याचा घेतला आहे, असें जर आज कोणी सप्रमाण ठरविलें तर त्या ग्रंथाचें व खुद्द कालिदासाचेंही महत्व किती कमी होईल बरें ? पण अशी शंका घेणें ह्यणजे सुद्धां, कुबेरानें एखाद्या राजाच्या जामदारखान्यांतील हिरा घेऊन आपल्या मुकुटाला लाविला आहे, किंवा सूर्य दिव्यापासून प्रकाश घेऊन तो आपला ह्यणून लोकांना भासवितो आहे, असें ह्यणण्यासारखें आहे. ह्यास्तव कालिदासानें सदरील श्लोक भर्तृहरीच्या ग्रंथांतून घेतला असेल काय अशी शंका सुद्धां असंभवनीय आहे. आतां दुसऱ्या पक्षांही तीच अडचण आहे खरी, पण भर्तृहरीचा ग्रंथ स्फुट सुभाषितरूप असल्यामुळे व वरील श्लोक त्यांत साजऱ्यासारखा आणि विख्यात कवीचा

असल्यामुळे त्याने घेतला असेल हे अगदीच संभवत नाहीसे नाही. तशात तो राजा असून कवि झालेला, व तोही कालिदासाहून कमी प्रतीचा, हे कोणासही कबूल करावे लागेल. व तोही विद्वान्, विनयशाली, व विरक्त पुरुष हे जाणत नसेल असे नाही. यास्तव कालिदासावर त्याची भक्ति असल्यामुळे सहरहू श्लोक त्याने आपल्या ग्रंथांत शोभण्यासारखा ह्मणून प्रेमपूर्वक घेतला असावा असे दिसते. श्रृंगारशतकांतही कित्येक श्लोक कालिदासकृत 'ऋतुसंहार' काव्यांतून घेतलेले आहेत. ह्यावरून वरील अनुमानास बळकटी येते. तेव्हां कालिदास भर्तृहरिशी समकालीन किंवा त्याच्या अगोदर झाला असावा असे ठरते. परंतु खालील विवेचनावरून तो विक्रमाच्या पदरी असावा असे अनुमान निघते, व विक्रम हा भर्तृहरिचा कनिष्ठ बंधु असून तो भर्तृहरि ह्यात असतांच राज्याधिकार झालेला होता, ह्यास्तव कालिदास भर्तृहरिच्या पूर्वी झालेला नसून तो त्याशी समकालीन होता असेच ह्मणावे लागते.

कालिदास विक्रमाच्या नवरत्नांपैकी एक होता अशी प्रसिद्धि साधारण पणे आहेच; शिवाय एका श्लोकाचाही आधार आहे--तो हा.:-

धन्वंतरिक्षपणकानरसिंहशंकु-वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातोवराहमिहिरोत्पतेःसभायां रत्नानिवैवररुचिर्नवविक्रमस्य ॥

१ हा श्लोक कालिदासकृत 'ज्योतिर्विदाभरण' नामक ज्योतिषग्रंथातील होय. ह्या ग्रंथाचा उपक्रम गतकालि ३०६८ ह्या वर्षी केल्या त्रिषयींचा, ष ह्या पूर्वीच रघुवंशादिक तीन काव्ये व 'स्मृतिचंद्रिका' म्हणून एक कर्मकांडावरचा ग्रंथ रचल्याविषयींचा, तसेच विक्रमाच्या पदरी आपण असल्याविषयींचा, उल्लेख ह्या ग्रंथाच्या शेषाध्यायामध्ये कालिदासाने स्वतःच अगदी स्पष्टपणे केला आहे. पण 'मंदःकवियशःपार्थी' अशा रीतीने रघुवंशांत शालीनता प्रकट करणारा कालिदास ह्या ग्रंथांत आपणच आपणाला 'रत्न' ह्मणून घेत आहे, हा विचार मनांत आला म्हणजे हा उल्लेख त्यानेच स्वतः केला असेल किंवा काय ह्याबद्दल जरा संशय वाटतो. तथापि कालिदास इ. स. प. पहिल्या शतकांत विक्रमाच्या पदरी होता, एवढे त्यावरून सिद्ध होण्यास कांहीं हरकत येईलसे वाटत नाही.

ह्या श्लोकांत विक्रमाच्या नऊ रत्नांची जी यादी दिली आहे तीत कालिदासाचें नांव अगदी स्पष्टपणें दाखल केलें आहे. परंतु तो भोजराजाच्या पदरीं होता अशा विषयींच्या दंतकथा इतक्या पुष्कळ, इतक्या मनोरम, आणि इतक्या लोकप्रिय आहेत कीं, तो त्याच्या पदरीं नव्हता असें सिद्ध करूं जाणें ह्मणजे विनाकारण लोकांचा रोष संपादन करणें, त्यांजकडून एक प्रकारच्या अस्मितेचा आरोप करून घेणें, व खुद्द आपल्या देखील मनाच्या विरुद्ध जाणें होय. पण ह्या दंतकथांखेरीज तो भोजराजाच्या पदरीं होता अशाविषयीं प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष आधार कालिदासाच्या ग्रंथांत किंवा बाहेर काहीं मिळत नाहीं आमचा मराठी महाकवि जो भोरोपंत त्यानें आपल्या आश्रयदात्या बाबूजी नाईक बारामतीकरावर स्वतंत्र कविता कराव्या, आणि ह्या संस्कृतांतील महा कवीनें भोजासारख्या विद्वज्जनैकपक्षपाती, दानशूर, गुणनिधि, व लक्ष्मी आणि सरस्वती ह्या दोघींच्याही कृपेंतल्या अद्वितीय राजाचा--प्रत्यक्ष राहोच पण पर्यायानें सुद्धां--संबंध कोठेंही आपल्या कवितेंत आणूं नये, इतकेंच नाहीं, तर ज्या त्याच्या धारा नामक नगरींत त्यानें स्वतः वास केला तिचेंही थोडें बहुत वर्णन कोठेंच देऊं नये हें जरा चमत्कारिक नव्हे काय ? बरें हें धारा नगरीचें वर्णन देण्याचा प्रसंगच त्याच्या काव्यांत कोठेंही आला नाही असें ह्मणावें तर तसेंही नाही. कारण मेघदूतांत तें देतां आलें असतें. तेव्हां भोजकालिदासांच्या गोष्टी भ्रमात्मक असाव्या असें ह्मणावें लागतें.

विक्रम आणि कालिदास ह्यांच्या गोष्टी कोठें फारशा प्रसिद्ध नाहीत. तथापि कालिदास विक्रमाच्या पदरीं असल्याबद्दल काहीं प्रत्यक्ष व काहीं परोक्ष लेखी आधार मिळतात. त्यापैकी एक श्लोक तर वर दिलाच आहे. दुसरा

* रघूच्या ५ । ६ । ७ । ह्या सर्गांत भोज ह्या नावांच्या राजाचें वर्णन आहे; पण धारा नगरीचा उल्लेख नसल्यामुळे व कविप्रिय भोज धारा नगरीचाच निर्विवाद असल्यामुळे, हें कालिदासानें आपल्या आश्रयदात्या भोजाचें पर्यायानें वर्णन दिलें असावें असें मानण्यास जागा नाही.

प्रत्यक्ष आधार खुद्द त्याच्या ग्रंथांतीलच आहे. तो असा कीं, कलकत्ता येथे १७८६ मध्ये छापिलेल्या शाकुंतल नाटकाच्या आवृत्तींत सूत्रधाराच्या तोंडीं पुढील वाक्य आहे.

‘ आर्ये ! इयंहिरसभावविशेषदीक्षागुरोविक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठापरिषत्. ’
 हा विक्रमाच्या नांवाचा उल्लेख जर शाकुंतलाच्या सर्व प्रतींत मिळता तर कालिदास विक्रमाच्या पदरीं होता याबद्दल शंका राहिली नसती. पण तो निर्णयसागर छापखान्यांत छापलेल्या दक्षिणेकडील प्रतींत नाही. तथापि तो बंगाल्याकडच्या अर्थात् उत्तरहिंदुस्थानांतील प्रतींत आढळतो, व--कालिदास भोजाच्या पदरीं असो किंवा विक्रमाच्या पदरीं असो, पण त्याचें वास्तव्य उत्तर हिंदुस्थानांत होतें हें निर्विवाद असल्यामुळे--तो पाठीमागून कोणी तरी घुस-डलेला नसून मुळचाच असावा, व इकडील प्रतींतून तो इतर कित्येक उत्तम श्लोकांप्रमाणें गळाला असावा, असें अनुमान करण्यास जोर मिळतो; व त्या मुळे कालिदास विक्रमाच्या पदरीं होता ह्या मतास विशेष बळकटी येते. हें प्रत्यक्ष लेखी आधारांविषयीं झालें. आतां अप्रत्यक्ष आधार जे खुद्द त्याच्याच ग्रंथांत मिळतात त्यांचा विचार करूं एक तर मार्गें (२) ह्या मुद्यांत दर्शविलेल्या सामान्य सिद्धांताप्रमाणें विक्रमाचा उत्कर्षाचा काळ कालिदासासारख्या महाकवीच्या उत्पत्तीस जितका अनुकूल होता तितका दुसरा क्वचितच असेल. दुसरें, विक्रमानें जो दिग्विजय केला व ज्यावरून त्याला विक्रमादित्य* (ह्य० पराक्रमाचा सूर्य) हें नांव मिळालें त्याचे वर्णन कालिदासानें आ-

* विक्रमादित्य हा उज्जनीचा राजा होता. उज्जनीला पूर्वी ‘ उज्जयिनी, ’ ‘ विशाला ’ किंवा ‘ अवंति ’ असेंही म्हणत असत; व ती अवंति देशाची राजधानी होती. अवंति नाथाला रघूच्या सहाय्या सर्गांत सूर्याचीच उपमा दिलेली आहे. तसेंच त्याच्या अजिंक्य प्रतापाचें वर्णन करून, त्याला इंदुमतीनें कां धरिलें नाहीं हें, त्याला न्यूनता न येईल अशा रीतीनें मोठ्या खुबीनें दाखविलें आहे. ह्याही गोष्टी विचार करण्यासारख्या आहेत.

(रघु० सर्ग ६ श्लोक ३२ व ३६)

पल्या रघुवंशाच्या चौथ्या सर्गात रघुदिग्विजयाच्या रूपाने दिले आहे, अशी कल्पना करण्यास जागा आहे. पण ह्याहून मोठी गोष्ट ही आहे की; विक्रमाची राजधानी जी उज्जनी तिचे वर्णन मेघदूतांत जितके दिले आहे तितके अलकेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही स्थळाचे नाही. तसेच उज्जनीचे जे वर्णन मेघांत दिले आहे ते सहज ओघाने दिले नसून मेघास मुद्दाम वांकडा मार्ग करून तिकडून जावयास यक्ष सांगत आहे. यक्ष ह्यणतोः—

वक्रःपंथायदापिभवतःप्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्संग-प्रणयविमुखोमास्मभूरुज्जयिन्याः ।

--ह्यावरून कालिदासाचा उज्जनीशीं प्रसक्त परिचय असावा असे वाटल्या-वांचून राहत नाही.

आतां कालिदास जर विक्रमांच्या वेळीं होता, आणि भोज विक्रमानंतर कित्येक शतकांनीं झालेला आहे, तर तो भोजाच्या सभेत होता ही समजूत कशी प्रचलित झाली हा एक प्रश्न आहे. व ह्याचे उत्तर धाकटे चिपळूणकर शास्त्रीबुवा ह्यांनीं आपल्या भवभूतीवरच्या निबंधांत दिले आहे. ते असे कीं दोन प्रसिद्ध पुरुष असले ह्यणजे त्यांची कोणत्या नाही कोणत्या तरी संबधाने सांगड घालून द्यावी असा जनाचा स्वभावच आहे व ह्या स्वभावाच्या योगानेच चंद्र, सूर्य, ग्रह, नक्षत्रे वगैरे अंतरिक्षांतील गोळांचीं परस्पर नातीं व नानाविध चरित्रे ह्याविषयीं कथा तयार होऊन भूमंडळावरील राजांच्या वंशावळी थेट सूर्यचंद्रापर्यंत जाऊन मिडल्या आहेत. ह्याच स्वभावानुरूप कवि, विख्यात, गुणज्ञ, दानशूर राजा भोज, आणि कविकुलगुरु महाकवि कालिदास ह्यांची दंतकथांनीं गांठ घालून दिली असावी. उत्तम उत्तम वस्तूंचा एकत्र वास असणे मनाला फार आवडते; व जे आवडते त्या विषयीं नाना प्रकारच्या कल्पना करीत बसण्याचा तर मनाला छंदच असावयाचा. अशा कल्पनांनीं वनलेल्या दंतकथांपासून मनाचे रंजन व नीतिबोधही होतो हे खरे;

पण दुसऱ्या योग्य आधारावांचून त्या चरित्राप्रमाणें ह्या धरणें दरोबर नाही भोजाच्या कविताप्रियत्वाबद्दल प्रचलित असलेल्या अशा प्रकारच्या दंतकथा एकत्र करून बल्लुल नांवाच्या पुरुषानें भोजप्रबंध नांवाचा ग्रंथ तयार केलेला आहे कालिदास भोजाच्या पदरीं होता अशा विषयी लेखी आधार काय तो ह्याच ग्रंथांत मिळतो. पण ह्या ग्रंथातील गोष्टी विश्वसनीय मानितां येत नाहींत. कारण एक तर त्यांत कालिदासाच्या कवित्वापेक्षां, त्यांचें अंतःसाक्षित्व किंवा अतींद्रियज्ञान ह्यांचेंच आवेक वर्णन आहे. व दुसरें त्यांत कालिदास, भवभूती, बाण दंडी वगैरे भिन्न भिन्न काळच्या अनेक प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध कवींचें असंभाव्य असें समकालीनत्व कल्पून त्यांचें कवित्व वर्णिलें आहे. तेव्हां त्या ग्रंथांत अनेक प्रचलित दंतकथा मात्र एकत्र करून ठेविलेल्या आहेत असेंच ह्मणावें लागतें; आणि त्यांत जरी त्या त्या कवींच्या नांवास शोभण्यासारखीं कित्येक उत्कृष्ट पद्ये आहेत, तरी तो ग्रंथ चरित्रात्मक किंवा इतिवृत्त प्रतिपादक आहे असें कधीही कोणी मानणार नाही.

तेव्हां एकंदरीत ह्या सर्व विवेचनावरून कालिदास भोजराजाच्यावेळीं नव्हता, असलाच तर तो त्या नांवाचा दुसराच कोणी सामान्य कवि असावा, असें मानावें लागतें. सारांश, खुवंशादिकांचा कर्ता महाकवि कालिदास हाच भोजाच्या सभेंत होता अशाबद्दल चांगला सबळ पुरावा मिळेपर्यंत, तो विक्रमाच्यावेळीं ह्मणजे इ. स. पू. पहिल्या शतकांत होता असेंच ह्मणणें बरें दिसतें. हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिणारे हंटर साहेब यांनींही शाकुंतल नाटकाचा रचनाकाळ इ. स. पू. पहिलें शतक असा दिला आहे. परंतु पुढें कालिदासाचा काळ मात्र सहावें शतक असें ते ह्मणतात. हा जो ग्रंथ व ग्रंथकार यांच्या काळांमधील विरोध त्याचा परिहार कसा करावयाचा तें त्यांचें त्यांसच माहित ! कालिदास विक्रमाच्या पदरीं होता याबद्दल हंटर साहेबांचें मत विरुद्ध नाही. पण ते ह्मणतात कीं विक्रम या नांवाचे राजे पुष्कळ झाले; व

त्यांपैकी सहाव्या शतकांत जो विक्रम माळव्यांत झाला त्याच्या पदरीं कालिदास होता. असाच निश्चय करण्यास त्यांस कोण कोणते आधार मिळाले त्यांचे नुसते दिग्दर्शनही त्यांनी केलेले नाही. त्या मुळे हें मत कां स्वीकारावयाचें तें समजत नाही. उलट उज्जनीचा शककर्ता विक्रमादित्य व भोज ह्यांप्रमाणें तो सहाव्या शतकांतील विक्रम विद्याप्रिय, रसिक, व कवि पंडितांचा आश्रयदाता हणून प्रख्यात नसल्यामुळे त्याच्या पदरीं कालिदास असण्यापेक्षां तो शककर्त्या उज्जनीच्या विक्रमाच्याच पदरीं असण्याचा संभव ज्यास्त दिसतो. कालिदासासारखा अद्वितीय कवीच्या उत्पत्तीस शककर्त्या उज्जनीच्या विक्रमाचा काळच कसा विशेष अनुकूल होता, व ह्या मतास कालिदासाच्या ग्रंथातील अंतःप्रमाणें कशी पुष्टि देतात, ह्याबद्दल सविस्तर विवेचन मागे झालेंच आहे. तेव्हां तो इ. स. पू. पहिल्या शतकांत होता हेंच मत संग्रहणीय दिसते.

असो; ह्याचे ग्रंथ १ रघुवंश २ कुभारसंभव ३ मेघदूत ४ ऋतुसंहार हीं चार काव्ये, व १ शाकुंतल २ विक्रमोर्वशीय ३ मालविकाग्निमित्र अशीं तीन नाटके, हे फार प्रसिद्ध आहेत. शिवाय श्रुतबोध हणून एक वृत्तांवर ग्रंथ आहे तो, ज्योतिर्विदाभरण नामक एक ज्योतिषावरचा ग्रंथ, स्मृतिचंद्रिका हणून एक कर्मकांडावरचा ग्रंथ, तसेंच वसंततिलकभाण, शृंगाररसाष्टक, गंगाष्टक, मंगळाष्टके, वगैरे कित्येक किरकोळ काविताही ह्याच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत. ह्यांबद्दल सविस्तर वर्णन कै० वा० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या ह्या कवीवरच्या निबंधांत आहे.

ह्या कवीला शृंगाररसाची फार आवड होती; व तो साधण्याच्या कामांत ह्याचा हातखंडा होता. त्याचे सर्व काव्य--नाटक ग्रंथ प्रायः शृंगाररस-प्रधानच आहेत असें हणण्यास हरकत नाही. त्याचा शृंगाराकडे केवढा ओढा होता हें पुढील गोष्टींवरून दिसून येईल.

एकदा भोज, कालिदास व दुसरे दोन कवि सूर्यास्तसमयीं एका वागेतून फिरत असतां तत्समयवर्णनपर असे चौघांनीं चार चरण झणून एक श्लोक बनाविला. तो असाः—

भोज-- परिपततिपयोनिधौपतंगः

ए. क.-- सरसिरुहामुदरेषुमत्तभृंगः ।

दु. क.-- उपवनतरुकोटरेविहंगो

कालिदास - युवतिजनैषुशनैःशनैरनंगः ॥ *

रामानें ताटका मारिली त्या वेळचे तिचे वर्णन रघुवंशांत कवि असें करितोः--

राममन्मथ श्रेण तांडिता । दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गंधवंशुधिर चंदनोक्षिता । जीवितेशंवसति जगाम सा ॥

पहिला प्रसंग सूर्यास्तसमयं वर्णनाचा असून व इतर कवींनीं दृश्य सृष्टीचेच वर्णन केले असून आमच्या रंगेळ गड्यांनीं अंतःसृष्टीतील शृंगार-

* रवि शिरत असे पयोनिधींत, सरसिरुहोदारें हांदि भृंगमत्त. । तरुजठारें तला जत्रे विहंग-युवति-तनूत हळू हळू अनंग. ॥

ही दंतकथा भोजप्रबंधांतील आहे. तरी तिच्यावरून कवीच्या शृंगार प्रियतेबद्दलची लोक प्रसिद्धि दिसून येते. आणखी एक श्लोक त्यांत असाच आहे. पूर्णिमेच्या अंध्रास्त समयावहल भोजानें “ चरमगिरी नितंभे चंद्र दिवं ललंभे ” अशी समस्या म्हटली; व ती तिघांनीं पूर्ण केली. बाण-वहति शिशिर याते मंद मंद प्रभाते, भवभूति-अरण किरण जालैरंतरिक्षे गतर्क्षे । कालिदास-युवतिजनकदंवेनाथमुक्तोष्ठ विभे । चरमगिरी.....लिलंभे. ॥

१ रामरूपी मद्दनाच्या असह्य बाणांनीं जिचे हृदय (ऊर, पक्षी मन) व्याभूळ झालें आहे, व गंधयुक्त (दुर्गंधयुक्त, पक्षी सुवासिक) रक्तरूपी-चंदनाने जिचे अम माखलें आहे, अशी ती निशाचरी (राक्षसी, पक्षी अभिसारिका) जीवितेहाच्या (यमाच्या, पक्षी प्रियकराच्या) घरीं निघून गेली.

सागरांत संचार करून पटदिशीं एक नामी मौक्तिक आणून वाचकांस सादर केले !

दुसरा प्रसंग वीररसाचा असून कवीने ताटकेवर अभिसारिका स्त्रीचे रूपक करून उपहासार्थ श्रृंगाराची योजना केली आहे.

कालिदासाच्या कवितेचा विशेष लक्षणा लक्षणजे उपमाचातुर्य हा होय. ' उपमाकालिदासस्य ' हे वचन प्रसिद्ध आहेच. ह्या गुणांत ह्याचा हात धरणारा तर काय पण त्याची बरोबरी करणाराही कवि अद्यापपर्यंत निर्माण झाला नाही असे लक्षणप्यास कांहीं हरकत नाही. त्याच्या ग्रंथाचे एखादे पान वाचले असता वरील निरुपम चातुर्य नजरेस आल्यावांचून रहाणार नाही. कल्पनाविशालत्व हाही एक त्याच्या कवितेतील विशेष गुण आहे. कोमल-वर्णरचना, पदलालित्य (सुंदर शब्दांचा जवा), गंभीर व प्रसन्न अर्थ, समयोचित व चित्ताकर्षक भाषणे प्रसंगोपात्त हृदयंगम श्लेष, इत्यादिक प्रकारही त्याच्या कवितेत सर्वत्र आढळतात. ह्या सर्व गुणांची व प्रकारांची सदाहरणे ह्या लहानशा मेघदूत काव्यांतही मिळण्यासारखी आहेत. ह्याबद्दल मार्मिक विवेचन शास्त्रीबुवांच्या पूर्वोक्त निबंधांत केले आहे.

आतां मेघदूताबद्दल थोडेसे लिहून ही कविकाव्यप्रशंसा आटपितो. मेघदूत हे महाकाव्य नसून खंडकाव्य आहे. लक्षणजे हे फार लहान आहे. तथापि हे काव्य गुणांनी इतके परिपूर्ण आहे की, कालिदासाचे इतर सर्व ग्रंथ नाहीसे होऊन हे छोटे काव्यच जरी शिल्पक राहिले असते, तरी त्या कवीची योग्यता हल्लीं आहे त्यांत अणुमात्रही कमी झाली नसती, असे शास्त्रीबुवांनी त्याच्या वरील निबंधांत लटले आहे. ह्या काव्याचे संविधानक लक्षणजे, एक त्रिही यक्ष मेघास आपला दूत करून त्याच्याजवळ आपल्या

प्रियकांतेस सांगण्यासाठी निरोप सांगत आहे, एवढेंच काय तें. आणि विषय-
ही,—नासिकाजवळील रामगिरीपासून हिमालयाच्या कॅटास नामक शिखरावरील
अलका नामक यक्षपुरीपर्यंत, मध्ये ज्या मोठमोठ्या नद्या, पर्वत, नगरे, व
मैदाने लागतात त्यांचें, त्यांच्याशीं मेघाच्या संयोगाचें, व उंच आकाशांतून
दिसणाऱ्या चमत्कारांचें, वर्णन, त्यांच्या संबधानें विरही व कामातुर पुरुषाच्या
मनांत येणाऱ्या उदात्त कल्पना, व मुखांतून निवणारे हृदयंगम उद्गार, आणि
शेवटीं पतिव्रता स्त्रीचें विरहावस्थावर्णन, व स्वकलत्रैकनिष्ठ अशा विरही
पुरुषानें आपल्या साध्वी स्त्रीस सांगावयास योग्य असा निरोप;—हाच आहे.
पण येवढ्यांत त्या चतुर कारागिरानें जी बहार केली आहे, तिचें पुरतें
दिग्दर्शनही प्रस्तुत भाषांतरानें होणार नाहीं. आवडीचा विषय, आणि त्यांत
उदात्त कल्पनेस यथेच्छ विहार करण्यास पाहिजे तेवढा अवकाश, इतकी
सामग्री मिळाल्यावर मग आमच्या वाग्देवीच्या लालास आणखी काय पाहिजे ?
असो ह्याप्रमाणें ह्या काव्याचें स्वरूप आहे. ह्यांत अलकेपर्यंतच्या वर्णनाचा
एक भाग करून त्यास ' पूर्वमेघ ' व पुढील उर्वरित भागास ' उत्तरमेघ '
अशीं नावे दिलेली आहेत. ह्यांतील मुख्य रस ह्मटला ह्मणजे विप्रलंभ—शृंगार
होय. तो कोठें कोठें करुणमिश्रित आहे. प्रसंगोदात्त संभोग--शृंगार, अद्भुत,
शांत, वीर, इत्यादिक रसांच्याही छाया साधिल्या आहेत. कल्पनोदात्तत्व
सर्वत्र भरलेलें आहे.

४ मेघदूत हें शृंगारिक काव्य आहे; तेव्हां शृंगारिक ग्रंथांच्या वाच-
नानें नीति विघडते, असा जो त्या ग्रंथावर एक धाक्षेप आहे तो कितपत
यथार्थ आहे ह्याचाही यथे थोडा विचार करणें अवश्य आहे. लादण्यां-
सारख्या विचक्रट, अप्रौढ व अव्यवस्थित कवितांनीं व त्यांच्याच तमाशां
सारख्या प्रदर्शनांनीं मनावर वाईट परिणाम होतो हें खरें आहे; परंतु शाकुं-
तल, उत्तररामचरित, मालतीमाधव, कादंबरी, किंबहुना गीतगोविंदही, ह्यांच्या
वाचनानें कोणी बदफैली किंवा परदारलंपट झाला असें कोठें पहाण्यांत किंवा

ऐक्यांतही नाही; निदान तसा व्हावा असें वरील काव्यांत तरी काहीं नाही. असें असून त्यांच्या वाचनानें कोणी बिघडला असें कोणाला वाटत असल्यास तो सदरहू काव्यांचा दोष नसून आपल्या सांप्रतच्या धर्मशैथिल्याचा, कर्तव्य मूढतेचा, अलीकडील शिक्षणपद्धतीनें व राज्यपद्धतीनें प्राप्त झालेल्या अनि-
बंध चौचालपणाचा, व एकंदरींत हल्लींच्या बिघडलेल्या समाज--परिस्थितींचा तो परिणाम आहे असें समजावें. हजारों वाचनांचें काम एक उपदेश करितो, व हजारों उपदेशांचें काम एक उदाहरण करितें. ह्यासाठीं आपल्या तमाशां सारख्या अचकट विचकट प्रकारांस शिष्टसंमत, व्यवस्थित, व मनोरम असें योग्य वळण लावणारां कोणी तरी किल्लेसंकर आधीं उत्पन्न झाला पाहिजे आहे. ह्याजें काहीं अशीं नीतींचा वचाव होईल. दाका समाजाची जर कशानें दुराचाराकडे प्रवृत्ति होत असेल तर तीं काव्यनाटकांच्या वाचनानें होत नसून वरील कारणांनीं होत आहे.

आतां ज्यामध्ये प्रौढ व गूढ शृंगारवर्णनें आहेत असे ग्रंथ सुद्धां अप्रौढ वयांत किंवा विद्यार्थिदशांत वाचणे बरोबर नाही. कारण त्या स्थितींत लालील खरें इंगित कळत नाही; व ज्या वयामध्ये ज्या माहितीची जरूर व उपयोग नाही, त्या वयामध्ये ती माहिती झाल्यानें मनांत भलत्याच गोष्टी घोळू लागून अनिष्ट परिणाम होतात. आपल्या समाजामध्ये ह्या प्रमाणें अ-
कालीं शृंगारिक गोष्टींची माहिती मुलांस झाल्यामुळे त्यांच्या शरिराची व म-
नाची फार खराबी होत आहे. पण ह्याला कारण शृंगारिक--ग्रंथ--वाचन हें नसून आपली अविभक्त कुटुंबस्थिती, व विशेष धाट्यामाटाचे सोहाळे हे होय ह्यासाठीं समाजांतून शृंगारिक ग्रंथ नाहीसे करण्यापेक्षां न्हाणोलीच्या मिरव-
णुकीमारख्या व्यवहारिक मर्यादेचा लोप करणाऱ्या ज्या चाली कित्येक ठिकाणीं प्रचारांत आहेत त्याच बंद झाल्या पाहिजे आहेत.

पण कोवटा झाडून ठेविल्यानें ज्याप्रमाणें उजाड्यावयाचें राहत नाही,

त्याप्रमाणे ज्या वयामध्ये जे विकार उत्पन्न व्हावयाचे ते त्या वयामध्ये उत्पन्न झाल्यावाचून रहावयाचेच नाहीत त्यास्तव ते उत्पन्न न होण्याचे उपाय योजण्यापेक्षा, त्यांना योग्य, व्यवस्थित व मर्यादित वळण लावणे हेच अधिक श्रेयस्कर आहे. प्रौढ व गंभिरार्थक काव्य नाटके ही अशा प्रकारचे वळण लावणारी आहेत. ह्याणून त्यांच्या अस्तित्वाची फार अत्युत्कृता आहे. मद्य मुळीच न पिणे हे उत्तम पण कोणाला जर ते अज्जीं सुटणे अशक्य असेल तर त्याने ते मन मानेळ तसे पीण्यापेक्षा प्रसिद्ध भिष्मवर्षाच्या देखरेखीखाली त्याने सांगितलेल्या मार्गाने सेवन करणे चांगले. शृंगारमद्याचीही गोष्ट अशाच आहे. हे मद्य ग्राम्य रीतीने मर्जीसाफक सेवन करण्यापेक्षा शृंगार-दीक्षा-गुरूंनी उपदेशिलेल्या मार्गाने सेवन करणे हितकारक आहे. वर सांगितल्या प्रकारच्या ग्रंथांतून उंच प्रतीच्या व पूज्य पात्रांचेच शृंगार-वर्णन असल्यामुळे त्यांच्या वाचनाने उच्छंखल दुर्तिकार जागृत न होतां भक्तिमिश्रित उदात्त शृंगार-वृत्तींनाच भरती येते.

आतां ' A little Knowledge is a dangerous thing ' * ह्या ह्याणीप्रमाणे कोणत्याही विषयाचे थोडेसेच ज्ञान, ह्याणजे धड ना ज्ञान ना अज्ञान, हे दुष्परिणाभी असावयाचेच. ह्याणून जर कोणी बरील ग्रंथांचे दर्शन मात्र घेऊन त्यांपासून चावटपणा मात्र शिकेल, तर ते त्याच्या मूर्खपणाचे दर्शक होईल. त्यामुळे ग्रंथांकडे कांहीं दोष येत नाही. असल्या ग्रंथांच्या वाचनाने पुरुषांनी सकलत्रैकनिष्ठ व्हावे, व स्त्रियांनी पतिव्रता व्हावे असेच ते आहेत. शाकुंतल नाटकांतील नायिकेला हंटर साहेबांनी जी सीतेच्या जोडीस नेऊन बसविली आहे ती उगाच काय ?

मेवदूत काव्यापासून व त्याच्या प्रस्तुत भाषांतरापासून तरी दरीउच बोध घ्यावयाचा आहे. यक्ष जर स्वकांतैकनिरत नसता तर ह्या काव्यांतील

* अल्पज्ञान हे अनर्थकारक होय.

ऐक्य्यांतही नाही; निदान तसा व्हावा असे वरील काव्यांत तरी काही नाही. असे असून त्यांच्या वाचनाने कोणी बिघडला असे कोणाला वाटत असल्यास तो सदरहू काव्यांचा दोष नसून आपल्या सांप्रतच्या धर्मशैथिल्याचा, कर्तव्य मूढतेचा, अलीकडील शिक्षणपद्धतीने व राज्यपद्धतीने प्राप्त झालेल्या अनि-
बंध चौचालपणाचा, व एकंदरीत हल्लींच्या बिघडलेल्या समाज--परिस्थितीचा तो परिणाम आहे असे समजावे. हजारों वाचनांचे काम एक उपदेश करितो, व हजारों उपदेशांचे काम एक उदाहरण करिते. ह्यासाठी आपल्या तमाशां सारख्या अचकट विचकट प्रकारांस शिष्टसंमत, व्यवस्थित, व मनोरम असे योग्य वळण लावणारा कोणी तरी किल्लेसकर आधी उत्पन्न झाला पाहिजे आहे. ह्याज्ये काही अशीं नीतींचा वचाव होईल. दाकी समाजाची जर कशाने दुराचाराकडे प्रवृत्ति होत असेल तर ती काव्यनाटकांच्या वाचनाने होत नसून वरील कारणांनी होत आहे.

आतां ज्यामध्ये प्रौढ व गूढ शृंगारवर्णने आहेत असे ग्रंथ सुद्धां अप्रौढ वयांत किंवा विद्यार्थिदशेत वाचणे बरोबर नाही. कारण त्या स्थितींत त्यांतील खरे इंगित कळत नाही; व ज्या वयामध्ये ज्या माहितीची जरूर व उपयोग नाही, त्या वयामध्ये ती माहिती झाल्याने मनांत भलत्याच गोष्टी घेळू लागून अनिष्ट परिणाम होतात. आपल्या समाजामध्ये ह्या प्रमाणे अ-
काली शृंगारिक गोष्टींची माहिती मुलांस झाल्यामुळे त्यांच्या शरिराची व म-
नाची फार खराबी होत आहे. पण ह्याला कारण शृंगारिक--ग्रंथ--वाचन हे नसून आपली अविभक्त कुटुंबस्थिती, व विशेष धाट्यामाटाचे सोहाळे हे होय ह्यासाठी समाजांतून शृंगारिक ग्रंथ नाहीसे करण्यापेक्षा न्हाणोलीच्या मिरव-
णुकीमारख्या व्यवहारिक मर्यादेचा लोप करणाऱ्या ज्या चाली कित्येक ठिकाणी प्रचारांत आहेत त्याच बंद झाल्या पाहिजे आहेत.

पण कोवळा झाकून ठेविल्याने ज्याप्रमाणे उजाडावयाचे राहत नाही,

त्याप्रमाणें ज्या वयामध्ये जे विकार उत्पन्न व्हावयाचे ते त्या वयामध्ये उत्पन्न झाल्याचाचून रहावयाचेच नाहीत ह्यास्तव ते उत्पन्न न होण्याचें उपाय योजण्यापेक्षां, त्यांना योग्य, व्यवस्थित व मर्यादित बळग लावणें हेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. प्रौढ व गंभिरार्थक काव्य नाटकां हीं अशा प्रकारचें बळग लावणारीं आहेत. ह्मणून त्यांच्या अस्तित्वाची फार अत्युक्तता आहे. मद्य मुळींच न पिणें हें उत्तम पण कोणाला जर तें अज्जीं सुटणें अशक्य असेल तर त्यानें तें मन मानेल तसें पीण्यापेक्षां प्रसिद्ध भिषग्वर्यांच्या देखरेखीखालीं त्यानें सांगितलेल्या मार्गांनीं सेवन करणें चांगलें. शृंगारमद्याचीही गोष्ट अशीच आहे. हें मद्य ग्राम्य रीतीनें मर्जीसाफक सेवन करण्यापेक्षां शृंगार-दीक्षा-गुरूंनीं उपदेशिलेल्या मार्गांनीं सेवन करणें हितकारक आहे. वर सांगितल्या प्रकारच्या ग्रंथांतून उंच प्रतीच्या व पूज्य पात्रांचेंच शृंगार-वर्णन असल्यामुळे त्यांच्या वाचनानें उच्छृंखल दुर्बिकार जागृत न होतां भक्तिमिश्रित उदात्त शृंगार-वृत्तीनांच भरती येते.

आतां ' A little Knowledge is a dangerous thing ' * ह्या ह्मणीप्रमाणें कोणत्याही विषयाचें थोडेंसेच ज्ञान, ह्मणजे धड ना ज्ञान ना अज्ञान, हें दुष्परिणाभी असावयाचेंच. ह्मणून जर कोणी बरील ग्रंथांचें दर्शन मात्र घेऊन त्यांपासून चावटपणा मात्र शिकेल, तर तें त्याच्या मूर्खपणाचें दर्शक होईल. त्यामुळे ग्रंथांकडे कांहीं दोष येत नाही. असल्या ग्रंथांच्या वाचनानें पुरुषांनीं सकलत्रैकनिष्ठ व्हावें, व स्त्रियांनीं पतिव्रता व्हावें असेच ते आहेत. शाकुंतल नाटकांतल नायिकेला हंटर साहेबांनीं जी सीतेच्या जोडीस नेऊन बसविली आहे ती उगाच काय ?

मेवढूत काव्यापासून व त्याच्या प्रस्तुत भाषांतरापासून तरी बरीलच बोध घ्यावयाचा आहे. यक्ष जर स्वकांतैकनिरत नसता तर ह्या काव्यांतली

* अल्पज्ञान हें अनर्थकारक होय.

उद्गारासारखा एकही उद्गार त्याच्या मुखातून निघाला नसता. किंवाहुना त्याच्या नेघाबरोबर निरोप पाठविण्याचीही स्फूर्ति झाली नसती. ह्यणजे अर्थात् ह्या काव्याचा प्रादुर्भावच झाला नसता. सारांश स्वदारपरितुष्टता हे ह्या काव्यांचे बीजित--सर्वस्व आहे. ह्यणून त्या भरांत मर्यादेबाहेर गेलेल्या एखाद्या शब्दाची कधीस आपण माफी केली पाहिजे. हाय ! हाय ! ' स्वदारपरितुष्टां ' ची भर्तृहरीच्या वेळेप्रमाणेच आजही केवढी कमताई आहे ! तेव्हां पुरुषांस एक-पत्नीव्रताचा व स्त्रीयांस पातिव्रत्याचा बोध करणाऱ्या असल्या ग्रंथाची फार आवश्यकता आहे. सारांश ह्याप्रमाणे स्त्रीपुरुषांमध्ये मनोरंजनपूर्वक स्वकांतैक निष्ठता उत्पन्न करणे हाच श्रृंगारिक ग्रंथाचा उद्देश व परिणाम असल्यामुळे ते नीति विघडविणारे नसून वाढविणारे आहेत. असे सिद्ध होते.

६ ह्या ग्रंथाचे भाषांतर पूर्वी कै० वा० कृष्ण शास्त्री चिपळूणकर ह्यांनी केले असून आणखी हे करण्याचे कारण काय ते येथे सांगितले पाहिजे. हे भाषांतर करण्याची तीन कारणे आहेत. एक असे की शास्त्रीबुवांचे भाषांतर साकी छंदांत आहे; व मंदाक्रांताछंद मेघदूत काव्याच्या विषयाला विशेष अनुकूल ह्यणून मूळ कवीने येजिला असल्यामुळे त्या छंदांत जर श्लोकास श्लोक ह्याप्रमाणे भाषांतर साधेल तर फार चांगले होईल असे मला वाटले नंतर नमुन्यासाठीं एका श्लोकाचे भाषांतर करून व ते एक दोन मित्रांस दाखवून त्यांचा अभिप्राय विचारिला. तो अनुकूल पडल्यावरून यथामति ह्या प्रयत्न केला आहे. दुसरे शास्त्रीबुवांचे भाषांतर शब्दशः नसून स्वतंत्र ग्रंथाप्रमाणे बरेच स्वच्छंदपणे केलेले आहे असे ह्यणण्यास हरकत नाही. व त्यांनी ही आपल्या प्रस्तावनेत तसे स्पष्ट लिहिले आहे. तिसरे, ' अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्चकास्ति ' ह्या कव्युक्तीप्रमाणे काव्याचा अर्थ अर्धवट गूढ व अर्धवट

* ह्या खेरीज यक्ष संदेश व रा. रा. लेले कृत समवृत भाषांतर अशीं दोन भाषांतरे प्रसिद्ध आहेत. (संपादक)

उघड असा असल्याने मनाला जी मौज वाटते, ती अगदीच गूढ किंवा अ-
गदीच उत्तान असल्याने वाटत नाही. तसेच जो अर्थ संस्कृतांत एका वा-
क्यांत ग्रथित केला असतो तो मराठीत फोडून अनेक वाक्यांनी सांगितला
असतो अगदीच उघड होऊन त्याची मूळची शोभा जाते. आणि होईल ति-
तकी वाक्यरचना मात्र सुबोध व सरळ आणि अर्थ मूळाइतकाच उघड किंवा
गूढ ठेऊन, एका श्लोकांतील अर्थ एकाच श्लोकांत आणिल्याखेरीज मूळ
काव्याच्या सौंदर्याची खरी कल्पना येत नाही. ह्यास्तव मला अशा प्रकारचे
समश्लोकी भाषांतर करणे इष्ट वाटले. व हे केवळ पदशःच नाही. तरी
पद्यशः असल्यामुळे, ह्याच्यायोगाने मूळ ग्रंथाच्या अध्ययनासाठी थोडी फार
मदत होईल अशी उमेद आहे.

हे भाषांतर करितांना मला तीन गोष्टी संभाळावयाच्या होत्या.
पहिली वृत्त तेच राखावयाचे. दुसरी मूळांतील अर्थ जाऊ न देतां एकाच
श्लोकांत आणावयाचा. व तिसरी ठेवितां येईल तितकी भाषा सोपी व सरळ
ठेवावयाची. ह्या तिन्ही गोष्टींकडे यथामति लक्ष दिले आहे. निरुपायास्तव
जागजागी संस्कृत शब्दांचा उपयोग करावा लागला आहे. तथापि प्रचाराबा-
हेरचे शब्द टाळतां येतील तितके टाळले आहेत. शब्दार्थकिडे विशेष लक्ष न
देतां वाक्यार्थकिडेच दिले आहे; व जेथे संस्कृतांतील रचना अवघड व प्रचा-
रबाह्य वाटली, तेथे मूळांतील अर्थ मात्र घेऊन मराठीच्या रीतीप्रमाणे रचना
केली आहे. एकंदरीत वामनमोरोपंताच्या कवितेत ज्यांचा प्रवेश झाला आहे
त्यांना हे सहज समजावे असा कर्त्याचा हेतु आहे. त्यांतून मेघाच्या रसांत
वाचकांची अंतःकरणे बुडविण्याचे काम शास्त्रीमुवांच्या भाषांतराने आधीच
करून टाकिल्यामुळे, व त्या भाषांतराच्या वेळेपासून आज तीस चार्ल्यास
वर्षांत शिक्षणाचा प्रसार बराच झाल्यामुळे तो फायदा मला अनायासे
मिळणार आहे.

आतां हा माझा उद्योग कितपत सफळ झाला आहे तें पहाण्याचेदोळे गण्याजवळ नाहीत. ते विद्वान् व रसिक यांच्याजवळ आहेत. व ज्याअर्थी कृतीही केले तरी आपलें दोष आपल्याला दिसणें शक्य नाही, त्याअर्थी ह्यांत अनेक दोष राहिले असतील यांत संशय नाही. यास्तव हंसक्षीरन्यायाने दोषत्याग करून गुणलेश-ग्रहण करण्याविषयीं विद्वज्जनांस प्रार्थना आहे.

हें भाषांतर तयार होऊन सुमारे १० वर्षे, व तें परीक्षासाठीं डे. व्ह. ट्. सोसायटीकडे पाठवून सुमारे ८ वर्षे झालीं. सोसायटीनें पसंत केल्यावांचून प्रसिद्ध करावयाचें नाही, असा मनाचा संकल्प असल्यामुळे इतके दिवस पडून राहिले होते. आतां सोसायटीनें पसंत करून बक्षिस दिल्यामुळे तें लोकांपुढें आणण्यास धीर आला. ह्यास्तव ह्याच्या प्रसिद्धीचें सर्व श्रेय सोसायटीकडे आहे. तसेंच सोसायटीतील ग्रंथपरीक्षकांनीं, व देवखखचे वे. शा. सं. सोनशास्त्री साने आणि मालवणदेसाईस्कूलचे हेडमास्तरसाहेब रा. रा. मि. रा. करंदीकर ह्या विद्वान् व रसिक मित्रद्वयाने, कित्येक उपयुक्त सूचना केल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

महाराष्ट्रभाषाभिमानी लोक आपल्या उदार आश्रयानें ह्या अल्पसेवेचा स्वीकार करून कर्त्यास उत्तेजन देतील अशी आशा आहे.

वा. ल. अंतरकर.

भाषांतरकर्ता.

ता. का.--हें भाषांतर छापून प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं 'काव्यरत्नावली' मासिकाचे संपादक रा. रा. फडनीस ह्यांनीं, निरपेक्षपणें जी तसदी घेतली तिच्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

वा. ल. अंतरकर.

काव्यरत्नावलि.

अंक १ ला.

मेघदूतच्छाया.

पूर्वमेघ.

श्लोक.

बहर्था ती कविमणिकृती मेघ-संदेश कोठें,
 लब्धाल्पार्था मति मम कुठें, यद्गती शीघ्र कुठे;
 वंची मोह स्फुरवुनि मना कामना निष्फलाही,
 तळ्ळीलेचें स्फुट फल असे मत्कृती प्राकृती ही. १
 कोणी यक्ष स्वकृति चुकुनी स्वेश-शापें विचारा,
 झाला कांतो-वियुत विभवभ्रष्टही मास बारा;
 सच्छैथीं तो उटजि विरही राहि रामाद्रि-भागी,
 सीतास्नानें सुकृतद जिथें तोयही जागंजागी. २
 त्या शैलीं तो स्मरहत तसे घालवी मास काहीं,
 हस्तांतूनी वलयहि गळू लागलें हृदव्यथाहीं;
 तों आषाढीं गिरिशिरिं दिसे वेंघला मेघ त्यास,
 जाणों खेळे करि उकरुनी पर्वताच्या कड्यास. ३

१ (स्व-द्रव्य; आपण×ईश-धनी) आपला धनी जो कुबेर त्याच्या शापानें.
 २ स्त्रीविरही. ३ दाट सांवलीनें युक्त अशा. ४ (नाशिका जवळील) रामगिरे
 नामक पर्वतावर. ५ (घनवासकाळीं) सीता तेथें असतां तिनें स्नान केल्यामुळे.
 ६ पुण्यकारक. ७ पाणी. ८ कामपीडित.

राहे कष्टे अति पुढति त्या कौतुकोत्पादकाच्या,
 चित्तीं चिंती सुचिर, नयनीं दाटले अश्रु त्याच्या.
 स्वस्थाचेंही बघुनि जलदा चित्त अस्वस्थ होतें;
 कंठी—श्लेष्मी जन मग दुरी राहतां काय हो तें ? ३
 वर्षाकाळीं प्रियगृहिणिला धीर यावा ह्मणोनी
 योजी तीतें निज कळविण्या क्षेम मेघाकडोनी;
 ताज्या ताज्या कुटजकुसुमीं पूजुनी त्यास भावें,
 बोलें प्रेमें प्रियवचन, जें स्वागता योग्य व्हावें. ४
 कोठें सांठा जड जलद हा वायुतोयादिकांचा,
 कोठें सौध्या सु—चतुरजना मात्र संदेशवाचा !
 उत्कंठेनें नच गणुनि हें प्रार्थि मेघास तो; कीं,
 होती मोहें सै—जिविं अजिवीं दीन कामार्त लोकीं. ५
 “ होसी वंशीं भुर्वेनविदितीं पुष्करौवर्तकांच्या,
 इच्छारूपा ! प्रमुख अससी सेवकीं देवपाच्या,
 जाणोनी हें तवचि बनलों अर्थि मी दैवहीन
 श्रेष्ठीं युक्ता विफलहि, खलीं याचना पूर्णही नें ६
 तूं तसांसी गति, ह्मणुनि, मी स्वैशंकोपे विदेशी’
 आलों श्रेष्ठा ! शरण तुज, ने वृत्त माझें प्रियेशीं.
 बाह्योर्ध्वानीं पशुपति वसे, चांदणें तच्छिरींचें
 जेथें गहें खुलवि, अलकेमाजि त्या जावयाचें. ७

१ गळ्याला मिठी माणारें (जिवलग) मनुष्य. २ साधणागी [निरोपार्ची वाणी]. ३ सर्जीव निर्जीवांच्या [सर्वांच्याच] ठायीं. ४ जगांत प्रख्यात अशा. ५ ह्या नांवाचे मेघ. ६ मर्जेस येईल तें रूप धरणाच्या. ७ इंद्राच्या. ८ याचक. ९ न युक्ता. १० कुवेराचा कोप झाल्यामुळे देशांतगत गेलेला. ११ नगराबाहेरच्या बाहेर. १२ (त्या) अलका नामक यक्षांच्या नगरांत.

होसी जेव्हां पवनतुरगीं स्वार, तें पांथकांता
आशायुक्ता बघतिल तुला सारुनी स्वैलकांतां;
ऐशा काळीं झुरत विरहीं कोण ठवील जाया,
नाहीं जो मत्सम परवश स्वालया शघि जाया.

मार्गीं तूतें सुखकर असा वायु ने मंद मंद,
वामप्रांतीं करि स-मंद हा चातक स्वादु शब्द,
रत्यानंदें गगनिं बगळ्या मंडलाकार खास
हांवोनीया करितिल तुझ्या सौख्यदा ! स्वागतास.

बंधो ! शंका न धरिं वहिनी आपुली पाहशील,
विश्वासें जी दिन गणित हे राहिली सत्यशील;
शीघ्रभ्रंशि प्रणयि सुमसें जीवित्त स्त्रीजनाचें,
आशापांशीं परि विरहिं^१ तें राहि गुंतून साचें.

संपत्तीतें सुचवि महिच्या जी शिलींध्रांकुरांनीं,
ती कर्णीतें सुखकर तुझी गर्जना आयकोनी,
मार्गीं खाया विसकिसलये घेउनी मानसास
जाती जे, ते मिळतिल तुला संगती राजहंस.

जो सद्धये^{१५} रघुप्रतिपदे जाहला धूतपाप,
त्या ह्या शैला तव जिवलगा भेटुनी घे निरोप;

१ प्रवाशांच्या स्त्रिया. २ आतां पति भेटतील अशी आशा धरणान्या. ३ कें-
सांच्या शेवटांस डोळ्यावरून मागे करून. ४ हर्षमत्त. ५ गोड. ६ तुझी वहिनी
अर्थात् माझी पत्नी. ७ लवकर गळून जाणारे. ८ प्रेममय. ९ फुलाप्रमाणें. १०
रूपी बंधनांत. ११ विरहकाळीं. १२ चंवर्यांच्या कोंवांनीं. १३ कमल तंतु व
१४ मानससरोवराकडे. १५ साधूना वंघ अशीं रामार्ची पात्रले लागल्यामुळे /

राहे कष्टें अति पुढाति त्या कौतुकोत्पादकाच्या,
 चित्तीं चिंती सुचिर, नयनीं दाटले अश्रु त्याच्या.
 स्वस्थाचेंही बघुनि जलदा चित्त अस्वस्थ होतें;
 कंठी—श्लेष्मी जन मग दुरी राहतां काय हो तें ? ३
 वर्षाकाळीं प्रियगृहिणिला धीर यावा ह्मणोनी
 योजी तीतें निज कळविण्या क्षेम मेघाकडोनी;
 ताज्या ताज्या कुटजकुसुमीं पूजुनी त्यास भावें,
 बोलें प्रेमें प्रियवचन, जें स्वागता योग्य व्हावें. ४
 कोठें सांठा जड जलद हा वायुतोयादिकांचा,
 कोठें साध्या सु—चतुरजना मात्र संदेशवाचा !
 उत्कंठेनें नच गणुनि हें प्रार्थि मेघाल तो; कीं,
 होती मोहें सै—जिविं अजिवीं दीन कामार्त लोकीं. ५
 “ होसी वंशीं भुर्वेनविदितीं पुष्करौवर्तकांच्या,
 इच्छारूपा ! प्रमुख अससी सेवकीं देवपाच्या,
 जाणोनी हें तवचि बनलों अर्थि मी दैवहीन
 श्रेष्ठीं युक्ता विफलहि, खलीं याचना पूर्णही नें ६
 तूं तप्तांसी गति, ह्मणुनि, मी स्वैशंकोपे विदेशी’
 आलों श्रेष्ठा ! शरण तुज, ने वृत्त माझे प्रियेशीं.
 बाह्योर्ध्वानीं पशुपति वसे, चांदणें तच्छिरींचें
 जेथें गहें खुलवि, अलकेमाजि त्या जावयाचें. ७

१ गळ्याला मिठी माणारें (जिवलग) मनुष्य. २ साधणागी [निरोपार्चीं वाणी]. ३ सर्जीव निर्जिवांच्या [सर्वांच्याच] ठावीं. ४ जगांत प्रख्यात अशा. ५ ह्या नांवाचे मेघ. ६ मर्जेस येईल तें रूप धरणाच्या. ७ इंद्राच्या. ८ याचक. ९ न युक्ता. १० कुबेराचा कोप झाल्यामुळे देशांतरास गेलेला. ११ नगराबाहेरच्या बागेत. १२ (त्या) अलका नामक यक्षांच्या नगरांत.

होसी जेव्हां पवनतुरगीं स्वार, तें पांथकांता
आशायुक्ता बघतिल तुला सारुंनी स्वैलकांतां;
ऐशा काळीं झुरत विरहीं कोण ठेवील जाया,
नाहीं जो मत्सम परवश स्वालया शघ्रि जाया.

मार्गीं तूतें सुखकर असा वायु ने मंद मंद,
वामप्रांतीं करि स-मंद हा चातक स्वादु शब्द,
रत्यानंदें गगनिं बगळ्या मंडलाकार खास
हावोनीया करितिल तुझ्या सौख्यदा ! स्वागतास.

बंधो ! शंका न धरिं वहिनी आपुली पाहशील,
विश्वासें जी दिन गणित हे राहिली सत्यशील;
शीघ्रभ्रंशि प्रणयि सुमसें जीवित स्त्रीजनाचें,
आशापांशीं परि विरहिं^१ तें राहि गुंतून साचें.

संपत्तीतें सुचवि महिच्या जी शिलींध्रांकुरांनीं,
ती कर्णातें सुखकर तुझी गर्जना आयकोनी,
मार्गीं खाया विसकिसलये घेउनी मानसास
जाती जे, ते मिळतिल तुला संगती राजहंस.

जो सद्धवे^२ रघुपतिपदे जाहला धूतपाप,
त्या ह्या शैला तव जिवलगा भेटुनी घे निरौप;

१ प्रवाशांच्या स्त्रिया. २ आतां पति भेटतील अशी आशा धरणान्या. ३ केंद्रा-
सांच्या शेवटांस डोळ्यावरून मागे करून. ४ हर्षमत्त. ५ गोड. ६ तुझी वहिनी,
अर्थात् माझी पत्नी. ७ लवकर गळून जाणारे. ८ प्रेममय. ९ फुलाप्रमाणें. १० आशा
रूपी बंधनांत. ११ विरहकाळीं. १२ चंद्राच्या कोंबांनीं. १३ कमल तंतु व पल्लव.
१४ मानससरोवराकडे. १५ साधूना वंश अशीं रामार्ची पात्रले लागल्यामुळे (निष्पाप)

- दावी स्नेहा प्रतिसंमर्षि बा भेट होतां तुझी हा
सोडोनीया चिरविरहजा उष्ण बाष्पप्रवाहा १२
- संदेशांतें परिसविन बा मागुनी कर्णपेर्यो
आधीं तूतें सु-पथ सखया सांगतों योग्य जाया.
जातां मार्गी गिरिवरिं सुखें श्रांत होतां बसावे
त्वां सिंधूचें सलिल हलकें क्षीण होतांहि प्यावें. १३
- उड्डाणातें करुनि गगनीं उत्तरेच्या दिशेनें
दिड्ढनागांच्या परिहरित जा हस्तगर्वा अयत्नें;
पाहोनी तें ह्मणतिल अती विस्मिर्ता मुग्ध कांता
“ बाई ! बाई ! गिरिशिखर ने वायु कीं काय जातां ! ” १४
- वल्मीकांग्रावरुनि पुढती इंद्रचाप स्फुरे हें,
रत्नांचे कीं जणु मिसळले सु-प्रभासघ पाहें;
तत्कांतीनें क्षण तव तनू श्याम शोभेल भारी,
श्रीकृष्णाची व्रजवनिं जशी भौसुरीं बर्हभौरी. १५
- धान्योत्पत्ती तव करिं सख्या ! यास्तव ग्राम्य नारी
पीती प्रेमें नयनिं तुजला अज्ञ ज्या भ्रूविकारीं.
वर्षोनी दे हलें उखळिल्या क्षेत्रभूमी सुवास,
थोडा मार्गें फिर, मग जवें जा पुन्हा उत्तरेस. १६

१ फार दिवसांच्या वियोगानें उत्तन्न झालेल्या. २ अश्रूंच्या ओघांस, [पक्षां वाफांच्यांच्या ओघास.] ३ निरोपाला. ४ कानांनीं पिण्यासारख्या (गोंड). ५ नद्यांचें. ६ दिग्गजांच्या (पक्षां ह्या नांवाचा कालिदासाचा प्रतिस्पर्धी होता त्याच्या.) ७ सोंडेच्या, [पक्षां धिकारसूचक हात उडवून दाखविलेल्या] गर्वास. ८ आश्चर्य चकित. ९ अप्रौढ. १० वारूळाच्या टोंकापासून. ११ आकाशांतिल रंगी बेंरंगी धनुष्य. १२ तेजस्वी. १३ मोराच्या पिसांच्या समूहांनीं. १४ भुवयांच्या विलासांविषयीं. १५ शेताच्या जमिनीस.

मार्गश्रांता ! देव शमविला त्वां निजे वृष्टिपाते,
हे जाणोनी धरिलाचि शिरीं आम्रकूटाद्रि तूते;
पूर्वी केले स्मरुनि हित न क्षुद्रही लोटि दूर
आल्या मित्रा, तुज मग कसा तो उपेक्षील थोर.

१७

पक्काम्रांनीं चहुंकडुन तो शैल झांकून गेला,
तैशाच्या तूं शिखरिं बसतां वेणिसां स्निग्ध काळा,
तो वाटेल त्रिदर्श-मिथुनां रम्य अत्यंत चित्तीं,
भूदेवीचा स्तन जणु मधीं श्याम गोरा सभोतीं !

१८

त्याच्या कुंजीं रमति जल-दा ! भिल्लिणी; तूहि तेथे
राहोनीया घडिभर, जवे वरुनी जा स्वपंथे.

जातां मार्गीं बघशिल नदी नर्मदा विंध्यभागीं,
नीचोचीं जी विखरिले जणू रंगभंगी गजांगीं.

१९

वर्षोनी, जे वनकरिमदे उग्र गंधा धरीते,
जंबूकुंजीं हर्तजव तिचे तोय घेऊन जा ते.
तोलाया ते तुज न स-जला वायु होईल शक्त;
पूर्णा येते वजन, हलका होतसे स्पष्ट रिक्त.

२०

नीपे कांहीं हिरविं पिंवळीं अर्धफुल्लें बवोनी,
आले कोंके प्रथम नव ज्यां खाउनी त्या चवेणी^{१०};

!

१ घणवा. २ आम्रकूट ह्या नांवाचा पर्वत. ३ केंसांच्या वेणीसारखा तेजस्वीत्या
४ देवांच्या जोडप्यांस. ५ उंच सखल खडखडीत प्रदेशांत [पाणी पसरल्या वेजेच्या
मधून मधून दगड वगैरे दिसत असल्यामुळे. पर्वतावर चढे पडे काढिल्याप्रमाणे शोभ्या-
दिसते.] ६ रंगाची रचना [शोभेसाठीं हत्तीच्या अंगावर करितात.] ७ (जलक्रीडेस
आलेल्या) रानहत्तीच्या मदानें. ८ ज्याचा वेग हटला आहे असें [तोय] ९ कळ-
षाचीं फुल्लें. १० रानकेळी.

जाती भूचा अति सुरभि तो गंध हुंगीत भृंग,
ते जासी तूं लवें गळत, तो जाणवीतील मार्ग.

२१

घेती बिंदू अचुक तव, त्या चातकां जे पहाती,
ओळीनेची जमति बक त्यां मोजुनी दाखवीती,
ते^३ सोत्कंपा अनुभवुनिया स्वप्रियालिंगनांतें,
सिद्ध^३ प्रेमें स्तनितसमयीं गौरवीतील तूतें. (१) क्षेपक

मत्कार्यासी निघसि जरि तूं घाडनें जावयासी,
शंका येते तरि नगिनगीं वेळ मोडेल ऐसी;
केकाप्रश्नीं कुशल पुसुनी साश्रु नेत्रीं बघोनी
केकी येती अभिमुखें, तदा शीघ्र जा रे निवोनी.

२२

जातांची तूं त्यजितिल सरें^{११} हंस देशीं दर्शाणीं,
काळीं सारीं बनतिल वनें पक्क जंबूफलांनीं,
उद्यानांच्या सुरुचिर वैया शुभ्र सत्केतकांनीं,
पक्ष्यांच्याही पथंतरु तसे व्यास नीडोद्यैमांनीं.

२३

त्या देशाची प्राथित विदिशा नामका राजधानी,
कामित्वांचें फळ तुज मिळे पूर्ण तत्संनिधानीं;

१ सुनासिक. २ थोड थोडी वृष्टि करीत. ३ ते सिद्ध (देवयौनि विशेष.)

४ कंपयुक्त [स्वप्रियालिंगनांतें.] ५ [तुझ्या गडगडाटाच्या वेळीं.] ६ (तुझ्या गड-
वाडण्यामुळे प्रियालिंगनाचा लाभ झाला ह्मणून) तुझा गौरव करितात. ७ प्रत्येक
५ नद्या. ८ केका [मोगाचे शब्द] हेच कुशल प्रश्न, ह्यांनीं. ९ आनंदाश्रूंनीं यत्त.
१० सामोरे. ११ सरोवरे. [हंस पावसाळा सुरू होतांच मानस सरोवरांत जातात व
अपतांच पुन्हा हिमालयाचे दक्षिणेस येतात.] १२ ह्या नांवाचा देश. १३ ह्याचा
अन्वय पुढील दोन चरणांकडही आहे. १४ कुंपणें. १५ वाटेच्या आजूबाजूची झाडे.
१६ घराटी बांधण्याच्या उद्योगांना [व्यास वनतिल, १७ विलासापणाचें. १८ तिच्याजवळ

कीं शब्दातें करुनि मधुरा वेत्रवत्यप्रभागीं
 तें भ्रूभंगें युत मुख जणू तोय पीशी तैरंगी. २४
 तेथें नीचैर्गिरिवरि बसें बा दिसाव्यास खालीं;
 त्वैत्संयोगें पुलकित जणू जो कदंबीं प्रफुल्लीं,
 जो वेश्यांच्या रतिपरिमलें व्यापिल्या कंदरांनीं
 तत्रस्थांची स्फुट काथि अती उत्कटा ती जर्वानी २५
 विश्रांती वे, मग वनिं पुढें जा नदी-तीर-दर्शीं,
 शिंपीं बागांतुनि, नवजलें तूं जुईच्या कळ्यांशीं;
 गालीं स्वदा पुसुनि कमलें कर्णि कोमेलिं ज्यांच्या,
 छायादानें सु-परिचित हो त्या मुखां माळिणींच्या. २६
 जातां थोडा पथ जरि तुला वांकडा उत्तरेला,
 गच्चया रम्या त्यजुनि नच जा उज्जनीच्या विशाला;
 तेथें विद्युस्फुरणचकित्तीं पौरकांता कटाक्षीं
 रंगेल्या रे ! जरि न रमसी, व्यर्थ होतील अक्षी. २७
 वीचिक्षोभे^{१२} मुखर विहंगश्रेणि ही रम्य कांची^{१३}
 दैवी, नामी स्वलन गतिचें, नाभि जी^{१४} भोंवण्याची,
 निर्विध्येर्चा अधररस त्या मार्गि जाऊनि सार्धीं;
 ईष्टाशीं कीं वच युवतिचें प्रीतिचेष्टाच आधीं. २८

१ वेत्रवती नदीच्यापुढें. २ भुवईच्या चढविण्यानें युक्त. ३ मंद लाटांनीं युक्त.
 ४ नीचैः नांवाच्या पर्वतावर. ५ तुझ्या भेटीमुळें. ६ रोमांचित. ७ विलासार्थ नेलेल्या
 सुगंधी द्रव्यांच्या वासानें. ८ दांडगे तारुण्य. ९ नदीकांठच्या प्रदेशांत. १० विजेच्या
 चमकण्यानें चंचल झालेल्या (पौरकांताकटाक्षीं.) ११ डोळे. १२ लाटा उसळल्या-
 मुळें. १३ शब्द करणारी १४ पक्ष्यांची ओळ. १५ कमंगपट्टा. १६ ह्याचा कांची,
 स्वलन, व नाभि ह्या तिहींकडे अन्वय आहे. १७ जी निर्विध्या नदी. १८ [त्या]
 निर्विध्यानामक नदीचा अधर रस [खोल गेलेले पाणी, पक्षीं अधरामृत.] १९ प्रिय-
 करारी आरंभीं प्रीतिचेष्टा हेंच भाषण हांय.]

झालें वेणीपारि जल तिचें आटुनी त्वाद्धियोगें,
जीणें पर्णें पडुनि तरुंचीं पांढरीं फड्ड अंगें,
लागोनीया झुरणिस अशी ती तुझें भाग्ये-दावी;
सोडी जेणें कृशपण सती ती कृती त्वां करावी.

२९

ख्याता जेथें उदयनकथा गांठुनी तो अंत्रती
पूर्वोक्ता जी बवशिल पुगी श्रीमंती उज्जनी ती;
वाटे येतां सुकृत घटुनी स्वर्गवासी जनांनीं
स्वर्गाचें हें शकल अणिलें शेष पुण्यें हरोनी.

३०

हंसांचीं जो श्रवणमधुरें कूजितें वाढवीतो,
झाला गंधी विकच कमलां स्पर्शुनी, पांढटे तो
शिर्पावायू सुखवुनि तिथें अंगनांगास धांमीं
संभोगाचे श्रम हरि, सखा अर्जवी जेवि कमी.

३१

मुक्ताहार ग्रथित सु-महारत्नि, शंख, प्रवालें,
शिंपा, पाचा रुचिर हिरव्या व्याप्त सत्कांतिजालें,
वाजारीं हें बघुनि भरलें तेथ भांडार सारें,
वाटे रत्नोदधिमधि^१ उरे शेष पाणीच खारें ! (२) क्षेपक
प्रद्योतांच्या इथुनि हरिलें वत्सराजें मुलीतें,
येथें तालहुमवन तसें हैम^४ त्याचेंच होतें;

१ जटांप्रमाणें. [थोडें पाणी वाहत असलें ह्मणजे त्याच्या पृष्ठभागां वेणीच्या पेढांसारख्या किंवा जटांसारख्या रेषा दिसतात.] २ तुझ्या विरहानें स्त्रिया झुरतात हें तुझें भाग्य. ३ ह्या नांवाचा वत्सदेशाचा राजा, ह्याच्या गोष्टी. (उज्जनीचा राजा प्रद्योत ह्याची मुलगी घासवदत्ता हरण केली वगैरे.) ४ ह्या नांवाचा देश. ५ संपन्न. ६ कमी होऊन. ७ अस्पष्ट शब्द. ८ प्रफुल्लित. ९ तेथील शिपानदीवरचा घारा. १० घरांत. ११ अर्जवें करणारा कामासक्त प्रियकर. १२ रत्नें आणि पाणी. ह्यांचा सांठा जो समुद्र त्यांत. १३ उज्जनीचा प्राचीन राजा. १४ सुवर्णमय.

येथें हत्ती नलगिरि मदे मोडुनी खांब माते,
ह्या गोष्टींनीं-रमविति तिथें लोक आल्या जनांतें. (१) क्षेपक

सूर्याश्वंशीं हरित सजव स्पर्धती अश्व तेथें;
शैलोच्चै त्वत्सम करि सदा वर्षती जे मदातें;
योद्धे युद्धांगणि दशमुखासंमुखीं ठाकती ते
धिक्काखनी नगै धरिति जे चंद्रहासव्रणांतें (४) क्षेपक

जाळ्यांपाशीं बनविल तुला पुष्ट सौगंधि धूर;
नाचेनीया करितिल तुझा मान पाळीं व मोर;
स्त्रीर्पादांकीं अरुणित गृहीं पुष्पगंधप्रसारीं
रम्या शोभा बघत थकवा मार्गिचा दूर सारीं.

३२

जा शंभूच्या भुवनेंगुरुच्या पुण्यदा मंदिरांतें;
हर्षे तूतें बघतिल गण स्वामिकंठप्रभातें.
कांतास्नानें परमसुरभी गंधर्वत्यूर्ध्ववाही
पद्मोद्गंधी पवन हलवी तेथ उद्यान पाहीं.

३३

मेघा ! जाशी कधि जरि महाकालसैद्धीं अकाशीं,
राहीं जाई नयनपथ जो सोडुनी भानु खालीं;

१ हत्तीचें नांव. २ उन्मत्त झाला. ३ पर्वतासारखे उंच. ४ तुझ्यासारखे [गंगाने आणि वर्षावानें.] ५ अलंकार. ६ रावणाच्या तरवागीच्या जखमांस. ७ खिडक्यां-जवळ. ८ [लाक्षारस लावलेल्या] स्त्रियांच्या पावलांच्या चिन्हांनीं लाल झालेल्या (गृहीं) ९ फुलांचा घास जेथें पसरला आहे अशा (गृहीं) १० जगाचा आईचाप जो (शंकर महाकालेश्वर) त्याच्या. ११ धन्याच्या (शंकराच्या) कंठाप्रमाणें ज्याची प्रभा (तिळी) अशा (तूतें.). १२ गंधवती नामक नदीवरून बहाणारा. १३ कमळांचा घमघमाट ज्याच्या बरोबर आहे असा. १४ महाकालेश्वराच्या देवळांत.

सायंपूजासमयि करुनी भेरिकार्य प्रभूचें	
पूर्णत्वानें मिळविं फळ वा श्लाघ्य मंद्रध्वनीचें.	३४
कांची ज्यांची रुणझुण करी टाकितां पाउलांतें,	
होती कष्टी कर हलवितां चामरें रत्नकांतें,	
त्यां घेऊनी तव सुखदसे आद्य बिंदू नखांकीं	
वेश्या तूतें बघतिल अँलिश्रेणिनेत्रांचलीं कीं.	३५
संध्यारामें धरुनि सुजंपापुष्पशी अंगिं लाली,	
व्योमीं नेल्या भुजिं शिरुनिया शंभुच्या नृत्यकालीं,	
त्याला ओल्या गरज नुरवीं हत्तिच्या कातड्याची;	
ही उद्वेगांविण तव उभा भक्ति पाहील साची.	३६
होतां दृष्टी विफल भरुनी मार्ग भारी तमानें	
जाती रात्रीं रमणसदनीं योषिता ज्या अमानें,	
दावीं त्यांनां पथ कनकवदीतविद्युत्प्रभावे,	
वृष्टी किंवा स्तनित न करीं भीरु कीं त्या स्वभावे.	३७
विद्युत्कांता चिर विलेंसुनी श्रांत होतांच तेथें	
काठीं सैमळदिंच रजनी, पारवे सुप्त जेथें.	
होतां सूर्योदय पुनरपी शेष मार्गास कंठीं;	
यत्नीं होती शिथिल न, सुहृत्कार्य जे घेति कंठीं ^{१४}	३८

१ नगाच्यांचें काभ. २ स्तुत्य (फळ) ३ गंभीर. ४ घुंगुगांचा कमरपट्टा.
 ५ त्या वेश्या (शंभुसेवेसाठीं नाचणाऱ्या कलावंतिणी.) ६ (रतिसमयीं झालेल्या)
 नखांचिन्हांवर (सुखदसे) ७ (फेर धरून नाचत असतां एकदम धर पाहिल्यामुळे)
 भुग्यांच्या ओळीप्रमाण दिसणाऱ्या नेत्रकटाक्षानीं. ८ संध्याकाळीं आकाशांत पसर-
 णाऱ्या रंगानें ९ चांगल्दा जासव्दीच्या फुलासारखा. १० त्रासावांचून (शंकर तां-
 डकालीं हत्तीचें ओलें कातडें अंगावर घेतात व पार्वतीला त्याचा कंटाळा घाटतो.)
 ११ अभिमान किंवा रुसवा सोडून. १२ चमकून, (पक्षीं विलास करून). १३ गृह-
 आच्छादनावर. १४ गळ्यांत, अंगावर.

तेव्हां अश्रू प्रियकरजनी खंडिता योषितांचे
 वारा याचे त्वरित ह्यणुनी सोड मार्गा रवीचे;
 अब्जास्यींचें क्षणि नलिनिच्या तोहि न्याया हिमास्रें
 येई, तों त्वां कर अडवितां क्रुद्ध होईल फार. ३९

गंभीरेचें^१ हृदयचि असें तोय जें सुप्रसन्न,
 त्यामध्ये हे सुरुचिर तुझें रूप बिंबेल^२ पूर्ण;
 यासाठीं वा विफल न करीं ते तिचे दृष्टिपात,
 मत्स्योद्धानें स्फुट दिसति जे लोलं^३ फुल्लाब्जकांत. ४०

तीरश्रोणीसृते^४, धृत जैरा वेत्रहस्तें, सुनील,
 प्रेमें तोयांशुकै^५ हरुनिया तें तिचें लोवशील;
 कष्टें मोठ्या करिशिल गड्या ! तेथुनी तूं प्रयाण;
 सौख्यज्ञ सीजघन उघडें सोडण्या शक्त कोण ! ४१

त्वत्त्वृष्टीनें जनितं^६ माहिचा ज्यास लागे सुगंध,
 नाल्पारंध्रीं करिति करि ज्यां शोषितां रम्य शब्द,
 वाहोनीया पिकवि विपिनीं उंबरें जो अपार,
 तो तूतें वा सुरगिरिवरि वायु नेईल गार. ४२

१ जिला ठकवून प्रियकर दुसऱ्या स्त्रीकडे गेला ती. २ रवीचे (च्या) मार्गा सोड. ३ कमलरूपी मुखावरचें. ४ घालविण्यास. ५ दंवरूपी अश्रू. ६ किरण, [पक्षीं हात.] ७ गंभीरा नामक नदीचें. ८ निर्मळ, [पक्षीं उल्हासित] ९ प्रतिबिंबित होईल, [पक्षीं ठसेल.] १० चंचल. ११ फुललेल्या कमळाप्रमाणें रम्य. १२ कांठरूपी नितंवांवरून सरकून खालीं गेलेलें. १३ किंचित्. १४ (खालीं वांकून पाण्याला लागलेले कांठचे) वेतरूपी हातानें (धृत) १५ जलरूपी वस्त्र. १६ उत्पन्न झालेला (सुगंध) १७ ज्या वायूला. १८ देवगिरि नामक पर्वतावर.

तेथें राहे गुह सतत, त्या, पुष्परूपा धरोनी.

स्वर्गगोद्रीं कुसुमनिकरीं स्नान घालीं वरोनी;

सूर्याहूनी प्रखरतर कीं देवसेनावनातें

ठेवी वीर्य ज्वलेंतिं हर जें. भूषवी त्या वना तें. ४३

ज्याचें खालीं गळुनि पडलें बर्ह तेजाळ भारी

पुत्रप्रेमें श्रवणिं, कमला सारुनी, ठेवि गौरी,

स्कंदीच्या त्या गिरिशशशिर्भाशुभ्रनेत्रा मयूरा

अद्रिप्रांतीं ध्वनि घुमवुनी नाचवीं रे गरारा. ४४

आराधोनी शिवसुत पुढें चालतां त्वत्पथास

वीणाधारी त्यजितिल जलस्पर्शभीनेंच खास.

सन्मानीं त्या नदिस निपजे जी गर्वालंभनांतीं,

ओर्धाकारें प्रकटलि जगीं रंतिदेवप्रकीर्त्ति. ४५

प्यायाळा तूं सलिल लवतां त्रिष्णुवर्णानुकारी

त्या सिंधूचा पृथुहि दुरुनी ओघ बारीक भारी.

१ कार्तिकस्वामी. २ आकाशगंगेच्या पाण्यानें ओल्या झालेल्या.

३ देवांच्या सैन्याच्या रक्षणासाठीं. ४ अग्नींत [शंकराचें रेत कोणाला

सहन होईना हाणून तें त्यानें अग्नींत ठेविलें; व त्यापासून पुढें कार्तिकस्वामी

झाला. त्यानें देवांचा सेनापति होऊन तारकासुरास मारिलें.] ५ कार्तिक

स्वामीच्या. ६ शिवमस्तकींच्या चंद्रप्रभेनें ज्याचे नेत्र अधिकच शुभ्र दिसतात

अशा [मयूरा] ७ गंधर्व वगैरे. ८ [विण्याच्या तारांस] पाणी लागेल

ह्या भीर्तानें. ९ गाई मारण्याच्या यज्ञाच्या शेवटीं. १० प्रवःहरूपानें. ११ रं-

तिदेव नामक राजाची कीर्त्ति. [ह्यानें यज्ञांत इतक्या गाई मारिल्या कीं त्यांच्या

रक्तचर्माची ' चर्मण्वती ' नामक नदी उत्पन्न झाली. तिचेंच हें वर्णन आहे.]

१२ त्रिष्णूच्या रंगासारखा. [काळा.] १३ मोठा असून सुद्धां.

न्याहाळोनी गगनचर बा कौतुके पाहतील,
भूचा मुक्तासर जणु, भला ज्यामधीं इंद्रनील.

४६

जातां तीतें ल्यजुनि, पटु ज्या भ्रूविलासांत साच्या,
पक्ष्मक्षेपें स्फुरति वरि भौ नीलगौरा जयांच्या,
शोभा ज्यांची, अलिचि चलितीं तीं^१ जशी कुंदपुष्पीं,
त्या स्त्रीदृष्टी दशपुंरिं करीं लोभितां त्वत्स्वरूपीं.

४७

ब्रह्मावतीं मग करुनिया सांवली सौख्यदा ही
क्षत्रांच्या जें सुचवि समरा तें कुरुक्षेत्र पाहीं;
भूपालांचीं खर शरिं शिरें जेथ गाडीवधारी
खंडी, जेवी अमित कमलें तूं स्वधाराप्रसारीं.

४८

टाकोनीया प्रियहि मदिरा रेवतीनेत्रकांता
आप्तप्रेमं ल्यजुनि रण पी जें हळीं^२ पातकांतीं,
सेवोनी त्या विमल सलिला तूहि सारस्वती गा
रंगानेची मलिन हृदयीं शुद्ध होशील मेघा !

४९

१ मोत्यें ओवलेला पदर. २ मोठा थोरला. ३ पापण्या वर केल्यामुळे.
४ प्रभा. ५ भुंग्यांची. ६ हालणांच्या [कुंदपुष्पीं.] ७ शोभा. ८ रंति-
देवाच्या दशपुर नामक नगरांत. ९ अर्जुन. १० रेवती (बलरामाची स्त्री)
हिच्या नेत्राप्रमाणें मोहक [अथवा ती जवळ असल्यामुळे तिच्या डोळ्यांच्या
प्रतिबिंबानें रमणीय.] ११ आप्त जे कौरव पांडव त्यांच्या प्रीतीनें. १२ ब-
लराम [ह्याला मद्य फार प्रिय होतें.] १३ पातकाचा नाश होण्यासाठीं.
[सूतनामक पुराणिकाचा बलरामानें रागानें वध केला; व त्या पापाच्या
प्रायश्चित्तासाठीं नदीचें तीर्थ घेऊन दोषमुक्त झाला.] १४ सरस्वती-
च्या (सलिला.)

तेथोनी जा कनखल नगीं जन्हुकन्येसि, आली
 जी कैलासाहुनि, सगरजां स्वर्गसोपान झाली;
 गौरीच्या त्या भ्रुकुटिचलना हांसुर्ना फेनजाते
 श्रीकंठाच्या शशियुत जटा जी धरी वीचिहंस्तें. ९०
 व्योमीं तिर्यक् सुरगज तसा खालती लोंबुनीयां
 जेव्हां स्वच्छे स्फटिकसम ततोथें जाशील प्याया,
 तेव्हां रम्य प्रकटुनि तुझे बिंब तोथीं सुनील
 अस्थानीं ती रुचिर यमुनासंगताशी दिसेल. ९१
 बैसोनीयां मृग मृगमदें त्या शिला गंधयुक्ता,
 जेथें, घे ती जनि, हिमसितीं शौलें त्या जाइं ताता ?
 त्याच्या श्रृंगीं श्रम शमविण्या जेधवां बैसशील,
 श्रीनंदीच्या शिरिं चिखलसा तेधवां शोभशील. ९२
 घांसूनी जो प्रवळ भवनें देवदारू निघाला
 दावाग्नी तो जरि चमरिच्या तेथ जाळील बालां
 आधीं त्यातें शमवि करुनी वृष्टि मोठी जळाची.
 आर्तत्राणीं स्फुट सफलता सज्जनांच्या धनाची ९३
 उड्डाणें जे शरभ करिती स्वांगभंगार्थ तेथें,
 यन्मार्गा तूं त्यजित असतां गांठिती शीघ्र तूतें,

१ सगर राजाच्या मुलांना [हे कपिलाच्या शापानें दग्ध झाले होते.
 ते भागीरथीच्या पाण्यानें उद्धरून स्वर्गास गेले.] २ रागां जें भुंवया वर
 चढविणें त्यास. ३ फेंसाच्या समूहानें. ४ शंकराच्या. ५ लाटा हेच हात,
 ह्या हातांनीं. ६ तिरकस. ७ तिचें [गंगेचें] पाणी. ८ [प्रयागाशिवाय]
 भलत्याच ठिकाणीं. ९ यमुनेशीं संगम पावलेली. १० कस्तुरीनें. ११ जन्म.
 १२ बर्फानें पांढऱ्या. १३ हरिणांची एक जात. १४ केंसांस. १५ एक
 पशू. १६ जणु काय आपल्या अंगाचा नाश करून घेण्यासाठी.

गाथा भारी सडकुनि करीं वृष्टिने त्यांस चीत.	
अव्यापारीं कवण पडतां होत नाहीं फजीत.	९४
पाषाणीं जीं उमटलि तिथें पावलें शंकराचीं	
भावे वंदी, सतत करिती योगि पूजा जयांची,	
देशातीं कीं अघ निरसुनी दर्शनेची जयांच्या	
जाती श्रद्धायुत जन पदीं शाश्वतीं तद्गणांच्या	९५
एका मेळें पुरहरकथा किनरी तेथ गाती;	
वेळू पांव्यापरि सुपवने वाजुनी सूर देती;	
होईल त्वत्ध्वनि जरि नगीं तें मृदंगासमान,	
भूतेशाचें तरि मग घना ! सांगे होईल गान.	९६
ते ते रम्य क्रमुनि हिमवद्भाग, जें क्रौंचरंध्र	
झालें हंसां भृगुपतियशा तेवि अक्षय्य दार,	
जा लांबोळा बनुनि तिरका त्यांतुनी उत्तरेला,	
श्रीविष्णूचा बळिस छळितां जेवि तो पाय काळा.	९७
कैलासाचा आतिथि मग हो, संधिसंधात ज्याचा	
लंकास्वामी खिळखिळवि, जो आरसा अप्सरांचा,	
राहे उच्चैं धवल शिखरीं व्यापुनी जो नभास,	
रुद्राच्या कीं प्रतिदिनि जणू सांठला अट्टहासं	९८

१ जरूर नाहीं अशा भलत्याच उद्योगांत. २ त्याच्या [शंकराच्या] गणांच्या [शाश्वतीं पदीं] ३ चांगल्या वाच्यानें. ४ शंकराचें. ५ यथास्थित. ६ क्रौंच पर्वताचें [परशुरामानें केलेलें] विवर. [ह्यांतून हिमाळयाच्या उत्तरेकडील मानस सरोवरांतील हंस दक्षिणेकडे येतात अशी समजूत आहे.] ७ परशुरामाच्या कीर्तीला. ८ पाहुणा. ९ सांध्यांचा समूह. (रावणानें कैलास पर्वत हालवून त्याचे सांधे खिळखिळे केले हें प्रसिद्धच आहे.] १० आप्रहाचें विकट हसें. (हंशाचा रंग पांढरा आहे असा कवींचा संकेत आहे.)

- गौरत्वे तो अचिरं चिरिल्या आजवी हस्तिदंता,
काळा तूं त्यावारि रुचिरसा कज्जलातुल्य जातां,
शोभा नेत्रां स्तिमित करिती त्या गिरीची दिसेल;
जाणों काळी हलधर वसे घेउनी स्कंधि शाल. ९९
- फेकूनी तीं भुजगवलयें शंभु दे जीस हात
क्रीडाशैलीं पंदिं जरि फिरे ती उमा श्री^६ पहात,
होवोनी तूं हिमं करुनियां पायन्या रम्य दाट.
जावोनीयां मंगितटिं पुढें हो चढायास घांट. १०
- तेथें पाणी उसळवुनियां कंकणें आपटोनी
कारजें वा करितिल तुजें देवकांता मिळोनी;
ग्रीष्मक्रीडारत जरि न त्या सोडिती शीघ्र तूतें,
एकाएकीं गडगडुनियां भेडसार्वीं तयांतें. ११
- जें दे जन्मा कनककमलां तोय घे मानसीं तें,
दे होवोनी क्षण पट मुखीं तोष ऐरावतातें,
वातें कल्पद्रुमकिसलयें हालवीं अंशुकेशीं,
त्या शैलेंद्रीं बहुविध करीं खेळुनी मौज ऐशी. १२
- त्यांच्या प्रांतीं बसलि, जणु कीं स्वप्रियाच्याच अंकीं,
लोळे गंगावसुन^३ अलका ती, स्वयें जाणसी कीं;
त्वत्काळीं ती गृहशिरिं धरी प्रस्रवी^४ अभ्रमाला,
मुक्ताजालें ग्रथित कवरी सुंदरी जेवि बाला. १३

— वाळकृष्ण लक्ष्मण अंतरकर.

१ नुकत्याच चिरिलेल्या २ रम्य ३ करणारी ४ बलराम ५ सर्पवेटाळी ६ खे-
लण्याचा कृत्रिम पर्वत ७ पायीं फिरणें ८ शोभा ९ बर्फ १० रत्नखचित कळ्यावर
११ ग्रीष्मक्रीडारत देवकांता १२ कैलासपर्वत मध्यप्रदेश १३ गंगानदी हेंच वसु
१४ पाञ्चरणी.

काच्यरत्नावलि.

अंक २ रा.

मेघरूतच्छायां.

उत्तरमेघ.

श्लोक.

सच्चित्रांनीं तव सु-धनुचें, सु-स्त्रियांनीं विजेचें,
पखाजांनीं दुमदुमुषिया स्निग्धशा गर्जनेचें,
पाण्याचेंही स्फटिकि, शिखरीं त्वद्गतीं तुंगतेचें,
गेहें तेथें^१ मिरविति तुजें साम्य त्या त्या परीचें.

१

स्त्रीच्या हस्तीं कमल अलकीं कुंदवेणी सुकांतीं,
शोभयेध्रुवसज्जजे आननीं गौर कांति,
कर्णीं साजे शिरस, विलसे वेणि कोन्हाटकांहीं,
भांगींही त्वत्समयंज सदां नीपि^२ न न्यून कांहीं.

२

तेथें^३ गुंजारव अलि सदां फुल्ल वृक्षीं करीती,
कांची फुल्ला नलिनिचि^४ बने संस्वनीं हंसप्रति,
केकाशद्वीं रत गृहशिखी कांत ज्यांचे पिसारे,
रात्री रम्यां, तंम न पसरें, चांशणें नित्य सारें. (१) क्षेपकं

१ गोड अशा. २ तुझापर्यंत गेलेल्या (शिखरीं-घाच्या काळसांनीं) ३ उंच-
पणाचें. ४ अलकेंत. ५ केसांवर बांधण्याचा कुंदपुष्पांचा गजग. ६ तेजस्वी. अशा
(अलकीं) ७ लोध्रपुष्पाच्या पागानें. ८ पुष्पाविशेष. ९ कोन्हाटीच्या, फुलांनीं.
१० तुझ्या (मेघाच्या) काळीं उत्पन्न होणारें. ११ कुंदपुष्प. १२ ह्यांचा संबंध सर्वत्र
आहे. १३ कमलिनीची. १४ शब्द काणारी.

तेथें हर्षे नयनि जल ये, ये न अन्ये निमित्तें,
 तैसें दुःख स्मरजंचि, सरे जें सुहृत्संगमें तें,
 न प्रीतीच्या क्षणिक रुसण्यावीण कोणा वियोग,
 यक्षांना वा वयहि न दुजें नित्य तारुण्ययोग. (२) क्षेपक
 तारात्रिंशें स्फटिकमयभूभागि पुष्पेंचि होती,
 ऐशा सौधीं^३ ललितें युवती घेउनी यक्ष जाती;
 त्वद्गंभीरध्वनितें झडतां चौघडे चित्तहारी
 पीती कल्पद्रुमज मदिगं कामसंचारकारी. ३

ज्यांची इच्छा सुरहि करिती त्या तिथें यक्षकन्या
 छायेमध्ये अमरतरुच्या वारुनी तार्प धन्या
 गंगा-तीरीं शिशिरपवनीं खेळती दिव्य रत्नीं,
 कोणी हैमीं पुंलेनि लपत्री, शोधिती कोणि यत्नीं. ४

होई ग्रंथी सुदुनि शिथिला पैठणी जी स्त्रियांची,
 प्रेमें कातें निरि हिमच्छिकां प्रहसनें निवे^५,
 लाजानी त्या मुठि भरुनि जें फेंकिती चूर्ण हस्त,
 वीयां होतें पडुनिहि तिथे रत्नदीपांवरी तें. ५

वायू नेतो ढग तुज असे तेथ माड्यांत उंच;
 दूषोर्नाथीं नवजलकणीं ते^६ सु-चित्रां^७ लगेच,

१ कामविकारापासून उत्पन्न होणारें. २ नक्षत्रांची प्रतिबिंबे स्फटिकाच्या
 जमिनीत पडून पुढें पसरल्याप्रमाणें शोभनात. ३ गेचवीघर. ४ सुंदर. ५ तुझ्याप्रमाणें
 गंभीर आहे आवाज ज्याचा असे (चौघडे) ६ उन्हाचा त्रास. ७ थंड आहे घाग
 ज्यें अशा (गंगातीरीं) ८ सुवर्णमय. ९ वाळवंटांत. १० विलासार्थ जवळ असलेले
 केसरादिकांचे सुगंधि चूर्ण. ११ दिव्याच्या ऐवजीं देखीप्यमान रत्नेंच ठेविलां असल्या-
 मुळें ते रत्नांचे दिवे कांदा केल्या मालवले जात नाहींत. १२ तुझ्यासांग्खे. १३ विघ-
 नपून. १४ त धूर्त (ढग) १५ भितीवर वगैरे काढिलेल्या किंवा टांगिलेल्या चित्रांस.

जाणों भीती धरुनिच मनीं कंपपूर्णंग साचे
जळ्यांतूनी निघुनि पळती धूर्त वेषे धुराचे.
होतां दूरी पटलें तत्र हें, चंद्र--पादीं सुंकातीं
तेथें येतो द्रव नत्र छतीं टांगिल्या चंद्रकातीं;
तेणें ग्लानी सुरतजनिता दूर होते स्त्रियांची,
अंगें ज्यांचीं प्रियतम--दृढालिंगने श्रांत सार्ची.
तेथें ज्यांचे धननिधि सदा सिद्ध अक्षर्य धामी,
ते वैभ्राजोपवर्नि रमती प्रयहीं यक्ष कामी;
क्रीडारंगें सुरयुवतिशीं भाषणीं दंग होती,
रागोत्कर्षे द्रविर्ण--पतिचें किन्नर स्तोत्र गाती.
वेगें जातां गळति कुसुमें कुंतलांतून खालीं,
हैमें पदें तरुकिसलयें सोडिती कर्ण--पंढी.
कंठीं कंठे तुटति न टिके शीर्षि मोत्यांचि जाळी,
हीं रात्रीचा पथ कळविती कामिनींचा सकाळीं.
तेथें साक्षात् पुर--हर वसे, भीतें तेणें स्वचित्तीं
चापा घेई स्मर न बहुधा ज्यै ज्यै भृंग--पंक्ति;
भ्रुभंगादी पैटुंतर अशा अंगना--विभ्रमंची
कामी पार्शीं गवसुनि घडे कार्यसिद्धी तयाची
चित्ताकर्षी वसन, शिकवी भ्रुविलासां सुरा ती,
पषें नामी, किसलय नत्रे, त्या अलंकारजाती,

१ ते धूर्त [दंग] २ धुराचे [च्या] वेषे ३ [आड आलेला] तुझा पडदा.
४ तेजस्वी [चंद्रकिरणांनी] ५ चंद्रकांत रत्नाच्या ठायी. ६ कधीही कमी न होणार.
७ वैभ्राज नांवाच्या [कुबराच्या] वागेत. ८ कुबराचे. ९ अभिसारिका स्त्रिया रात्री
गुप्तपणे मोठ्या त्वरेने आपल्या प्रियकराकडे जात असतां. १० कामांची पाळ.
११ भ्यालेला. १२ धनुष्याची दोगी १३ ज्या चापाला. १४ अधिक निपुण [कार्य-
साधक] १५ स्त्रियांच्या विलासांनीच. १६ मरनाची. १७ दागिन्यांचे प्रकार.

- लाखेचा जो मृदु पदतले रंगवी रंगही तो,
कांता-भूषा सुरतरु तिथे एकटा सर्व देतो ११
- वित्तेशाच्या मम गृह असे उत्तरेला, कमान
शोभे ज्याला, दुरुनिहिं दिसे इंद्रचा पासमान;
पार्श्वी, कांतां सुत समजुना वाढवा, तो तरेही
हातीं येत्या स्तंबांकें लवला बालमंदार पाहीं. १२
- तैसें क्रीडांसर मरकतप्राय ज्या पायण्या तें
झांके फुल्लें कनककमलीं नीलें वैदूर्य ज्यातें;
ज्याच्या तोंडीं सतत बसती हंस; त्यां भान साचें,
पाहोनीही तुज, जवळच्या होइना मानसाचें. १३
- त्याच्या तीरीं, शिखर रचिले इंद्रनीले जयाचें,
ऐसा क्रीडागिरि कंदलिनीं वेष्टिला कांचनाचे.
विद्युत्तुक्ता तुज बघुनियां आठवे तौचि मातें,
कांतेला तों प्रिय हणुनिया आंतुनी चित्त भर्तें. १४
- कोन्हांद्यांची वड विरसते कुंदकुंजां तभोतीं,
लागोनी त्या ललित वकुलशोक हे शोभताती;
एका माझ्यापरिच सखिच्या वक्त्रचें मद्य माने^{१३},
इच्छी डावा चरण दुसरीं, तोडग्यांच्या मिषानें. १५

१ बाजूला. २ घोसांनीं ३ खेळण्याचें संगोत्रं. ४ पांचा बसयून केलेल्या.
५ देठाच्या ठिकाणीं. ६ एक प्रकारचें रत्न. ७ निलया रत्नानें. ८ सोन्याच्या
(कंदलिनीं). ९ विजेनें युक्त अशा (तुज) १० कुंदाच्या मांड्याला. ११ वकुल
आणि; अशोक १२ वकुलाला. १३ आवडतें. १४ अशोक. १५ तरुण स्त्रियांनीं,
मद्याची चूळ टाकणे हा वकुलास, व डाव्या पायाचा लक्षाप्रहार करणें हा अशोकास,
दामे फुलांच्या भां येण्याचें तोडग (चमत्कारिक उपाय) आहेत असा कवीचा संकेत
आहे. ह्यांत संस्कृतात 'दोःद' ह्यागतात.

त्यांच्यामध्ये स्फटिकफलका दांडि सत्कांचनाची,
ताज्या वेळूपरि मुळिं दिसे बांधिली रत्नि साची;
संध्याकाळीं वरि बसतसे तो तुझा मित्र बही,
तालीं शिजाध्वनियुतिं सखी नाचवी त्यास पाहीं.

१६

साधो ! ध्यानीं धरुनि वळखीं ह्या खुणा मत्सु-सभ्र,
पाहीं शारात्ररिहि अणखी काढिले शंख-पत्रं.
सध्या माझ्याविण अवकळा त्यासि आली असेल;
अस्ता जातां रत्रिकमल वा रम्य कैसें दिसेल !

१७

होवोनीया लघु कलभसौं शीघ्र जायासि खालीं,
रम्य स्थानीं प्रथम कथिल्या विसुनी केलिशैलीं,
जैशी सौम्या चमक विलसे काजव्यांची मजेची,
तैशी अंतर्गृहिं हळु हळु नेई दृष्टी विजेची.

१८

बिंबोर्षी जी, मुकुलदशना, सुंदरी, पातळांगी,
नाभी निर्मलां जिचि, मृगदशा, सूक्ष्म जी मध्यभागीं,
श्रोणीभारे गति हळु जिची, वांकळी जी स्तनांहीं,
धात्याची जी पहिलिच कृती स्त्रीजनीं, तथ राही,
ती जीणें वा असु मम दुजा, भाषणोल्हास टाकी
होतां मी^{१३} तत्प्रियं^{१३} दुरि, जशी एकटी चक्रवाकी;

१९

१ जिच्यावर स्फटिकाची फळी आहे अशी (दांडि) २ कांकणाच्या आंघाजानें युक्त अशा (तालीं) ३ ह्या नांवांच्या निर्धोच्या विशेष आकृती. ४ हत्तीच्या बाव्यासारखा (लघु) ५ क्रीडापर्वतावर. ६ मंड, थंड (चमक) ७ विजेनें बनलेली (वीज हीच) दृष्टि. ८ पिकलेल्या तोंडल्यापमाणें लाल आहेत शोंठ जिचे अशी. ९ कळ्यांतारले आहेत दांत जिचे अशी. १० खोल. ११ ब्रह्मदेवाची. १२ समज. १३ तिचा प्रियकर मी (दुरि होतां)

उत्कंठेनै कठिण दिन हे लोटितां, पालटोनी
 झाली जाणों दुजिच, नलिनी जेवि शीतें झडेनी २०
 माझ्या ध्यासें रडुनि रडुनी सूत्र डोळ्यांस आली,
 उष्णश्वासें अधरिं पहिली राहिली नाहिं लाली,
 हस्तीं ठेवी वदन न दिसे व्यक्त, कीं व्यास केशीं;
 त्वत्संसर्गे त्रिकलें विधुचें दैन्य आलें तयाशी. २१

मित्रा ! ऐशी बघशिल तिला कीं, करी देवसेवा;
 रेखीं माझी विरहकृश ही ध्याउनी मूर्ति कित्रा;
 मनेसी वा मधुरें वदल्या पंजरीच्या पुसे कीं,
 “ तू नाथासी प्रिय, तारे तया आठवीसी सखे ! कीं ? ” २२

कित्रा अंकीं मलिर्नवसनीं तंबुरी ठेउनीया
 माझ्या नांवावरुनि रचुनी लागते गीत गाया,
 तारा अस्त्रीं भिजति, पुसुनी काष्टिं, आरंभितांना
 वारंवार स्मृति हरपुनी त्याच त्या घेइ ताना; २३
 कित्रा दारीं प्रतिदिनिं फुलें सांठली ठेवुनी जी
 तीं घेऊनी विरहगतिचे राहिले ११ मास मोजी;
 कित्रा सेवी रतिसुख मला ध्याउनी कल्पनेचें;
 प्राणेशाच्या विरहिं बहुधा हे उपाय स्त्रियांचे. २४

१ थंडीनें कमलिनी अगदीं गोगट व विशोभित होऊन ओळखूं येत नाहींत. कदाचित् त्यांचा नाशही होतो. २ तुझ्या सहशासनं (तू आड आल्यामुळें). ३ निस्तंज अशा (विधुचें) ४ चित्र काढून त्यांत दाखवितें. ५ विवाहानें रोड झालेली (मूर्ति) ६ ध्यानांत आणून. ७ गोड बोळणाऱ्या. ८ संस्कार नसल्यामुळें मळकट आहे वस्त्र व्यापार अशा (अंकीं) ९ आंसयांनीं. १० प्रत्येक दिवशीं एक प्रमाणें ठेवून जमलेलीं. ११ शापाप्रमाणें विरहस्थिति संपण्यास (एक वर्ष पुढें होण्यास) उरलेले. १२ काम-शुकीचे प्रकार; घेऊ घालविण्याचे उपाय.

साही काहीं करुनि दिवसा मद्योगा विचारी
नाहीं शोकाधिण गति परी रात्रिचे याम चारी;
जागी लोळे भुइवरि अशी मध्यरात्री बघूनी
मत्संदेशें सुखविं तिजला सौधजालीं वसूनी.

२५

शेषी पूर्वक्षितिजि शशिची ती कला एक जैशी,
कांता चिंताकृश किसलंयीं लोळुनी राहि तैशी;
मत्संगें जी क्षणसम निशा संगसौर्यांत नेली,
लोटी मोठी अतिच विरहें तीच उष्णाश्रुजालीं.

२६

जाळ्यांतूनी शिरति शशिचे अंश जे थंडगार,
पूर्वप्रमें नयन निघती त्यांसि प्याया समोर;
झांकी कष्टे फिरवुनि परी साश्रुपक्षीं विलोळी,
जैशी साभ्रीं दिनि न नलिनी मीलितानी न प्रफुल्ला.

२७

उष्णश्वासें अधर सुकुनी हालती केश गालीं,
तैलीभावे परुष बहु जे लोवती लांब खालीं;
संग स्वप्नीं तरि मम घडो इच्छि निद्रा हणोनी,
दाटे नेत्रीं जडभर परी, मार्ग जाई खुटोनी.

२८

केंसां माला त्यजुनि दिवळी गांठ आरंभि साची,
शापांतीं ती मुदितहृदये म्यांचि सोडावयाची;

१ प्रहर. २ गच्छीवगच्या खिडकींत. ३ (कृष्णचतुर्दशीच्या दिवशां) शैलक
राहिलेली. ४ पल्लवशय्येवर. ५ चासानें तप्त अशा आंसवाच्या समूहांनीं, किंवा समूहांत
(अति रडण्यानें, फार दुःखांत) ६ किरण. ७ आंत आंसवें जमलेल्या पापण्यांनीं.
८ चंचला. ९ दगांनीं युक्त अशा (दिनि) १० मिटलेली. (दगांनीं सूर्य झांकल्यामुळे
अर्धवट फुललेल्या कमळाप्रमाणें, आंत आंसवें असून झांकलेल्या ढोळ्यांची स्थिति
झाली.) ११ विरहखेदानें तेल न लाविल्यामुळे) रुक्ष.

झाली सारे अलक गुतुनी रूक्षशी ऐकवेणी,
अच्छिनी ती नखि वरिवरी सारि गालावरोनी.

२९

ऐसे भूपात्रिरहित वपु सद्य जे मर्दवाचे,
शय्यास्थानी शिजुनि पडले, फार कष्टेचे वाचे;
पाहोनी ते नवजलमिषे अश्रु तू गळिशील;
अंतर्यामी द्रव बहु जया, तो दयापूर्णशील.

३०

माझ्याठायीं निरुाम तिचे प्रेम मी पूर्ण जाणे,
व्हावी ऐशी प्रथमत्रिरहीं तर्कितो खस तेणे;
आत्मप्रौढीस्तव न कथितो मी तुला ही बढाई,
वा रे ! सारे लवकारे तुझ्या प्रत्ययालांगि येई.

३१

ज्याते स्त्रियांजन न, अलकीं रोधिलो कोन ज्याचा,
मद्यत्यागे चिर तिसरला भ्रविलासास साचो,
मीनाक्षीचा लवुनि वरि तो नेत्र तू तेथ जातां
शोभे, माने कुवलयें जसे खालती हालवीतां.

३२

नाही झाले बहु दिन जिला चिन्ह माझ्या नखांचे,
मुक्ताजाले चिरपारंचिते सोडिले स्थान जीचे,
जी म्यां हस्तीं उचित चुरण्या श्रांत हेतां रतातीं,
रंभांगभसिम मृदु तिची वाम मांडी चले ती.

३३

त्या काळीं ती जगि तुज दिसे गुंग निद्रासुखांत,
राही एक प्रहर सखया ! गर्जनाशून्य शांत;

१ एक जटा. २ न काढिलेल्या, किंवा न झिजलेल्या. ३ तेजस्वी काजळ.
४ अडविला, झांकिला. ५ मद्य प्याल्याने स्त्रियांचा भुंवयांचे चाले अधिक मनो-
बोधक होतात. ६ आपला समाचार करणार म्हणून तिला हा शुभ शकून होईल अशी
यक्ष कल्पना कागता. ७ कमळ. ८ कंठे भावती लोवणाच्या मोत्यांच्या जाळीने.
९ केळीच्या गाभ्यासारखा. १० एक प्रहरपर्यंत तिला उठवू नको.

कों आळिगी दड जरि मळा स्वप्नि पाहूनि दैवें,
एकाएकीं मिठि सुटुनि तें लुप्त सारें न व्हवें.

२४

एका यामें उठवुनि तिला तोयमयुक्त वातें
आणावी वा टवटवि, जशी भालतीच्या कळ्यांतें;
जाळीमध्ये स्तिमितनयनीं तूज पाहील जेव्हां,
बोलायासी स्तनितवचनीं लाग धेयेंचि तेव्हां

२५

“ त्रनाथाचौ परम सुभगे ! मित्र मी तोयवोही,
तत्संदेशा वरुनि इकडे येइं, चिंता न बाही.
भेटीसाठीं निजगृहिणिच्या उत्सुकां पथ्यवृंदां
घाई लावी पथि करुनि हा स्निग्ध गंभीर शब्दा. ”

२६

हें ऐकोनी जनकतनया वायपुत्रासि जेवो
अत्यौत्सुक्यें वचुनि तूज ती देउनी मान तेवी,
एकाग्रत्वे परिशिल पुढें; कीं गमे कामिनीना
भेटीहूनी कथिलि सुहृदें कांतवार्ता न ऊना

२७

मद्विज्ञप्तोस्तव, सुकृतही जोडण्यालागिं, सांगें
तीतें ऐसें:—“ प्रियतन तुझा रामगिर्याश्रमी मे
आहे प्राणां धरुनि; पुसतो सुंदरि ! क्षेम तूस; ”
आधीं क्षेमोक्तिर्च उचित कीं दुःखशीलां जिवांसें.

२८

अंगें तसें अति कृश तुझीं जेवि हीं, तेवि त्याचीं,
उत्कंठेनें तळमळति मे, अश्रुनीं क्लिन्नं साचीं,

१ जाईच्या. २ गर्जनारूपी भाषणांनीं. ३ तुझ्या पतीचा. ४ मेघ. ५ घेऊन.
६ प्रवाशांच्या समुहाला. (पर्जन्यकाळची मेघगर्जना ऐकिल्याबरोबर प्रवाशी मोठ्या
त्वरें घराकडे जाण्यास निघतात.) ७ नवऱ्याची हकीगत. ८ कुशल प्रश्न. ९ स्वामा-
विकपणें दुःख ज्यांच्यामागें लागलेलेंच आहे अशा प्राणिमात्रांस. १० भिजलेलीं.

उष्ण श्वासा तुजसप सदा तोहि दूरस्थ टाकी,
आलिंगोनी मनिं तुज असे; दैव रोधी पथा कीं.

३९

बोलायाचें उघड वचनीं जें सख्यांच्या समक्ष
तेही कर्णी कथि तव मुखस्पर्श व्हायासि दक्ष,
तो कर्णांचा विषय न अजी, दर्शनाचाहि नोहे;
उत्कंठेच्या वचनिं तुजला मन्मुखें सागतो हें:--

४०

“ वेळीशीं ती तनू, सुनयनें ती मृगी--लोचनांशीं,
वेणी बर्हावलिशिं शिखिच्या, वक्त्रशोभा विधूशीं,
मंदोर्मिशीं तुळिं नदिचिया भ्रुकला कल्पनांहीं;
हा ! कोठेही परि तव सखे ! पूर्ण सादृश्य नाहीं.

४१

लीलेनें तूं रुसलिस अणी मी तुझ्या पार्थि लागें
हें रेखाया मनिं करिं शिलापृष्ठिं जो वन्यैरगे,
तो अश्रुनीं भरुनि भरुनी दृष्टि लोपे सदैव;
हा चित्रीही अदर्य अमुची भेट साही न दैव.

४२

स्वप्नीं दैवें तुज बघुनिया गाढ आलिंगनातें
शून्याकाशीं भुज पसरितो; देव देवांगना तें
पाहोनीया तरुकिसलयीं अश्रु मोल्यांसमान
कारुण्यानें टपटप किती टांकिती; सत्य मान.

४३

भेदोनीया किसलयपुटें देवदारुद्रुमांचीं
त्यायोगें जो सुरभि बनुनी वाट घे दक्षिणेचीं,

१ आज त्याचें भाषण नसतें ऐकूही यावयाचें नाहीं; इतकेंच नव्हे तर तो डोळ्यांनीं दिसण्या इतकाही जवळ नाहीं. २ मंद लाटाशीं. ३ भुंय्यांचे विलास. ४ मनांत आणितो. ५ रानांतोल (कात्रेच्या वेगळे) रंगानें. ६ निर्दय (दैव). ७ रात्रीं झाडाच्या त्या पानावरून त्या पानावर दंड्याचे थेंब टपटप पडत असतात, त्यावर ही अश्रुपाताची कल्पना आहे. ८ पल्लवांच्या जोड्या (देंखाजवळ एकास एक लागलेलीं दोन दोन पानें.)

तो कैलासानिल केवलितों प्रीतिनें फार कांते !
वाटे कीं हा खचित तुझिया स्पर्शुनी ये तनूतें.

४४

दीर्घा रात्री क्षणसम मला केवि होईल सानै,
तैसा केवी प्रखर दिनही सर्वदां तापहीन,
व्यर्था चिंता छळि आशि, मन स्वस्थ नाही जराही;
तीत्रे.दामें विरहदहनें तप्त होऊन राही.

४५

आशा मोठी धरुनि मजला मीच गे धीर देई,
तूही दुःखा विट्टुनि न अती लाडके ! भीति घेई,
कोणा सारें सुखचि मिळतें दुःख किंवा सदाही !
नीचीं उंचीं स्थिति फिरतसे चक्रनेमी परी ही.

४६

जांगा होतां विषधरिं हरी होइ मच्छाप पार,
लोटीं डोळे मिटुनि उरले तेवढे मास चार;
पश्चत् ते ते पुरवुं विरहे चेतले^१ हेतु सारे;
रात्राही तें खुलतिल शरच्चंद्रिकेच्या प्रसारें. ^{११}

४७

हेही सांगे ' निजुनि शयनीं एकदा तूं मंदगीं^{१३}
एकारकीं रडतचि अती चंडि^{१४} ! झालीस जागी;
तैं त्वां गालीं हंसत कथिलें आर्जवीतां प्रयासें
कीं, " केली त्वां सवत कपट्या ! पाहिलें स्वप्न ऐसें. " ^{१५}

४८

१ कैलास पर्वतावरून (अर्थात् अलका नगरीवरून) येणारा धारा. २ आलिंगितों.
३ लहान. ४ कडक व अमर्याद अशा विरहाग्नीनें. ५ कंटाळून. ६ खालीं. ७ घर.
८ सुख दुःखाची स्थिति. ९ चाकाच्या धात्रेप्रमाणें. १० नारायण शेषावर जागा होतांच,
(भगवान् चातुर्मास्यांत झोंप घेतात, व कार्तिक शुद्ध १२ स जागे होतात. त्या दिवशीं
प्रबोधोत्साह किंवा तुळशीचे लग्न करतात. ११ माझा शप. १२ प्रदीप्त झालेले
(बाढलेले) १३ माझ्या अंगावर (मला मिठी मारून) १४ हे कोपिष्ठे ।

जाणें माझे कुशल सख्ये ! खूण ही ओळखूनी,
नाणीं शंका किमपि हृदयीं लोकवादावरूनी;

“ लोपे प्रीती विरहिं ” हणती; ऐक तूं सत्य रीती,
भोगाभावे अधिकचि चढे इष्ट वस्तूवरी ती. ! ”

४९

आश्वासोनी प्रथम विरहे शोकमैत्रेसि ऐसी,
नंदी ज्याची उकरि शिखरे सोड त्या पर्वतासी;
येऊनी तत्कुशलचने खूणही सांगुनीया

प्रातःकुंदप्रसवशिथिला राख माझ्या जिवा या.

५०

मित्रा ! माझ्या पतकरिसिना एवढ्या इष्ट कर्या ?
जाणें मी कीं गरज न तुझ्या उत्तराचीच आर्या !

देशी शब्दा न करुनि जला चातकीं मागतांची;
प्रत्युक्ती कीं अभिमतकृती हीच इष्टीं सतांची.

५१

स्नेहे, किंवा करुनि करुणा दुःखितीं ह्या, घनां ! ही
इच्छा माझी पुत्रिं, जरि मत्प्रार्थना योग्य नाहीं;

वृष्टिशीर्मान् फिर मग सुखें तोयदा ! इष्ट देशीं;
होवो ऐसा विरह न तुझा वा कधींही विजेशीं. ”

५२

द्वहैत्सुक्ये सम उतरिले प्रकृतीं ‘ मेघदूत ’

लघ्वास्यीं हा कवल सु-महान् जाणतो हे खचीत;
दंदोनीया तरिहि सुजनां अर्पितो प्रेमभावे;

तच्चिताला गुण-दवहि कीं मान्य होतो स्वभावे.

५३

— — — — — बाळकृष्ण लक्ष्मण अंतरकर.

१ समज. २ आणू नको. ३ लोकांच्या बोलण्यावरून. ४ उपभोग न घडल्यामुळे.
५ शोकांत बुडालेलीस. ६ कैलास पर्वतास. ७ तिच्या खुशाली विपर्यांच्या भाषणाने.
८ सकाळच्या कुंदपुष्पांमाणे डळमळीत अशा (जिवा). ९ चातकांनी (मागतांची)
१० प्रत्युत्तर. ११ इच्छिलेले कार्य करणे. १२ मित्राच्या ठायीं. (सतांची इष्टीं, अभि-
मतकृती हीच प्रत्युक्ती कीं.) १३ सज्जनांची. १४ पर्जन्यवृष्टीच्या शोभने युक्त असा तूं.

कर्तव्य-पंचदशी.

श्लोक.

दुर्भिक्ष राक्षस जिथें पिडितो महीला;
 हा प्लेगरोग सकलां छळण्यःस आला;
 लोकां विपत्तिशत गांजित नित्य जेथें;
 कांहींच कां तुज नसे वंद कार्य तेंथें ?
 अन्नाविणें मरति लोक जिथें अनेक;
 वस्त्राविणें असति जेथ अनेक लोक;
 दारिद्र्य कष्टमय दुष्ट अनिष्ट जेथें;
 कांहींच कां तुज नसे वंद कार्य तेंथें ?
 आरोग्य-पूर्ण बल-पूर्ण सशक्त कोणा
 येई युवा न काधि जेथ पहा दिसोनी;
 हे सर्व लोक अति दुर्बल दीन जेथें;
 कांहींच कां तुज नसे वंद कार्य तेंथें ?
 वीर्यादि-पौरुष-गुणां बहु जेथ वाण;
 द्रोहादि-दुर्गुण-गणा अति जेथ मान;
 धैर्यादि-नैतिक-गुणांस अभाव जेथें;
 कांहींच कां तुज नसे वंद कार्य तेंथें ?
 देशा कला सकल जेथिल नष्ट झाल्या;
 जेथें समस्त परकी बघ वस्तु आल्या;

* जन्मभूमीच्या प्रस्तुतच्या स्थितीला अनुलक्षून ही कर्तव्यपंचदशी कविता कवीने लिहिली आहे.

चाले प्रभाव अवघा परकीय जेथें;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथें !

लाभे सुशिक्षण मुलांस न जेथ काहीं;
जेथें सुशिक्षण मुलांस मुळांच नाहीं;
नानाकला--विविध--शिक्षण नाहि जेथें;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथें !

विद्वज्जनां प्रिय सदा परकीय भाषा;
आहे तिरस्कृत जनीं बघ मातृभाषा;
ही नीच दुःखद असे स्थिति आज जेथें;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथें !

दुःखी स्त्रिया निशिदिनीं बहु जेथ पाहों;
कष्टी जिथें पुरुषवर्ग सदैव राही;
सारीं मुलें सतत तेजविहीन जेथें
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथें !

जेथें सुरीति जन सोडिति या पुराण;
स्वीकारिती जन सुरीति न या नवीन;
दुर्देव--योगं दिसतो दृढ हाचि जेथें;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथें !

स्वातंत्र्यसौख्य न कुणास कधीहि जेथें;
दास्यत्व जेथ बरवें गमतें जनातें;
दास्यत्व--दुर्गुण जनां जडतात जेथें;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथें !

अन्योन्य--वैर--रत वर्ण अनेक जेथें;
हे अज्ञ सुज्ञ जनही कलहीं प्रसक्त;

हे द्वेष-गत्सर-विषे जन दिग्ध जेथे;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथे ?

११

उत्साह-हीन कृति-विन्मुख लोकनेते;
अज्ञान-पूर्ण अवघी जनताचि जेथे;
कर्तव्य काय समजे न कुणास जेथे;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथे ?

१२

लोकीं जयीं घडतसे निज-धर्म-लोप;
होईल तत्फल तदा परमेश-कोप,
हे सत्य चित्ति उमजे न जनांस जेथे;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथे ?

१३

स्वप्राप्तमान गमतो गत काळ जेथे;
चित्तेंत हा विषम सांप्रत काळ जात;
नैराश्यपूर्ण वध भाविहि काळ जेथे;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथे ?

१४

ग्रस्ता हताश परं-वंचित मातृ-भूमि
आर्तस्वरे विनविते सकलां स्वधामी;
स्वार्थी तराहि जन मग्न सदैव जेथे;
काहींच कां तुज नसे वद कार्य तेथे ?

१५

कैसी जनस्थिति असे करिं तूं विचार;
आहे किती तव शिरीं जन कार्यभार ?
कर्तव्यकर्म करिं तूं, न धरीं फलाशा.
तोडील सत्य जगदीश्वर दैन्यपाशा.

१६

मल्हार खंडेराव चिटणीस. बी. ए. एल्. एल्. बी.

चिरवियुक्तचा उद्धार.

श्लोक.

वृष्टीमागुनि चंद्रकान्तिधवलता तीं ये शरत्तुं साजिरीं;
 तैसा रम्य वसन्त तीव्रं शिशिरामागूनं तो येतसें;
 सूतिक्लेश सरे अनन्तर सुखा तें तान्हुलें देतसें;
 पाणी ओसरतां समग्रं भरती येतें पुनः सागरीं; १
 चुत्याविष्कृति मोक्षकाल करितो खग्रास झाल्यावरीं;
 कृष्णानन्तर शुक्ल पक्ष चढता तो कौमुदी घेतसें;
 प्रातःकाल सुरेख गाढ रजनीमागून तो हेतसें;
 होतां दारुण कल्प—अन्त फिरुनी सृष्टि स्मिता आदरी ! २
 या गोष्टी गणणें असे सुलभ गे त्यांला जयांच्या मनीं
 आशातन्तु नसे अजून तुटला;—ते भाग्यशाही खरे !
 कान्ते मत्सम गे परन्तु असती जे या अभागी जनीं,
 त्यांची वाट विपत्समाकुल जगीं होणार कैशी बरें !
 उत्कण्ठाज्वलनें तुझा विवाह हा टाकी मला पोळुनीं,
 या गोष्टी गणतां हताश हृदयीं माझ्या भरे कांपरें ! ३

केशवसुत.

सुभाषित.

आर्या.

विद्येसम धन न दुजे धीसम बळ अन्य तें न या लोकीं
 तोषासम सुख नाही तूष्णेसम दुःख तें नच त्रिलोकीं १
 रक्षी प्रजाजनांना प्रेम बहु सौख्य त्यां सदा देई
 सत्कार्तिवान् नृपति तो सुप्रथच्युत जो कदापि नच होई २

चिंतामण माधव पिंपळसकर.

काव्यरत्नावलि.

अंक ३ रा.

ईशदर्शन.

गुच्छ १ ला.

सृष्टीची भव्य रचना आणि तींतील नानाविध कौशल्य बघून विचारीं मनुष्याच्या मनांत जे विचार येण्यासारखे आहेत, त्यांचें दिग्दर्शन पुढील पद्यांत केले आहे. ही अलौकिक विश्वरचना साक्षात् ईश्वराचें अस्तित्व दाखविते. ह्मणून या काव्यास “ ईशदर्शन ” हें नांव दिलें आहे.

श्लोक.

महा ब्रह्मांडाची विविध रचना रम्य बघुनी
जयाच्या आनंदानुभव लवही होय न मनीं
लवे ना वा ज्याचें मन बघुनि ही सृष्टि विनयें
असा कोणी नाहीं मनुज बहुधा व्यंग हृश्यें १
समस्त प्राण्यांचें अपरिमित वैचित्र्य बघुनी
महा भूतांच्या वा प्रबल कृति पाहूनि नयनीं
न होई यच्चित्त प्रभुवरगुणप्रश्रययुत
असा कोणी नाहीं मनुज बहुधा या अवर्णित २
पदार्थस्वरूपग्रहणपटु जेव्हां स्थिर मनै
निरीक्षी हें विश्व प्रकृतिसुभगं ज्ञाननयनें !

१ देवाच्या गुणाविषयीं पूज्यबुद्धि. २ पदार्थांचें मर्म जाणण्यांत कुशल किंवा पदार्थांची खरी योग्यता जाणणारा. ३ स्वतःसिद्ध सुंदर.

पृथग्ग्रस्तूमध्ये प्रभुकृति अतर्क्या अनुपमा
 गमूनी ईशी तत्प्रणयमति होई दृढतमा ३
 कृपासिंधो विश्वंभर अखिलगामिन् गुणानिधे
 चिदानंदागारा सकलशिवमूर्ते अमिर्तधे
 त्रिकालज्ञा तूझी विमलमतिशक्ती निरवधी
 पुरी वर्णाया मी क्षमै न खलु अल्पज्ञ जडधी ४
 निसर्गश्रीयुक्त स्थालि सुखर्द एकांत समयीं
 तुझ्या माहात्म्याचा समज मज जो होय हृदयीं
 असो तो वर्णाया मज तव कृपा मंगलकर
 तुला ऐशी देवा विनति करितों जोडुनि कर ५
 असे जो प्राण्यांत प्रमुख सदसज्ज्ञानकुशल
 तुवां केल्या वस्तू जगिं यदुपयोगार्थ सकल
 कृतींचें जो तूझ्या अनुकरण अंशें करितसे
 तयाची उत्पत्ती अतिशय चमत्कारिक असे ६
 तुवां केलीं अने जगिं मनुजपुष्ट्यर्थ बहुत
 मनुष्यांगीं शुक्रोद्भव तदर्शनें होय सतत
 नरस्त्रीयोगीं तत्कण युवतिगर्भांत शिरुनी
 तया कालें येती अवयव तुझी गूढ करणी ! ७
 तदंबू जें भक्षी पिउनि रस त्याचा सतत तो
 झणी कैसा पूर्णावयव जननीगर्भिं बनतौ

१ निरनिराळ्या वस्तूंत. २ ईश्वराविषयीं पूज्यबुद्धि. ३ सर्व ठिकाणीं गमन
 करणाऱ्या. ४ अमर्याद बुद्धानें युक्त. ५ अमर्याद. ६ समर्थ. ७ स्वतःसिद्ध सुंदर.
 ८ सकाळीं किंवा संध्याकाळीं. ९ वरें वाईटांचें ज्ञान करून घेण्यांत कुशल. १० ज्य.च्या
 उपयोगासाठीं (ज्ञानें उपयोग करावा ह्मणून ११ तीं खाऊन. १२ स्त्रीपुरुषांच्या
 समागमांत. १३ त्याची आई.

स्वमातेच्या गर्भातुनि मग नऊ मास भरतां
निघे ' सोऽहं कोऽहं ' करित जणु तो शब्द करितां

८

तयाच्या जन्माच्या प्रथम दिवशीं त्यास बघुनी
समोदाश्चर्यानें मनुजमन तें जाय भरुनी
तया घाटे " अज्जाहुनि मृदु अशा याच तनुचा
कसा होतो कालें रघु, अज, पृथू, पुत्र रविचा ? "

९

कसा हा मांसान्ना विरल जड गोळा बनतसे
सुरर्षि व्यास श्रीशुक कविगुरु श्रीधर असे
तया अत्याश्चर्ये प्रथम बघणाच्यास गमुनी

बहु प्रेमें त्याच्या निघति बहुधा अश्रु नयनीं

१०

पुढें त्या प्राण्याच्या हृदयिं ममता, मत्सर, मद;
तसे लोभ क्रोध भ्रम कुमति काम व्यसनंद !

कसे जन्मा येती प्रबल मग होती बहु कसे
कळे ना हें तेषें मनुजमति वा कुंठित असे !

११

जडांन हें तान्हे क्षम पचविप्याला न ह्यणुनी
स्तनीं तन्मातेच्या मधुर पय ठेवीसि करुनी

कसा मांसग्रंथीतुनि झणि पयोनिर्झर गळे

दुज्या कोणाच्याही खचित तुजवांचूनि न कळे

१२

न ये मर्त्या अंगीं सहन करितां फोडहि जरी

रजोमांसास्थींची जड तनु नऊ मास उदरीं

कशी स्त्री आनंदें सहन करि, हा खेळ अवधा

न जाणे कोणीही इतर तुजवांचूनि अनर्घा

१३

१ पातळ. २ नारद. ३ कालिदास. ४ दुःख देणारे. ५ स्तनांतून. ६ दुधाचा झरा. ७ रक्त मांस व हाडे यांचीं. ८ निष्पापा.

शिशुप्राप्तीपूर्वी कठिणहृदया स्त्री जरि किती
 अपत्याची प्राप्ती प्रथम तिस होतां क्षणिच ती
 स्वदुःशीला कैसी विसरुनि सुतीं प्रेम सगळें
 करी; या गूढाचा मनुजमतिला ठाव न निळे १४
 बसूं रांगूं लागे धरणिवर तें बाळ चरणीं
 उभें राहूं पाहे मग हळुच भितीस धरुनी
 पुढें चालूं लागे पडत पडतां तें मग पळे
 अशी शक्ती वाढे लवकर कशी हें तुज कळे १५
 रजोमांसास्थींच्या अति जड मुखापासुनि गिरा
 फुटे अत्यस्पष्टा शिशुस परि जी कर्णमधुरी
 पुढें होते वृद्धिगत गुरुगिरेच्यासम परी
 न जाणे त्वह्नीला मनुजमति ही क्षुद्र अपुरी १६
 जिथें ज्या वस्तूची गरज असते ज्यास जितुकी
 तिथें ती ती वस्तू सतत मिळुनी त्यास तितुकी
 जगव्यापाराचा क्रम सतत चाले सुरळित
 प्रभो होतें तेणें उघड तव चातुर्य अमित १७
 प्रमाणें ज्या वृद्धिगत तनय होई अनुदिन
 प्रमाणानें त्याच स्वपरमति मायार्युत मन
 विवेकानंदादी सुखकर मनोधर्महि तसे
 कळे ना हे होती उभय संहचारी परि कसे १८
 पुढें कौम्य्याच्या स्थितेंत अववे खेळ करण्या
 तशी आई रागे भरलि असतां दूर पळण्या

१ मुलाची. २ आपल्या दुष्ट स्वभावाला. ३ अगदीं न समजण्यासारखी.
 ४ कानाला गोड. ५ बृहस्पतीच्या वाणीसारखी. ६ जगाच्या रहाटीचा. ७ दररोज.
 ८ आपपरभाव. ९ अविद्यायुक्त. १० बरोबर जाणारे अथवा वाढणारे. ११ बाळपणाच्या.

कशी ये त्या पिंडीं जड बहुत शक्ती कुठुन ही न जाणे देवा हें मनुजमति अंशेंकरुनही	१९
पुढें तारुण्याचा त्वरित भर येतांच पुरुष सदा होई कामातुर धनमदाहंकृतिवश सदा बद्ध क्रोधें सतत भवचिंता करितसे	
तुझी माया ब्रम्हाप्रतिहि न समस्ता कळतसे पुढें तो स्वप्रौढस्थितित जन-रीतीस वचुनी विचारानें वागे नयविनयमार्गास धरुनी	२०
तुझ्या माहात्म्याचा उमज पडुनी तो तुज भजे घडे त्या त्या कालीं उचित घडण्याला खचित जें	२१
जैराबाई जेव्हां झणि मग मनुष्यास वरि त्या बहु व्याधी अंगीं जडुनि पडती त्या सुरकुत्या स्मृति भ्रंशे शक्ति त्वरित निजधामास पळते	
जसें पक्कें वृक्षावरिल फळ तन्मूलिं गळतें जरेमध्ये कांहीं गुण परि नरी पूर्ण दिसती असे कीं ज्या योगें जरठ बहु मानार्ह असती	२२
असे दूरदृष्टी अनुभववले त्यांस सतत त्यजोनी संसारा असति परमार्थी बहु रत्न	२३

गुच्छ १ ला समाप्त.

विष्णु गणेश नेने.

आगपेटीस.

श्लोक.

आगपेटी मे ! तूज पाहुनी । कल्पना किती येति मन्मनीं;
व्यक्त वाणिनें त्या करवया । व्हावि आजि वाग्देविची दया.

१

- सुवर्णवर्णांकित रूप तूझे । पाहून होतें मन दंग माझे. २
- कौशल्यपूर्णा रुचिरा सुरंगी । वल्ली कित्ती शोभति ह्या त्वदंगी. २
- ‘ बाह्याकृती जाणविते गुणांतें ’ । असें जनीं बोलति जें मृषा तें; ३
- रूपें तुझ्या जें अनुमान होतें, । गुणां गणायान पुणे मुळीं तें. ३
- त्वन्मूर्ति शोभेल नृपालयींच, । परी न तूं पाहसि थोर नीच; ४
- जशी नृपाळा तशि भेंढपाळा । सेवावत्या तत्पर तूं कृपाळा. ४
- रंका नृपा साधुखळां समान । तुझी जरूरी, परि नाहिं मान; ५
- कीं अल्प मोठें सुलभा जनासी; । अमानिता सर्व महत्त्व नाशी. ५
- पिता तुझा उद्यम, बुद्धि माता, । द्वीपांतरीं झालिस तूं सुजाता; ६
- एके स्थलीं वास तुला न साहे, । हणून पृथ्वीवर हिंडसी हे. ६
- येसी प्रवासास्तव पूर्व देशीं, । आहां तुझा लाभ अपूर्व देशीं; ७
- परस्थ तूं, येथ परी वसूनी । स्वकीयशी जाशि जनीं मिळूनी. ७
- मैत्री जनीं तूं अतिरिक्त केली, । तेषें तुझी किंमत अल्प झाली; ८
- गेली असे गौरव तो लयाळा; । न मान लोकीं अतिसंगताळा. ८
- होतीस जेव्हां नवकी जनांसी, । झालीस आश्चर्यखनीं तयांसी; ९
- देवीच शक्ती गणिलीस कैकीं । अलौकिका जादु तशी कित्तीकीं. ९
- चक्रमका हणती जनु हें फुका, । टकमकां बघती तव कौतुका; १०
- तव अपूर्व पराक्रम पाहुनी । पळति नांव तुझे न जिथें वनीं. १०
- जो अग्नि काष्ठादिक सर्व काहीं । भक्षी, जलावीण न भी कुणाही, ११
- अपूर्व तत्सख्य करूनि काष्ठीं । तयासही सांठविसी स्वकोष्ठीं ! ११
- तुझ्यामुळें अग्नि सदा खिशांत । स्वाधीन राहूनि सुगुप्त शांत १२
- इच्छानुरोधें प्रकटेहि तैसा, । पुण्यप्रभावास नलास जैसा. १२
- सामर्थ्य हें अद्भुत पाहुनी जे । होते सदाही गुण गात तूजे, १३
- कृतघ्न आतां अवमानिती ते । हें दुःख मे होत असेल तूतें. १३
- परी नको खिन्न अतीव होऊं, । लोकांकडे लक्ष्य नकोच देऊं;

- स्वभाव ऐसाच असे जनाचा, । ' नवें हवें, वीटाचि ये जुन्याचा. ' १४
- तूं अल्पमोली बहुमोल कैक । नौकागृहादीक करून खाऊ
कोटीहि पोटी भरिसी क्षणांत; । अकथ्य सामर्थ्य असे तुझ्यांत ! १५
- जरी जनां लाभसि अल्प मोलें, । न्यूनत्व तेणें गुणिं केवि आलें ?
गुणाऽगुणां मी तव पूर्ण जाणें, । कधीन, रागास न तूंहि जाणें. १६
- नृपालयीं रंकगृहीहि तैसी । राहून त्यांसी सुख तुल्य देसी;
प्रतारणा मी तुजला न ठावी; । श्लाघ्या न हे वृत्ति कशी ह्मणावी ? १७
- भला बुरा तूं न परी पहासी । तेणेंच निंदेसहि पात्र होसी.
साहाय्य चोरास हरामखोरा, । देसी, तदा पूर्ण रजा विचारा. १८
- परोपकारा तनु खर्चिसी तूं, । अपात्रिं होतो कधिं तो परंतु.
तेणें न पुण्यांश सुकीर्ति साधे, । अकीर्ति पापाश्रय मात्र लाधे. १९
- अग्नी झणी पेटवुनी कितीक । त्वां जेववीले पथिं पांथ लोक;
हिमार्तही कंपित संघ त्यांचे । केले तुवां शीतविहीन साचे. २०
- परी करुनी सदनांचि राख । केले बरें गांव किती चिराख !
ज्वालावलीढप्रमदारभकांचे । आक्रेश तूतें गमले सुखाचे ! २१
- वाडे जुने जे इतिहाससाक्षी, । मोही जयांची नयनांस नक्षी,
पाहून ज्यांची रचना सुगूढ । ते आढ्यही होति परस्थ मूढ,
द्याया उभे जे गतवैभवाची । स्मृती तशी पूर्वजविक्रमाची,
देशाभिमाना उपदेशिते ते । केले तुवां गे विषय स्मृतीतें ! २२
- क्षणांत अंधार करून दूर । त्वां दाखवीलीं किरडें समोर,
त्यां मारुनी लोक बचावले जे । ती पुण्यकीर्ती तुज पूर्ण साजे. २३
- कधीं तुवां चोर खुनी धरोनी, । कधीं तयांतें पळवोनि रानी,
रक्षीयले प्राण धनेंहि तैशीं; । परी तुझी सर्व कृती न ऐशी. २४
- नीचासवें हिंडुनि गुप्तरूपें । रात्रीं तुवां केलिं अनंत पापें;
चोरास ठेवा खुनिलाहि ठावा । दावूनि केला जनिं पूर्ण दावा. २५

नौकेवरी बैसुनि आगटीशीं । मौजेत गप्पा करिती खलाशीं,
 घुखुघुखु ओढिति घुर्गुडीतें; । सारे असे श्रेय तुलाच मे तें ! २७
 परी मुलें कोमल जीं मनाचीं, । विद्येविना गोष्ट न ज्यां हिताची,
 लावून त्यातें विडि ओढण्याला । कां सांग त्यांचा सखि ! घात केला ? २८
 गेल्यास तूं आज महीवरुनी । जातील सारे जरि बावरुनी,
 तरी, जशी होइल हानि, तेवी । अनर्थही ते टळतील भावी. २९
 काथिले गुण तेवि दुर्गुण । करणें ह्यावरि देवि ! कोप न;
 स्तुतिपाठक या जर्गी बहू, । परि तो दुर्मिळ जाण निःस्पृहू. ३०

विहंगम.

नवा शिपाई.

पद.

नव्या मनूंतिल शूर असा मी नवा शिपाई आहे;

कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

ब्राह्मण नाहीं, हिंदुहि नाहीं, न मी एक पंथाचा;

तेच पतित कीं जे आखंडिती प्रदेश साकल्याचा.

खादाड असे माझी भूक,

चतकोरानें मला न सूख;

कृपांतिल मी नच मंडूक;

मळ्यास माझ्या कुंपण पडणें अगदीं न मला साहे !

कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

१

जिकडे जावें तिकडे माझीं भावणें आहेत,

सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;

कोठेंही जा—पायांखालीं तृणावृता भू दिसते,

कोठेंही जा—डोईवरतें दिसतें नीलाम्बर तें;

सावलीत गोजिरीं मुलें,
उन्हांत दिसती गोड फुलें;
बवतां मन हर्षून डुले;
तीं माझीं, मी त्यांचा—एकच ओघ अह्लांतुनि वाहे !
नव्या मनूंतिल शूर असा मी नवा शिपाई आहे ! २

पूजितसें मी कवणाला ?—तर मी पूर्वीं अपुल्याला,
आपल्यामध्ये विश्व पाहुनी पूर्वीं मी विश्वाला;
‘ मी ’ हा शब्दच मजला नलगे, सम्पुष्टीं हे लोक
आणुनि तो, निज शिरीं ओढिती अनर्थ भलते देख !
लहान मोठें मज न कळे,
साधु अधम हें द्वयहि गळे,
दूर जवळ हा भाव पळे;
सर्वच मोठें, साधु, जवळ,—त्या सकलीं मी भरुनी राहें !
कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें ! ३

हलवा करितां तिळावर जसे कण चढती पाकाचे,
अहंस्फूर्तिच्या केन्द्राभवतें वेष्टन तेंवि जडाचें;
आंत समचि निर्गुण तिलक, वरी सदृश सगुण तो पाक,
परि अन्यां बेंचाया धरितो कांटे कीं प्रत्येक !
अशी स्थिती ही असे जनीं !
कलह कसा जाइल मिटुनी ?--
चिन्ता वागे हीच मनीं !
शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बवत काळ जो आहे,
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ! ४

श्रीगायत्रीवन्दन.

श्लोक.

सुभक्तवरदायिनी विमलकीर्तिमंदाकिनी
 सुरव्यसननाशिनी असुरसंघविध्वंसिनी
 महादुरितहारिणी भगवती जगद्व्यापिनी
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी १
 अहो पतिततारिणी सुखकरे नतोद्धारिके
 अभीष्ट फलदायिके बलवती जगन्नायिके
 अनन्य शरणागता अससि तूचि चिंतामणी
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी २
 तपस्वि करुणानिधी सुकृति जे क्षमी जाणते
 सुरर्षिमुनि नारदादिक महर्षि राजर्षि ते
 सदैव रत जाहले खचित कीं तवोपासनी
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी ३
 असंख्य जन सत्कवी गुणनिधी महा सन्मती
 विशुद्ध सुयशोमृताप्रति तुझ्या सदा सेविती
 तुझे सुगुण वर्णिले बहुत त्यांहि बंदीजनीं
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी ४
 तुझ्या चरणदर्शनें प्रयत होउनी पातकी !
 अनत नर दुष्टकृती तरति हो महाघातकी
 स्वदास परिपाळिसी सतत दुष्ट निर्दाळुनी
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी ५
 अनाथ बहु जो तुला विमलमानसें आळवी
 हमरे तव पदांबुजां पतित जो प्रपंचार्णवी

कृपा करिसि त्यांवरी सकळतापसंहारिणी
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी ६
 भवव्यथितचित्त हें विकलसें पहा जाहलें
 मदादि रिपुंनीं सदा बहुत निश्चयें गांजिलें
 तथावरि दया करी त्वरित सन्मनोल्हादिनी
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी ७
 ममत्व न सुटे मति प्रचुर चंचळा जाहली
 पहा किति भवार्णवी बहुविधामिषें मोहिली
 त्वरें स्थिर करी हिला नतमनोव्यथाहारिणी
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी ८
 तुझीच जगदंबिके चरणपद्मसेवा घडो
 जडो सुयशवर्णनी मम मती, अहंता झडो
 स्वधर्म सुख दे बहू करि कृपा अशी या जनीं
 नमो प्रणवरूपिणी हृदयवासिनी स्वामिनी ९
 गायत्रिवंदन करील अनन्यवृत्तीं
 लाभेल त्यांसि यश, सन्मति' सौख्य मुक्ती
 दीनाप्रती करितसे जागि हे सनाथ
 गूढार्थ हाच काथितो कवि रंगनाथ १०

— — — — — रंगनाथ एच. अधिकारी.

सज्जनांची थोरवी.

श्लोक.

भारी तांत्र पळांत भस्म करितें जें कालकूट क्षिती;--
 त्यातें प्राशुनिया सुरांस सुख दे अत्यंत गौरीपती.

नीलग्रीवहि जाहला तरि नसे त्या दुःख कीं, सज्जनां,--
स्वार्थी प्रीति नसे, परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना. १

दैत्यां गांजियलें ह्यणून धरणी जेव्हां पडे संकटीं,
तें धांवे प्रभु कूर्मरूप धरुनी, दे पाठ ती खालतीं;
होतो भार अपार अल्प अथवा हें नाठवे सज्जनां,--
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना. २

सारी लख्ख करी प्रकाशुनि मही जो चंद्रमा तो स्वतां,
देहाचा न पुशी कलंक गमते आश्चर्य हें तत्वता.
याच्या ह्या कृतिमाजि अर्थ दिसतो हा स्पष्ट कीं सज्जना-
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना. ३

अग्नीचें उदकासवें सततचें ठावें जनां वैर जें,
तें सोडी उदरांत वाडव धराया अब्धि केवी सजे?
वाटे हा मथितार्थ यांतिल असे कीं सत्कृती सज्जनां,-
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना. ४

पृथ्वीचा गुरुभार शेष शिरिं घे आधार होई तिला;
जाणना पळमात्र नित्य करितां हें कार्य विश्रांतिला;
साही हें श्रम, दुःख अल्प न गणीं; हें सार कीं सज्जना,
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना. ५

आहे ज्यास सुवास फार ह्यणुनी जो आवडे हो नरां
सत्कारी सुजनां तसाचि भुजगां दुष्टांहि जो आसरा;
ऐसा चंदन दे सुगंध झिजुनी स्वांगें सदा; सज्जनां,--
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना. ६

वाजी सप्तमुखी विलक्षण असे, तो पांगुळा सारथा,
तैसाची रथ एकचक्र फिरणेंही अंबरीं ज्याप्रती;

तो भानू टळला न हो ! परहिता अद्यापिही सज्जना,-
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना.

७

ज्याचा देह असे रसेंचि भरला त्या इक्षुदंडा किती,
घाणा घालिति गाळिता दुखविती लोभें छळीती अतो;
पाळी त्यापरि गाळिल्यासहि तरी देई रसा सज्जना,-
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना.

८

देती वृक्ष फळें सदैव दुभती धेनू किती ह्या अहा !
पृथ्वी सर्व चराचरां शिरिं धरी साहूनि भारा महा,
हा साराच परार्थ न स्वहित हें शोधा मनीं. सज्जनां,-
स्वार्थी प्रीति नसे परार्थच रुचे अत्यादरें तन्मना.

९

श्रीव्यासादि महर्षिनीं मथुनियां वेदोदधी काढिला,-
साचा बोधसुधारस प्रचुर तो प्रेमें जनां वाढिला.

“ संसारादि तरावया वद मुखें श्रीराम बापा ! सदा,-
साधीं होइल तेवढ्या परहिता ” जाशील तू सत्पदा.

१०

भृंग.

गर्व व काळ.

श्लोक.

बुद्धि द्रव्य कुल प्रताप पदवी प्रौढी वृथा सर्वथा,
येतां तो प्रतिकूल काळ ढळवी अश्रंकषां पर्वतां;
ऐश्वर्यद्रविणोपभोग अवघे आहेत हे बुद्धुद,
मृत्यूचा 'अगदीं समीप निवसे नक्तदिनीं जासुद.

१

पाहे मृत्यु न रंक राव, अथवा दारिद्र्य वा वैभव,
येतां काळ त्या निवारिल असा कोणी नसे मानव.

मृत्यूची अनिवार्य चाल जगतीं, ती कोणता आडवी ?
तो दण्डध्वजचामरादि निमिषें धूळीमधें पाडवी !

२

कोणी धीर गर्भार वीर अपणा युद्धांत नांवाजवी,
खड्गातें परजोनि जो अरिमुखीं दंतावळी वाजवी;
त्याचेंही परि चंडदंडयुग तें निस्त्राण होतें लुलें,
काळाचीं थरकांपकारक यदा तीं वाजतीं पाउलें.

३

संमाने जन आदरून तुमची गाती स्तुती संप्रती,
सत्कृत्यास्तव भूषवून तुमच्या माळा गळां घालती;
ही कोमे परि माळ, काळवश हो ! आहोंत सारे जण,
कर्तव्यास करा, परी मिरविणें हें व्यर्थ मोठेंपण.

४

ज्यांची सत्कृति, शौर्य, दान, सुमति प्रख्यात होती जनीं,
त्यांची विस्मृति आज हाय ! पडली लोकां, स्मरा हें मनीं
कालोपद्रुत विश्व सर्व, मग हीं गर्व, प्रसिद्धी, यश
कोठें होत निरूढ ? मूढ मनुजा ! होई न आशावश.

५

————— वाळकृष्ण अनंत भिडे बी. ए.

मेघास उद्देशून.

श्लोक.

मेघा ! धन्य तुझें खरोखर जिणें धन्य त्रिलोकांतरीं
नाहीं शक्त तुझी सख्या त्रिभुवनीं कोणी कराया सरी
आहे सांगति थोर ईश्वर परी त्याच्याहुनी तूं मला
श्रेष्ठा ! श्रेष्ठ असा सदैव दिससी वानूं किती मी तुला
वृक्षाच्या तळिं मी संचित बसलों होतो जयीं मंदिरीं
माझी दृष्टि तयीं सलील बळली तूझ्याकडे अंबरीं

१

- गंभीराकृति पाहतां क्षाणि तुझी आनंद दाटे मनीं
वाटे राहुं पहात काय तुजला अभ्यास हा सोडुनी २
- विश्वाची जननी महाप्रणयिनी सौदामिनी मोहिनी
मानेनी तिजलागुनी हरिखुनी तू लाडकी भामिनी
आनंदें फिरसी विहार करिसी दिव्य प्रदेशांतरीं
इच्छा होइल त्या स्थलीं तिजसत्रें चेतश्चकोरापरी ३
- रंगामाजि सुनील रंग ह्यणती आरोग्यकारी अती.
कैसेही जरि रोग दुर्घट तरी त्याच्यामुळे नाशती
देवाचा तरि वर्ण नील अपुले शास्त्रज्ञ हें सांगती
ऐसी मंगलकारिणी विलसते त्वद्विग्रहीं कांति ती ४
- धौदार्ये जल देउनी निशिदिनीं संगोपिसी तू घना
तैशी पूर्ण करीसि शुद्धहृदये अभ्यर्थिलीं कामना
माया लोभ विशेष दावुनि कृपा संपादिली त्वां सदा
लोकीं यास्तव धन्य ! धन्य ! गमते तूझे जिणें वारिदा ५
- लीलेनें करिसी नभस्तलवटीं गंभीरलीला जयीं
लोकांचीं अपुल्याकडेस सुदनें आकर्षिसी तू तयीं
कामें सारुनि बाजुला कितिक त्या प्रेमें स्त्रिया पाहती
जाते गुंगुनि मात्र खास समयीं तैशी कवीची मती ६
- जाणोनी तव थोरवीं चहुंकडे आहेत जे फांकले
ते सारे घननील शुभ्र तुजला भेटावया लागले
कोणी त्वत्पद वंदिती जवळ ते कोणी उभे राहती
कोणी त्वन्मय आपुल्यास करिती भेटोनि तूझ्याप्रती ७
- मेवा ! मंदगती तुवा प्रथमतां स्वीकारुनी युक्तिनें
सर्वाना वश सत्वरिं करुनिया त्वां घेतले बुद्धिनें

आतां धारण उग्ररूप करुनी निःशंक तू निर्भय
 स्वच्छंदे सगळीकडे विचरसी ही सन्मती हा नय
 वर्षे आजवरी असंख्य ह्मणती झालीत त्यांनां जरी
 नाहीं लेशहि लोपली सुरुचि त्या तारांगणाची तरी
 ज्यांनां सूचक मानिती महितळीं दुःखा सुखाचें सदा
 त्यांनां लोपविसी पळांमधि पहा तू चातुरीनें कदा
 मेघा ! फार तुझा पराक्रम असे याच्याहुनी आणखी
 तें सामर्थ्य वसे रवींत अथवा वायूशशी पावकीं
 इच्छा होइल काळि त्या भिवविसी ब्रह्मांडगोलास या
 स्वर्गाचें सुर कांपिती थरथरां त्वच्छौर्य पाहोनिया
 आहे दुःस्थितिमाजि राष्ट्र पडलें फारादिसा पासुनी
 गेले लोक ह्मणेःनिया बहुत हे मदेशिंचे कावुनी
 त्यांनां उत्तम बोध हाच कथितों मेघाकडे जा पहा
 तेणें जाइल निश्चयें घडिमधीं नाशाप्रती ताप हा

८

९

१०

११

चक्रवाक्.

सुभाषित.

आर्या.

शाश्वत धर्म खरा तो विबुधानां सर्व मान्य जो होतो
 उत्तम शांतिसुखाचा मनुजांते नित्य लाभ कीं देतो
 जाणात्रा बान्धव तो आपत्कालींहि मैत्रि न त्यजितो
 कपटाचारा सोडुनि जो संतत मित्रसाह्य आदरितो

१

२

चिंतामण माधव पिंपळसकर.

काव्यरत्नावलि.

अंक ४ था.

ईशदर्शन.

गुच्छ २ रा.

श्लोक.

सुपुंसीच्या वेळीं सकळ नृमनोधर्म तिमिरीं^३
 लया जातां आणी कत्रण मग त्यांतें स्थितिवरी
 शरीराचे सारे अवयव करी कोण सबल
 तुझ्यावांचोनी ही इतर कवणा शक्ति अतुल ?
 तुला भावें, नीत्याचरण करुनी जो भजतसे
 तयाच्या कल्याणाविषयिं तुज चिंता बहु असे
 कसेही त्या येवो कठिण सहण्या संकट तरी
 कृपा तूझी त्याचें सतत अवघें संकट हरी
 नराचा तूं नारायण करिसि तर्भक्तिमुदित
 कृपेनें तूं मुंकां सुरगुरूंगिरा देसि खचित
 कृपा होतां तूझी गिरिवर चढे पंगु चरणीं
 अशी आहे ख्याती बहु तव कृपेची त्रिभुवनीं,
 ध्वनी ऐकूं यावा अधिरतें दिसावें त्रिभुवन
 कळावा वस्तूंचा परिर्मल रुची तेंवि ह्यणुन

१

२

३

१ निद्रेच्या. २ मनुष्याचे मनोधर्म. ३ अंधकागांत. ४ त्या मनुष्याच्या भक्तीनें प्रसन्न होत्साता. ५ मूक्यांना. ६ बृहस्पतीची वाणी, ७ सहोदित. ८ सुवास.

मनुष्यां तूं देशी श्रवणनयनघ्राणरसना
 नसे देवा तूह्या खचित उपकारास गणना. ४
 जसा ज्या मानाचा मनुज जगिं अन्याय करितो
 तसा त्या मानाचा प्रचुर लघु त्या दंड घडतो
 असे ज्याची जैसी सुकृति मिळते त्या फल तसे
 असे तूजे न्यायीपण अमित देवा ! दिसतसे. ५
 जरी आहे ऐसे निजुन उठल्यापासुनि किती
 निजाया जाईतोवरि नर करी कल्मषकृती
 दिनाच्या रात्रीच्या मिळुनि घटिका साठहि जरी
 दिनीं नेमानें त्वहुण अठविणारे किति नरीं ? ६
 जगन्माता पृथ्वी त्रिभुवनिं महाभूत पहिलें
 जयामध्ये नानाविध विषय आहेत भरले
 असे कीं एक्याही विषयिं शतवर्षांतहि जन
 नसे प्रायः पारंगत बहु तदभ्यास करुन. ७
 सजीवांचा तैसा विटर्पेगिरिचा थोर नियत
 महा भूदेवी जी सहन करिते भार सतत
 तृणें धान्यें भू जी उगवि निजपृष्ठावरि सती
 असो माझी तीतें चिर सविनय प्रश्रयनेती. ८
 धरित्रीच्या पोटीं विपुल मिळती शुभ्र हिरवे
 मणी, धातूहेमामलरजतलोह्यादि बरवे
 तसे अंगारादी बहुत उपयोगीहि खनिज
 दुज्या वस्तू तेथें असति किति जाणे न मनुज. ९

१ कान, डोळे, नाक आणि जीभ. २ मोठा. ३ पापकृति. ४ झाडाचा डोंगराचा.
 ५ नियम आणि पूज्य बुद्धि यांनी युक्त असा नमस्कार. ६ सोने, शुभ्ररूपे लोखंड
 आदिकरुन. ७ कोळसे आदिकरुन.

तिच्या पोटीं जंतू असति नयनागोचर किती
विषारी सर्पादी किती उरगे भूमींत वसती
किती कैशी कंदा रुजवि निजगर्भातरिं मही
न भूगर्भाभ्यासी क्षम समजण्या हें अजुनि ही.

१०

निघे कोठें उष्णोदक बहु कुठें शीत सलिल
निघे कोठें गोडें मचुळ अथवा खारट जल
कसे भूगर्भा हे अविरत चमत्कार घडती
न भूगर्भाभ्यासी कधिंहि समजे पूर्ण सुमती.

११

जिथें बीं पेरवें अतिशय लघू या जमिनिंत
तिथें येतीं कैशीं बहुत कणसे धान्यभरित
जसें तें बीं तैसा खचित फुटतो अंकुर सदा
अशक्त ज्वारीलां सबल गहुं येई नच कदा.

१२

सदा ज्याचीं पानें जलदसेदना जाति धरण्या
हजारों पांथा जे क्षम विपुल छाया सुखविण्या
असे अश्वत्थादी तरु बहुत दृष्टीस पडती
बघूं जातां त्यांचा उगम परि आहे अणु किती.

१३

जलाधारें वेगें सतत जड बीं जीव धरुनी
कसें येई भूमीतुनि अवयवीं पूर्ण बनुनी
पुढें होई कैसें ससुंमफल तें कालगतिनें
सुलीला जाणावी तव कशि अशी म्यां क्षमतिनें

१४

तरुमध्ये साऱ्या सुरभिकुसुमांचे तरु किती
कितीतें रंगांचीं रुचिर सुमनें मात्र असती

- तशीं कित्येकांतें अतिशय फलें येति सुरस
फलें पुष्पें दोन्हीं असति बहु कित्येक तरुंस. १५
- लताही या वृक्षांसम असति नानाविध किती
फुलांच्या कांहींशा कितिक सुफलांच्याच असती
फलांचें ओझें तें जडतर कशा साहति लता
अगाधा ही आहे खचित तव देवा ! चतुरता १६
- न बीजें लावाया विपुलजल द्याया प्रतिदिनीं
असूनी कोणीही नर, गिरिवरी घोर विपिनीं
त्वदिच्छेनें होती ससुमफल वेळी तरु कसे
कशाला गर्वानें मनुज मिरवे जाणत नसे १७

गुच्छ २ रा समाप्त.

विष्णु गणेश नेने.

शरद्वीला.

श्लोक.

- अखिल हें जग निर्मुनि जो तया— । वरि करी जननीसदृशी दया,
बहुपरी पुरवी नवभा सदा; । नमन मी करिं त्या प्रभुच्या पदा. १
- करि उदार दया सुदिनावरी, । पुरवि हेतु कधीं कर नावरी;
विपुल वारि तसा घन वर्षुनी । जनसुखार्थ फिरे जणुं येथुनी. २
- क्षिजविला निज देह जयास्तव, । सकलसस्य विनष्टचि, यास्तव
धरनि खंति मनीं, भरजीवन । समजुनी जणुं तो भ्रमला घन— ३
- अतिजळें अवनीतल पंकिल, । शरदिं तें तरि होय अपंकिल.
जनमनीं बहु हर्ष तदागमीं । नच तसा सुदिनास सुरागमीं. ४

- मळविलें गगनास जरी घनें, । शरद निर्मळ त्या करि ईक्षणें.
सुजनसंग घडे क्षण पामरा, । सकल सिद्धि तया वरिती नरा. ६
- उडुसती युवती धरुनी करे । हळु हळू गगनीं विधु संचरे.
बघुनि त्यां न कळे मज, सुप्रभा । विधुस दे नभ वा विधु त्या नभा. ६
- विधु करे पसरी महिं गौरता, । हिमवतासहि आणवि गौणता.
नच घडो वंदना जणुं दुष्ट ते । ह्यणुनि तो धरि काजळबोट तें. ७
- भगण बालगणापरि वाटतो, । अतिविशाल नभोंगाणिं खेळतो,
तंत्र विधूदय हो सहसा नभीं, । गळुनि तेज जणू धरि चित्तिं भी, ८
- जणुं करी विधु जीवनरक्षण. । उधळिती भसुमेंच तरु क्षण.
उपकृती करि अल्पहि जो नर । स्मरति, कां न बहू करित्या नर ९
- गढुळ फार मळें उदकाशय, । शरदिं त्यांतिल होय मळक्षय.
सुत्रनिं ये गमलें जरि आपदा । भिडनि ते पळते दुरि तत्पदा. १०
- उगवतां रवितेज नभीं भरे, । कमलिनी फुलती जगतीं भरे,
पतिस देखुनिया युवती जशी । अति मुदें डुलते सरसी तशी. ११
- भ्रमरसंघ रवा करुनी फिरे, । परि मनोरथ होति न ते पुरे.
स्वमनिं लोभ धरी अति जो जन । अणुहि तो लभतो कधिं तोष न. १२
- सरस तें गमतें नभ विस्तृत, । सुधवलें कमलें विधु शोभत,
भ्रमर तें मृगलांछन वाटतें, । करिप मेव विधूप्रति झांकिते. १३
- रमति हंस तिथें दिनयामिनीं, । परि तिथें नच सौख्य बका मनीं.
सुजन सज्जन पाहुनि हर्षतो, । गमतसे कुजनां पत्रिवर्ष तो. १४
- पवन पद्मसुवास सुशीतल । सुखवितो पसरुनि महीतल.
अरुणशीं कमलें धवलें किती । फुलति तेथुनि नेत्र न हालती. १५
- करिप केलिसुखार्थ जलीं शिरे । कमलिनी गतवैभव तो शिरें
पादिं करी, न शिवेहि विचार तो. । कृपण आत्महितासचि देखतो. १६
- पिकुनि धान्य मही नव शोभते, । बघुनि वर्ण बरा मन लोभतें.

- उतरली अवनवीवरि संपदा । आजि गमे हरली मनुजापदा. १७
- भरलि लौब असे लवली, पहा, । अपुरि रिक्त धरीत मदा महा. १८
- शिकवि काय मही जणुं यामिषे । बहुत नाडियले नर या विषे १८
- सकल जीवगणा सुख दे सदा । अणु नसे परि वीट मनीं कदा. १९
- भजक—भक्ति बघुनि जसा हरी, । भजक—दुःख तसेच मही हरी. १९
- दघुनि शालि सुपक्क चहूंकडे, । विहग धांवति लंघुनिही कडे. २०
- वसति सन्निध लोक धनागमीं, । परि न पाहति टुंकुनि निर्गमीं. २०
- वसन पीत मही धरि नूतन, । कनक लज्जित त्या मनिं देखुन. २१
- सुनवयौवनलब्धचि कामिनी । विहरते पतिशीं जणुं ती वनीं. २१
- फलभरें तरु आणिक त्या लता । लवति, खेद नसे तारि तत्वतां. २२
- जसि जेपे जननी स्वसुता सदा । सहुनिही बहुतापरि आघदा. २२
- झटुनि वर्षभरी श्रमती परी । सफल देखुनि हर्ष जनांतरीं. २३
- करुनि कष्ट जनां फळ जें मिळे, । जगतिं अन्य गमे नच तत्तुळे. २३
- शरद उत्तम उद्यमकाळ, हा । त्यजुनिया बसतां ह्यणवीळ हा ! २४
- ह्यणुनि घालविती न कृषीवल । पळहि, बेंचिति सर्वहि तें बळ. २४
- करिति लोक जणू शरदुत्सव । झटुनि अश्विनमासिं दिनीं नव. २५
- भजुनिया नवरातिंत अंबिका । सुख जनांस वसतिं जसें पिका. २५
- मिळविती सुमनांस कुमारिका, । बहुपरी गुफुनी सुममालिका २६
- भगवतीनिलया मग जाउनी । नमिति तत्पद त्या शिरिं वाहुनी. २६
- दशम तो विजयादशमीदिन, । करिति लोक जमूनि शिलंगण. २७
- प्रमुख पूजिति ते शमि आपटा. । ह्यणति ' वित्त ' परस्पर ' या लुटा ' २७
- मग जना जन पर्ण समर्पिती, । ह्यणति ' ध्या धन हें ' बहु हर्षती. २८
- न सुदिनास घडे काधि दर्शन । वदति त्या सुजनांसह हर्षुन. २८
- सण दिवाळि पुढें सरसावला, । ह्यणुनि तोष जनांमधि दाटला. २९
- वसति बालकचित्ति फटाकडे, । ह्यणुनि तन्मन जाय हटाकडे. २९

स्वजनसंगतिलाभ न ज्यां मिळे । निजगृहास्तव होति उताविळे.	
सकळ तीं जमतीं घरिं माणसें । गृह गमे दिनि त्या सुरलोकासें.	३० :
उजळितात गृहीं जन दीप, ते । बघुनिया जनतामति दीपते.	
उडविती किति बार वरोघरीं, । करिल उत्सव कोण वरोवरी ?	३१ :
करुनि अन्न परोपरि वाढिती । सुगरणी, करणी जणुं दाविती.	
मिळवुनी सुजनां धनपूजन । करुनि आदरिती बहुधा जन.	३२ :
तनुस तैल सुवासिक लावुनी । धुविति ती सुजले मग आंगणीं.	
सुवसनें शरिरीं निज लेउनी । दवडिती दिनरातहि खेळुनी.	३३ :
अजिच ये निजबंधु निजालया । ह्यगुनि होति समुत्सुक त्या स्त्रिया;	
वघुनि त्या वदती ' बहु हे भले । करिसि, भाउ ! अह्यां बहु लाभले '	३४ :
करुनि कृष्णविवाह सुसाजरा । निवति पाहुं सुतेप्रति सद्वरा.	
परतती किति पाहुनि सुस्थले, । फिरफिरुनि किति अति कष्टले.	३५ :
सकळ मंडळि कार्तिकपौर्णिमे । शिवगृहीं तनयांसह ती जमे,	
उजळुनी त्रिपुरा, शिव वंदिती, । परतती निलया किति सन्मती.	३६ :
' बहुत कष्ट तुझीं जन ! साहिले, । ह्यगुनि उत्सव हे अजि पाहिले.	
कसुनि कास पुढें तिळही सरा. ' । शरद सांगतसे जणुं हें नरा.	३७ :

बा. सी. जोशी.

मोहपाश.

श्रीमद्भागवतांतील कथेचा आधार घेऊन एका कपोत पक्ष्याचा मोहपाश खालील कवितेंत कवीनें व्यक्त केला आहे.

आर्या.

एका निविडारण्यां, बहु उंच विशाल एक तरु होता;
कोटारिं कपोत त्याच्या राहे घेऊनिया सर्वे कांता.

ती एक साच कांता; स्वगुणें संतोषवी पतिस्वांता, कांत श्रमोनि येतां मधुरवचें मोद दे तया श्रांता.	२
कांतेसम कांतहि तो पुरवायातें मनोरथास तिचे— दक्ष सदैवित राहे प्रेमानें; थोर भाग्य त्या सतिचें !	३
तरुकोटरस्थनीडीं राहुनि, कीं करुनिया वनविहारा, काल अनिश घालविती दोषे तो विहग आणि तद्वारा.	४
संसारमग्न असती, करिति परस्पर सदा बहु प्रेम; दुःखहि गमेल सुखसें प्रीतीनें सर्वमान्य हा नेम.	५
अशनीं, पानीं, शयनीं, गमनीं वा अन्यकार्यि कसल्याही— दंपत्य एकजीवचि तें; उभयीं द्वैतभावना नाही.	६
जेथें गृहस्थगृहिणी अन्वर्थक वसति, आणि एकमतें— चालति, तिथें कशाचें न्यून ? तयाहून ऊन नंश्न तें.	७

जायापती उभयतां कालक्रमणा अशी सुखें करिती. ईश्वरवरप्रसादें पत्नी गर्भास जाहलीं धरिती.	८
गर्भवती भार्येचें पुरवी प्रेमें कपोत तो कोड; कष्टें दे इष्ट तिला, वागवि तळहातिंचा जसा फोड.	९
मग योग्य काळ येतां घाली आंडीं समीप ती पतिच्या. आस्वादित्ती सुखातें आनंदें एकमेक संगतिच्या.	१०
कालगतीनें झाली पूर्वीच्या उदकयुक्त आंड्यांत— अश्रयवरचना; हरिची शक्ति असे अखिलविश्विं विख्यात.	११
त्यांतुनि यथावकाशें कोमलतनु बालकें अहा ! निवृत्ती; जमनीजनक तयांतें वात्सल्यें नेत्र भरुनिया बघती.	१२
तीं गृहनिधानबालें बघुनि तयां होय परम आनंद; श्रीकृष्णदर्शनानें भार्येसह जेंवि हरिखला नंद.	१३

पारावार नसे तैं आनंदा करिल कोण वर्णन तैं ?

हृदयांतिल भावांतें व्यक्त करायास शक्त वर्ण न ते.

१४

त्या सान बालकांचें पतिपत्नी उत्तमप्रकारानें—

लालनपालन करिती हिंडुनि भक्ष्यास्तत्र स्वतां रानें.

१५

दिवसानुदिवस वरिती वृद्धीला ते कपोतशिशु सकल;

जणुं शुक्लपक्षि अनुदिनिं वाढत जाई कलानिधी विकल.

१६

रुचिरां बालांचे त्या परिसुनिया शब्द बहु मनोहर ते,

निरखुनि नाना क्रीडा, खगयुगमोदा उदंड ये भरतें.

१७

पक्षी जयिं जाय वनीं वास करी पक्षिणी तदा भवनीं,

दक्ष शिशूंचे अवनीं, नवनीतचि शुद्ध तन्मनोभवनीं—

१८

जरि तीं दोघें गेलीं आणायाला वनांतरीं भक्ष्य,

वपु मात्र तथापि तिथें लागे अवघें पिलांकडे लक्ष्य—

१९

परतोनि गृहा येतां मातापितरें तयांस निरखाया—

येती पुढें पिलें तीं हर्षित होऊनि. पार न सुखा या !

२०

आश्चर्यभरित होती पाहुनिया कौतुकास बालांचे;

मानिति कृतार्थतेनें उपकार अपार विश्वपालाचे.

२१

बहुकाळ या प्रकारें भोगी सुख विहग तो सपरिवार;

परि दुर्निवार दैवें ओढवलें दुःख एक अनिवार !

२२

अमृतांत गरल अथवा दुग्धघटीं लवणकण जसा पडला;

खग सुखनिर्धित विहरतां दुःखाच्या भोंवऱ्यांत सांपडला ! !

२३

एके दिनीं वनांतुनि परताया लागला अधिक वेळ—

ललनेसहित कपोता;—मांडी दुर्दैव तों गृहीं खेळ.

२४

मातापितरें नव्हतीं नीडांत ह्मणून ते शिशु स्वैर—

- तेथेंच आसमंतात् बागडती; त्यांस ना कळे वैर. २६
- भवितव्य परि टळे ना बहुधा यत्नें अशक्य चुकवाया;
ये व्याध तया ठायां बालां निर्मत्सरांसि ठकवाया. २६
- वर्णे कज्जलगिरिसम तो, नयनें भव्य शोभती लाल.
कालव्यालचि जणुं तो, किंवा प्रत्यक्ष्य कूट सहकाल; २७
- सामुग्री पाशाची दडवुनि कक्षेत धरुनि वंचक तो--
प्राप्त जहाला तेथें दुर्मति निजकार्यिं काय हो ! चकतो : २८
- पसरी पाश तिथें तो बहु निष्ठुर दुष्ट पक्षिहननास;
निष्कारणशत्रु अहो ! सजला त्यांचा करावया नाश २९
- फांस कसा त्यांस कळे जगदनुभव ज्यांस लेशही नाहीं;
दिसते रीति अशी कीं ' पीडावे दीन सुकृतहीनांहीं.' ३०
- पाशांत गत्रसलीं तीं सर्व पिलें हाय ! हाय ! त्या कालीं !
झालीं अतीव दुःखित, परि परमेशा न तद्वया आली ! ३१
- स्वविलापरवे करिती परमाक्रोशास व्हावया सुटका;
परि जठरपूर्तिसाधन सारें दवडील फुकट तो शठ कां ? ३२
- आक्रंदनें तयांच्या वाटे- होते दुभंग काय मही-- ?
तरि तद्रवे द्रवे ना तो द्रवता मूर्त तेधवा यमही ! ३३
- किंचित्काळें आलीं पितरें, पाशांत देखिलीं बालें;
मरणोन्मुखशीं झालीं पिटिती वक्षःस्थळें तशीं भालें. ३४
- व्याकुळ होती, गळती शोकाश्रू घळघळां, धरेवरती-
दुःखावेगें पडती, गात्रें क्षीणें न त्यांस सांवरती. ३५
- मातेला भान नुरें देहाचें, स्नेहभाव पाझरला;
सरला वृत्ति तियेची ऐशी प्रीती दुजी जनीं विरला ! ३६
- ती पक्षिणी पिलांच्या मोहें सत्वर उडोनिया पडली--

- मरण न गणूनि पार्शी; माशी जैशी मधाप्रती जडली. ३७
- “ लाभें लोभ दुणावे ” व्याध न अपवाद होय ह्या नियमा;
आणिक लाभा वांछी प्रिय व्हाया दुष्कृतें करोनि यमा. ३८
- अवलोकिला कपोतें झालेला तो प्रकार सगळाही;
लाही तनुची झाली; शून्य तया भासल्या दिशा दाही. ३९
- अज्ञानें सुत ! शोकें त्यांच्या व्यसनीं पडे अहा ! कांता !
आठवुनि रमाकांता, करिता झाला कपोत आकांता. ४०
- बोले प्राणप्रिय शिशु गृहरत्नें अहह ! सर्वसुखहेतु;
खंडुनि आशातंतू कालकरीं ओपिले मम विधे ! तूं. ४१
- दुर्दैवा ! तरिही तव वैराची हाव जाहली न पुरी;
अधमा ! त्वां निजहस्तें मत्कांता लोटिली कृतांतपुरीं ! ४२
- खाद्यपदार्थी घेउनि आल्यावरि पाहुनी पिलां पार्शीं,
दुःखी अपार झालों; मग काय उणें असे विलापार्शीं ? ४३
- होती परंतु कांहीं भार्या असल्यामुळें मनीं आशा.
मज मूढा केंवि कळे ? झालें उद्युक्त दैव मम नाशा ! ४४
- ती आसही निमाळी ! अतां कैसें धरील धीर मन ?
ललनाहि पडे जालीं ! दूर करीं ! संकटें रमारमण ! ४५
- माझी प्रिया पिलांसह मृत्युमुखीं आज सांपडे हाय !
घरव्यांत एकला मी कंठू अवशिष्ट दुष्ट दिन काय ? ४६
- आसन्नमरण पार्शीं व्याधासन्निध बघोनिया सकळां,
बहु ओरडे, धडपडे धरणीवरि, ये तयास मृत्युकळा. ४७
- सावध होय, विचारें बोलें हें पूर्वजन्मकृतपाप--
भोंवे अपाप; आतां उरला एकचि उपाय “ अनुताप. ” ४८

- ह्या लोकांच्या सौरव्यां-- गृहधनसुतकामिनींत-- आजवरी--
रममाण जाहलों ! पण निर्दय दुर्दैव तेंहि आज हरी!! ४९
- इतुके दिवस न केले परलोकांच्या सुखार्थ मीं यत्न !
अंतरलों सुगतीला; घालविलें व्यर्थ रुचिरवपु रत्न !! ५०
- मोक्षेतरपुरुषार्थत्रयसंपादन जयामुळें व्हावें,
तो आज गृहस्थाश्रम भार्याशिशुमृत्युनें लया पावे ! ५१
- सारांश इहपरत्रीं आंचवलों सर्वथैव सौख्या मी !
हर ! हर ! गेलें व्यर्थचि मज्जन्म, करीं कृपा जगत्स्यामी ! ५२
- जगतांत मूर्ख, पापी माझ्यासम मीच एक, आन नसे.
हा ! हंत ! हंत ! दिसती दोष अजी दर्पणांत आननसे ! ५३
- सर्वस्वाला मुकलों, अंतरलों मी सुखास हा ! हंत !
श्रीकांत ! मदंतसमयिं न उपेक्षीं मज; बवूं नको अंत. ५४
- बहुवार मनीं ऐसा खेद करी तो कपोत, देहाचें--
भान तयासी न उरे, कर्तव्याचें न आत्मगेहाचें. ५५
- व्याधोदरपूर्तीस्तव अथवा निजदुःख परिहरायास--
खग परिवारासन्निध पाशांत रिघे स्वतां मरायास ! ! ५६
- संतुष्ट दुष्टबुद्धि व्याध, न खाद्यास त्यास आयास--
पडले; गेला मोर्दे गृहिं परिवारास तोषवायास. ५७
- एवंच सर्वतोपरि सर्वस्वा नाशिते भवासक्ती;
अतिशयलालनपालन मोहाची अमित वाढवी शक्ती. ५८
- संसार वृथा गेला, खग जीवा जिवलगांसहित मुकला;
चुकला परमार्थाला, तत्सुखनिधि तत्क्षणीं अहा ! सुकला ! ! ५९

“ निविडारण्य जग असे, संसार अपार थोर तरु तोच;

कोटर तें भ्रामकसुख, तदाश्रये जीव खग वसे साच. ६०

परिवार षडरिवारचि, जवाला मोह पडितो आधीं;

अंतीं अनुत्त करी, भोगाया लावितो तया आधी. ६१

तो व्याधकाळ साचा; सरतां आयुष्यदक्षतक्षकसा--

राहे जीव हराया; दृष्टांतचि हा गमे मनास असा. ” ६२

निश्चित जलबुद्बुदसमनश्चर जग आणि त्यांतिल पसारा.

ऐसें असोनि हाणतो आह्मी नेणेनि सारचि असारा ! ६३

आसक्ति प्रभुनामीं कृपणद्रव्यासमान ठेवावी;

रघुवरनामसुधा हे जिव्हेनें सतत रोव्य सेवावी. ६४

श्रीराम ! राम ! जयजयराम ! हरे ! राम ! मंत्र हा वदनीं--

संतत यात्रा, व्हावा मार्ग खुला जावयास हरिसदनीं. ६५

भृंग.

मानदीदौर्बल्य.

साकी.

मंदिल केळा मनुजा ! त्वां परि शिर केले कोणी ?

कापड विणिलें तूंच खरे, परि कापुस ये कुठुनी ? १

फुलझाडे तू लाविलिं, परि त्यां कोठुनि आलिं फुले ?

तेज रंग अणि गंध त्यांमधीं वद कैसे शिरले ? २

राइपरी बीं बारिक त्यामधिं पिंपळ राहि कसा ?

आमि द्यागतां क्षणांत कैसा होई नाहीसा ? ३

नकशीकामें बवुनि वहावा कसण्याची करिसी ;

लांकुड, धातू करणाराला विसरुनिया जाशी.	४
चित्र मातिचें करितां, परि ती माति न ये करितां;	
जीव त्यामधें न ये घालितां, गर्व फुकट धरितां.	५
जीव असे तों वसतों, हंसतों पळांत केवि पळे ?	
आला कोठुन ? गेला कोठें गूढ न कांहीं कळे.	६
वाफ, उष्णता, तेज, बीज, अणि खनिज, पवन, पाणी,	
वर्णुनि ह्यांचे गुण दाखविसी ज्ञानाची बाणी;	७
बुद्धिवलानें जाणुनि त्यांचे गुण, त्यांच्याकडुनी,	
नाना यंत्रें योजुनि, घेसी कार्ये करवोनी;	८
त्यांमधि आले गुण कैसे हें कळतें काय तुला ?	
गुण जाणे ती बुद्धी कैशी झाली सांग मला	९
पाउस पडतो कैसा, कळतें, घमंड ही धरिसी;	
मग वेळीं जरि न पडे तरि कां हांका मारीसी ?	१०
सूर्य उगवतो मावळतो कां, सर्व मला कळतें,	
ऐसें मानिसि; परि पळ तरि का थांबविशी त्यातें ?	११
नरा ! दुर्बला व्यर्थ मारिशी फुशारकी कां रे ?	
बल तव लव बा, वर्ण्य कवीला दौर्बल्यचि सारें !	१२

विहंगम.

होळी.

पद.

होळीसाठीं करुनि धुमाळी, गर्जुनि आळी जन देता.
दंडपात्र हें भंडपणानें बंड कशाळा माजवितां ? धृ.
गतानुगतिका लोकांसम कां अविवेकाला आदरितां ?
चोरीमध्ये मानुनि थोरी रत अविचारीं कां होतां ?

अंगें रंगें भरवुनि, दंगे रस्तोरस्तीं कां करितां ?
 शिष्ट ह्यणवुनी, दुष्ट कृतीनें नष्टचर्य कां अनुसरतां ?
 धर्म ह्यणूनी वर्म न कळतां, अकर्म कां हो आचरितां ?
 खोड लागली गोड वाटते, जोड सुखाची ती नसतां ?
 भला धर्म सो-डूनि आपला, क्षांतिसुखाला कां मुकतां ?
 सज्जन ! कर्दम--ज्हदीं निमज्जन सज्ज कराया कां बनतां ?
 बालक पालक--वर्तन पाहुन, नर्तन करितिल तसेंच कीं.
 दूरदृष्टिनें विचार बरवा; सार नसे तें अविवेकीं.
 सच्छीलावर घालुन घाला, नेतां त्याला रसातला.
 कळे परी मन वळे वळें तें कवटाळया अवनतिला.
 दुर्वचनाचा विटाळ रसना मना करी, कां नये मना ?
 मूळ निसटलें, खूळ धूळ ही असे उधळली; सत्य गणा.
 पुढें पुढें जायाचें सोडुनि, मार्गें मार्गें कां सरतां ?
 भ्रमांत पडलां, जन्म दिला त्या जगदीशाला विस्मरतां ?

— कौ० बळवंत जनार्दन करंदीकर.

मयूरासन आणि राजमहाल.

श्लोक.

कामें दौन सुरेख त्या नृपवरें केलीं:—मयूरासनीं
 ज्या तो बैसुनि शोभला, प्रथम तें, सा कोटि ज्या लागले,
 राजे ज्यापुढते जुळून अपुल्या हस्तद्वया वांकले,
 झाले कंपित, तत्करीं शिर असे हें येउनीया मनीं;
 प्रेमें मन्दिरही तसें निजसखीसाठीं, तयें लावुनी
 कोटी तीनच, त्या गभीर यमुनातीरावरी बांधिलें;

धूर्ती आपन तें दुरी पळविलें—स्मर्तव्य कीं जाहलें !
आहे अंशुत तो महाल अजुनी तेथें उभा राहुनी !

१

विल्हेवाट अशीच रे तत्र कृती त्या सर्वदा पावती
मत्त भ्रान्त नरा ! सदैव कितिही तूं धूप रे जाळिला
स्वार्थाच्या प्रकृतीपुढें—निज मनीं ही याद तूं जागती
राहूं दे—तरि धूर होइल जगीं केव्हांच तो लोपला !
काडी एकच गन्धयुक्त, नमुनी प्रीतीस, तूं लाव ती;
तीचा वास सदा जनीं पसरुनी देईल तो तुष्टिला !

२

केशवसुत.

सुभाषित.

आर्या.

या विश्वांत जयाच्या निष्कामप्रेम मनिं वसे न खरें,
त्याला शिवेल कैसें सांगा परमेशभक्तिचें वारें.

१

जें आपणांस वाटे सत्य, परी आज वाटलें खोटें,
खोटें सत्य तरी, तें बोलायातें धरीं न भय कोठें.

२

लोकांत कीर्ति व्हावी असेल ऐसें मनांत जरि मनुजा,
तारि सत्कृत्य सदा करि, वरिल तुला मग तदीय ती अनुजा.

३

निष्कामकर्म करितां फळ मिळतें नित्य चांगलें लोकीं,
परमेशहेतु ऐसा दिसतो मनुजा मनांत अवलोकीं

४

सदसद्विचार सद्गुरु सांगे, एके न जो कधीं नर तो—
मनिं जाण निश्चयानें संकटजळधी कधीं न तो तरतो

५

वा. सी. जोशी.

काव्यरत्नावलि.

अंक ९ वा.

ईशदर्शन.

गुच्छ ३ रा.

श्लोक.

मुळें पाळें पानें कुसुम कलिका कंटक फळें
त्वचा काष्ठें शेंगा विविध तरुचे भाग सगळे
मनुष्याच्या केले असति उपयोगार्थ सगुण
कसे देवा फेडूं मनुज जड आह्मी तव ऋण. १

वसूनी जें प्रेमं रुचिरं ललनांच्यो तनुवरी
विलासी लोकांच्या हृदयि बहुकामोद्भव करी
महा मोलाचें तें कुठुनि इतुकें अत्तर मिळे
मिळे तें वृक्षाच्या दलकुसुमकाष्ठांत सगळें. २

महा रोगाचें जी हनन करण्याला क्षमं पुरी
प्रभावे मोठ्या जी खचित मृतसंजीवन करी
कुठें ती मोलाची बहुगुणयुता औषधि वसे
मुळीं पाळीं काष्ठीं दलिं सुमिं फलीं ती वसतसे. ३

नृपांचीं जीं मोठीं दिसति सदनं आठमजलीं
तयांमध्ये भिन्ना असति फलिकां युक्त शर्कलीं

कुठे या वस्तूचा उगम इतुका विस्तृत असे तरुंच्या काष्ठार्ती उगम अवघा तो वसतसे.	४
तरुंनो वेलींनो प्रियकर तुझी खास हरिचे कसें वर्णवें मी विमल अघघें भाग्य तुमचें अहोरात्रीं तूझी परहित करायास झटतां मनुष्यापेक्षांही अधिक तुमची हो सदयता.	५
मनुष्यांमध्ये जे परहित करायास झटती अशा लोकां ज्ञाते जरि सतत देवांत गणिती स्वदेहाच्या नाशें परहित करीतात तरु जे अशा श्रेष्ठां कोठें स्थल उचित द्यावें न समजे.	६
कृतज्ञाबुद्धीनें तरुंस जन जे पूज्य गणिती तया कांहीं पापी जन, समजुनी मूर्ख, हंसती कृतज्ञा बुद्धी ज्यां नसुनि दुसऱ्याचीहि न सहे मनुष्यारी ऐसे नगपशु न हे कोण तरि हे.	७
समस्त प्राण्यांना हितकर बहू नित्य असणें वरें वाटे वृक्षां ह्यणुनि अति विस्तीर्ण तनुनें समस्तांचें नानाविध हित करीती तरुलता लतावृक्षांचा जो जेनक किति त्याची चतुरता.	८
तरुंच्या वेलींच्या त्रिभुवनिं किती जाति असती किति कोठें कैशा वसति मनुजाला न कळती मनुष्यप्राण्या ! तू जरि चतुर आहेस बहुत मती तूझी आहे प्रभुमतिपुढें क्षुद्र खचित्त.	९
शिरें ज्यांचीं जातीं गगनतल भेदूनि बहुधा हजारों कोशांची तनु करिति जे धारण सदा	

असे वासस्थान क्षितितल अशा उंच गिरिचें
कसा वर्णायामी क्षम सहनशीलत्व महिचें.

१०

हिमार्गस्थानप्रमुख गिरिनो शांतिनिलय
करीताती तूझांवरि सुरमुनी शांत हृदय
नद्या गंगादी ज्या करिति जग-हे पूत निखिल
तुझी आहां त्यांचे जनक तुमचें भाग्य अतुल.

११

महा शैला ! रे ! ज्या जनसुखकरा औषधिलता
तया सर्वांचा तूं सद्य असशी रक्षक पिता
असे तूझा साक्षात् अतुलबल जामात उदधी
तुझे वर्णायाला विमल यश सारें मज न धी.

१२

मुनींची देवांची सतत तुजला संगति गिरे !
नद्या कन्या तूझ्या सलिलनिधिजामात तव रे !
दिशा तूझीं वल्ले जिवलग तुझा मित्र अनिल
कळे कीं थोरांचे खचित असतें थोर अखिल.

१३

गिरे ! सिंहव्याघ्रादिक पशु महार्काय अंदय
सदा जागोजागीं वसति न तया लेशहि भय
मिळे तूझ्या गर्भोत्तरि गुरु महामूल्य उपल
अशी तूझी काया जनहितकरा फार पृथुल.

१४

महाज्वाळा जेथें तव गुरुमुखांतूनि निघुनी
दिशा होती धूम्राकुल सकल मागुनि पुढुनी

१ रहाण्याचें ठिकाण. २ पृथ्वीचा तळ. ३ सहन करण्याचा स्वभाव. ४ हि-
मालय पर्वत मुख्य आहे ज्यामध्ये. ५ शांतीचें घर. ६ अनुपम आहे बळ ज्याचें.
७ समुद्र. ८ समुद्र. ९ वायु. १० विशाल देहाचे. ११ मूर्त. १२ महा मोलाचे.
१३ दगड (रत्ने) १४ विस्तीर्ण. १५ विस्तीर्ण. १६ धुरानें प्राप्तलेल्या.

दिसे तूशी काया मधुनि मधुनी पावकर्मय
कळे ऐशा वेळीं असशि किति तूं रे ! प्रतिमैय
गुच्छ ३ रा समाप्त.

विष्णु गणेश नेने.

कृष्णाकुमारी.

गागें.

[चाल—चंद्रकांत राजाची राणी.]

कळी उमलली जों न पावली पूर्ण विकासाळा,
अदय कराचा तोंच तिजवरी पडला कीं घाला !
सुनील गगनीं चमकूं लागे सुंदर इंद्रुकळा,
तोंच तिचा निर्घृण राहून धरिला हाय ! गळा !
भीम नृपाला प्रियकर बाला कृष्णा वेल्हाळा,
नडली, पडली बली अकालीं, त्या योगें, काळा !
स्वार्थ संसृती, लोभपरायण जगताची रीती,
उठे सुतेवर पिता हितास्तव, विसरे नयनीती !

उपवर झाली भीमकबाळी रूपवती कृष्णा,
तत्प्राप्तीस्तव सहज लागली भूपवरां तृष्णा;
जयपुरराजा ह्मणे गुणवती व्हावी मम भाजा,
जोध्दूरचा भूप ह्मणे तो भाग असे माझा !
शिंघाच्या जोरावर चढला मारवाडवाला,
वांच्छी व्हावी प्राप्त आपणा कृष्णेची माला;
जयपुरची मागणी तयानें धाकें परतविली,
राजस्थानीं वैराग्नीची ज्वाला भडकविली;

कृष्णेसाठीं सज्ज जाहले खड्गाचे हात,
घोर युद्ध माजलें, वाहले रक्ताचे पाट !

१८

अमीर नामा पठाण घातक, नीच, अविश्वासी,
उदेपुराधिप मानासाठीं ये भीमापार्शी;
वदे “ हितास्तव करा स्वदुहिता अर्पण मानातें,
अपकारक होईल जोडिलें अन्याशीं नातें;
अथवा हें खंडूनच टाका मूळ अनर्थाचें,
कां कारण होतां पाडाय़ा बली सहस्रांचे ? ”

विचार पडला, कसा पोटचा गोळा तोडावा ?

चुकवावें वा काय उपायें शत्रूंच्या घावा ?

चालक, मंत्री अजित नृपाचा तोच मार्ग दावी,

“ समर्थीच ” ह्मणे “ ही अग्नीची ज्योत मालघावी ! ”

२८

आप्त जवळचा दौलत त्यावर ये ती कामगिरी,

कोसळून आकाश गमे त्या पडलें काय शिरीं !

“ धिक्कार असो ! ” वदे “ जीविता तुमच्या धिक्कार !

व्यर्थ जन्म घेऊन जाहलां धरणीला भार !

छत्र शिरीं मिरवितां, ह्मणवितां स्वता लोकपाळ !

पोर एक पोटची तिचाहि न करवे सांभाळ !

हाच काय पुरुषार्थ ! कुलाचा हाच काय मान ?

पुरुष सजावा कीं अबलेची कापाया मान !

रजपूतांचे छवे आह्मी अबलांचे साथी

वागवितां तलवार कटीला नित्य त्यांसाठीं !

वदा कोण, त्या मृणालिनीच्या जीवावर उठला ?

तद्रक्ताचा तिच्या कपाळीं लाविन खास टिळा !

पडेल जेथें मृगनयनेचा अश्रुविंदु एक,
 आरिरुधिरानें त्या स्थानावर लिहूं सूड-लेख !
 नको बुद्धि ती, नका अमंगल वच तें उच्चारूं,
 धीर न सोडा; धर्म आपला रणीं मरूं-मारूं !”

४४

बोध खलास न रुचे, अहिंमुखीं दुःख होय गरल,
 श्वानपुच्छ नलिकेत घातलें होईना सरल !
 दौलत थिजला; परि न खलांचा दुष्ट यत्न विझला;
 जवान दुसरा ती नव कलिका तोडायी सजला !
 करूनिया निर्धार मनाचा, धरून तलवार,
 गेला कृष्णेजवळ नीच तो करावया वार !
 करीत होती हार फुलांचा जाईच्या रमणी,
 जणों करी स्वप्ने तरुणांचीं हृदये बद्ध गुणी !
 हिमधवलांगी धवलचंद्रिकाहृदया बला ती,
 धवल फुले तीं धवल करानें धवल गुणी गांठी !
 कृष्ण हृदय धवलतेजवळ तें झालें धवल पळीं,
 नवल न धवलच बिंब शशीचें विलसे नील जलीं !
 तिच्या दिव्य तेजानें दिपला, भरला कंप करीं,
 उगारलेलें शस्त्र त्याचें गळलें भूमिवरी !
 टिकलें पुण्य-प्रभावापुढें नाही पळ दुरित,
 भग्नमनोरथ परत दुरात्मा गेला थरथरत !

४०

गळून पडलें शस्त्र पुढें तें-निशाण मरणाचें !
 धरून जें स्वप्नीं भूमिवरि स्वैर मरण नाचे !
 परि नाही ती धैर्यदेवता तिळभर डगमगली,
 मधु स्मिताचीं खळीं कपोलीं उलट तिच्या पडलीं !

परि मातेनें तिच्या मांडिला एकच आकांत,
मातृहृदय तें ! करील कौसा सहन सुताघात !
पिठी उरःस्थल, कुंतल तोडी, कर माथां हाणी,
धाय मोकलुनि रडे, धोरला अश्रूनीं न्हाणी.

६८

पाषाणाळाही शोकानें त्या पाझर फुटता,
परि न तयानें वळले खळ ते, त्यजी न विष कटुता !
शस्त्र न चाले ह्मणुनि विषानें भरलेली वाटी
आणून दिली जनकाज्ञेनें कृष्णेच्या हातीं !
स्मित वदनानें करीं विषाचा धरून तो प्याला,
पदरे नयन पुशी मातेचे, वदे वीरबालाः—
“ कां करिसी हा शोक ? आणिसी कां नयनीं पाणी ?
कवण वांचला सांग, भूवरी आजवरी प्राणी !
मृत्यु सखा सोयरा जिवाचा असे सदा साथी,
मृत्युबलानें तुटे भवाची दुःखाची गांठी !
वाट जिवाला चिर सौख्याची मृत्यु मात्र दावी,
वद, मग आली मरणाची का संधि घालवावी ?
जन्म जयानें दिला तोच या जीवाचा स्वामी,
भाग्यवंत ती, पडे संकटीं जनकाच्या कामीं !
धिग् जीवित ! ज्याकरितां पडती बळी असंख्यांचे,
मरण यशाचें, जर त्यायोगें देश—धर्म वांचे ! ”

८४

देऊन असा धीर, विषाचा घेई ती घोंट,
मोहमूढ मातेस नावरे अश्रूंचा लोट !
एकदोनदा घोंट विषाचा नाही तिस पचला,
दुष्टांनीं यास्तव नाशाचा बेत नवा सचिला !

हाय ! कुसुंवा प्याया धरिला पुढें तिच्या ओठीं,
मालविली यापरी खलांनीं ती रत्नज्योती !

९०

केला, अनुमोदिला जयांनीं कृष्णेचा अंत,
त्या शासाया चुकला नाही न्यायी भगवंत !
जसें करावें, तसें भरावें; बीज तसे दाणे !

‘ विनायका ’ला करी बोध हा कृष्णेचें गाणें.

९४

विनायक.

वेश्या.

आर्या.

अस्थिस्त्रायुप्रथिता, मांसाची वाहुली असे नारी

वेश्या कशी सुरम्या भासे चित्तीं तुझ्या सदा भारी

१

जरि मांसरक्तवाण्या तन्नेत्रींच्या करूनिया भिन्न

पाहसि तरि सुंदरता नाही मग ती करी मना खिन्न

२

कोठें केशहि शोणितयुक्तचि वारांगनाकलेवर तें

लोकीं निच बहु परी हृदयीं तव वाटतें कसें वर तें

३

सुंदर वस्त्राभरणीं भूषविती लोक हे तिच्या देहा

परि मांसभक्षकाचें पशुचें तें अन्न गोड नेहे हा !

४

धवला मुक्तामणिच्या दुग्धासम शुभ्रशाहि हारांनीं

भूषवि वेश्यास्तन परि मृत होतां भक्षिती पशू रानीं

५

वाटे रमणीय वरी धनहरणा ती करीतसे लोकीं

नच शुद्धता तदंगीं रम्यत्व मृषा असे मनिं विलोकीं

६

दे मद मदना वेश्या आणिक मदिरा तसीच कीं लोकीं

पाडी पाशींच जना मोहे हें मानसांत अवलोकीं

७

वारांगनामृगजलीं मोहित होती सकाम नरहरिण

व्याकुळ कामतृषेनें होतां निजशुद्धि सोडितेंहि मन

८

युत केश कज्जलानें स्पर्श भयंकर दिसे मनोरम कीं	
दुष्कृत्याग्निज्वाला जाळी कामी जना तृणासम कीं	९
सरसा भासे हृदयीं परि नीरस वारयोषिता गमती	
त्या रौरवानलार्चीं कामीजन इंधनें गमे चित्तीं	१०
विस्तृत कबरी, चंचल तारक नयना; मृगांकवदना ही	
विकसित पुष्पापरि करि हास्य जरी, शुद्ध गरल तें पाहीं.	११
वारांगना विलोला, वित्त हरूनीहि आयु संहारी	
हर ! हर ! मनुजा संतत वेश्यासहवास दुःख दे भारी	१२
अवयव शोभित करुनी ठकवाया जी नरास तत्पर कीं	
ती विषवह्नी वेश्या पुण्य हरूनीहि लोटिते नरकीं	१३
दाउनि नाना अभिनय नरमृग मोहावया फिरे जगतीं	
जणुं पारधीण वेश्या यत्पार्शीं कामयुक्त जन पडती	१४
कामीजन विहगातें धरण्यास्तव पंचबाण व्याधानें	
प्रस्तृत वेश्याजाला केले मोहावयास नादानें	१५
रतिरूपशृंखलेनें करि वेश्या बद्धमत्तचित्तकरी	
मोहस्तंभीं तिष्ठत सुटण्याला शक्तिवंत होय परी	१६
जेवि लगाम तुरंगा, हस्तीतें सांकळी करी रुद्ध	
या वारयोषिताही पुरुषा करिती क्षणामधें बद्ध.	१७
जी दोषरत्नपेटी अडकविली दुःखशृंखला जीतें	
ऐशा वेश्येपासुनि, नाहीं अत्यल्प सौख्य मनुजातें	१८
वित्ताची देहाची दुःस्थिति करि हानि तशिच मानाची	
अंतीं दुर्गति देते कोठुनि आशा नरा विमानाची	१९
चिंताच वारयुवती जाळी जीवास जी जिवंतपणीं	
बरवी चिता तियेहुनि जाळितसे जी नराप्रती मरणीं	२०

तारका.

श्लोक.

अस्तासु जाय रवि जो गगनोदरांत
 डोकावुनी सहज कोण इथें पहात
 हे नील अंबर करोनि हळूच दूर
 कीं अप्सरा नभिं लकाकत काय थोर १
 केली नभःसलिलिं कीं रति ये कराया
 ये एकली ह्यणुनि यत्नचि होय वांया
 कासार हे नलिनि काय फुलें वहति
 मोदें सख्यास मधुपास गर्भे मनातें २
 ही थोर भव्य अति सुंदर चंद्रशाला
 बारींतुनीं बघत ही जणु चौदिशेला
 कंठांतला तुटुनि हारमणीं गळाला
 तो काय येउनि इथें स्थित आज झाला ३
 क्रीडा करीत असतां जणु कंदुकानिं
 उड्डाण घेउनि बसे आजि येथ माने
 कीं प्रीतिराग सखिचा निजमूर्तिमंत
 ये येथ येकवटुनी समयीं प्रशांत ४
 गे चारुहासिनि समुज्ज्वल अंबरीं या
 कां आज जोतिवसने हसतेस वायां
 येतो फुटोनि अनुराग वरी तुझा हा
 लोकीं सुपात्र तर कोण विभागी व्हाया ५
 न्हाऊनि रक्तवसना परिधान केले
 बाहेर हें वदन काढुनि याच वेळे

तू वाट पाहसि अशा समर्थी कुणाची
प्रेमांध हा कवि तुला वद हेच याची

६

द्रवपात हा हलवितो हृदया सदैव
संताप देइ परि नित्यचि यांस दैव
तू मूर्तिमान करुणा करि तृप्त याला
लोकीं तरी खचित हा मम धन्य झाला

७

वनवासी.

शांतीचा बोध.

(दोहाछंद)

शान्ति देवि ! तव बोल गे ! कोठें रम्य निवास ?

तुला शोधितां जाहलों आहे पूर्ण हताश !

१

निर्जनशा गिरिकंदरीं मी केला तव शोध,

मनां मानुनी सर्वथा तव संसारविरोध.

२

एकाएकीं त्या स्थळीं घुसुनी झंझावात

ह्मणे, “ मूढमति पामरा ! न इथें शांति रहात. ”

३

‘ जा, जा इशुनी मानवा ! ’ दणाण गर्जे रान;

‘ सरसर, झरझर ’ गुणगुणे तरुशाखास्थित पान.

४

दरी सोडुनी चाललों, झालों मी वनपार,

जननी वियुक्त बाळसा भ्रमलों विगताधार.

५

तों नयनां गमनांघणीं दिसलें सुरपतिचाप,

मनास रुचलें शांतिचें स्थान तेंच निष्पाप.

६

शतरंगीं मन दंगलें, बसलों धरुनि ध्यान,

दैन्यभय क्षण भंगलें, सुठलें शरीरमान.

७

तौचि अमितशत दुंदुभीसम कडकडले मेघ, रेखी नयनविधातिनी विद्युत् गगनीं रेघ.	८
चळलों तत्क्षण मानसीं, शांति पळाली पार ! काय सांगुं जे जाचले चित्ता क्षुब्ध विचार ?	९
तेथुनि मी मग धांवलों करुनीया अति वेग, बहुशत केले यत्न मी रोधाया उद्वेग.	१०
शांतिलित्सुनें देखिलें म्यां सुंदर उद्यान, जेथें होते रेखिले कुसुमताटवे छान.	११
शुक्लद्युति मधुगंध तें पुष्प जाइचें रम्य, कोमलता शुचिशीतता पाहुनिया अनुपम्य,	१२
हेंच वाटलें शांतिचें होय खरें माहेर, ना तरि ही रमणीयता कशी आंत बाहेर.	१३
स्नेहोत्कंठित मी तदा गेलों कुसुमसमीप क्षणैक झालों, नंदनीं जसा सुखाढ्य शचीप.	१४
सुमान्तरीं म्यां पाहिलें मधुरप्रभ दलमूल, पराग जेथें डोलती, परिमळ ज्या अनुकूल.	१५
हातीं धरिलें पुष्प तें, मी रोमांचित काय, तौच दचकलों मी जणूं पडे अहीवर पाय !	१६
परागसंधीं लोळती मर्मच्छेदी कीट, हायहाय ! सुम फेंकिलें मनांत भिनला वीट !	१७
आंत चित्त मी झटकलों, व्यथित हृदय निस्तेज, दिसे कुसुमसम जेंचि, तें ठरतें कंटकसेज !	१८
पथीं भटकतां, भेटला प्रवया नर मज एक, शांतमुद्र जो भासला नयज्ञ मूर्त विवेक.	१९
त्यास विनविलें प्रांजली, “ भगवत् ! सांगा साच,	

कोठें शान्ती राहते ? वारा सारा जाच.	२०
गभीरदृष्टीं तो मला वृद्ध निरखुनी शांत, कुरवाळुनिया प्रीतिनें स्वकेश हिमनिभकांत,	२१
देता झाला आदरें मज मुष्टीभर धान्य, ह्मणे, “ असे हें शांतिचें वासस्थळ बुधमान्य.	२२
जा, जा, तरुणा, येशुनी, यांचा रांध अपूप, दाखवील बा ! तो तुला श्रीशांतिप्रियरूप. ”	२३
असें बोलुनी जाहला गुप्त जरठ सहसाच ! चकितचित्त मी तिष्ठलों, निवला न परी जाच.	२४
शांते ! शांते ! देवते ! कोठें गे तव वास ? किंवा निकटचि राहुनी, करिसी मम उपहास ?	२५

————— वाळकृष्ण अनंत भिडे. बी. ए.

दुरितेच्छानिरसन.

मातृबोध (संवाद.)

आर्या.

मुलगा:— पूर्णतमोमय—रजनी—कालीं करितां गृहांत झांकोनी माझीं अवलोकाया कृत्यें भूवर असेल कां कोणी ?	१
आई:— आहे, सर्वांठायीं ईश्वर, मूर्त प्रकाशमय सार अनुपम शक्ति जया जो शक्त कराया प्रकाश अंधार.	२
मुलगा:— असतां मदितर सगळी जनता शयनीं सुसुप्त मी कां न— दुरिताचरण करावें विशंक या झांकुनी तमीं कान	३
आई:— छे. छे. तृण पर्ण डुले किंवा हाले वनांत मुक शील तेही कळे जिला, त्या कैसा तूं दृष्टितून हुकशील ?	४

- मुलगा:— बदलों असस्य कोणाजवळी किंवा मनांत पुटपुटलों
 ऐकेल तो कसा, मी कां मग त्याच्या न दृष्टितुनि सुटलों ? ९
- आई:— नाही ज्यानें केले मन तें शोधावयास शक्य न का—
 त्या ? स्वर्गकार त्याला जाणाया काठिण कायसें कनका ? ६
- देऊं नकोचि थारा तव हृदयीं विभ्रमास बाळा या
 तों पूर्ण सर्व साक्षी कोण त्याला समर्थ टाळाया ? ७
- रानीं, वनीं, स्मशानीं, किंवा गिरिकंदरीं, दिशा दाही
 त्रैलोकीं, सप्ततलीं, एकांतीं, त्याविणें नसे काहीं. ८
- जेथें जेथें जाशिल तें तें स्थळ तो भरोनिया राहे
 त्या भीतां दुरिताला स्थान नुरें हृदयलींहि तो आहे. ९
- करितो मानव जें जें तें तें त्या त्या स्थलीं त्या कळतें
 दुरिताचरणें सदया हृदयाचें चित्त फार हळहळतें. १०

नारायण.

पतंगास.

(दिव्यावर उड्या टाकतांना पाहून)

साक्या.

- थांव पतंगा ! थांव न करिं वा तूं ऐसा अविचार
 स्वस्थ रहा क्षण ऐकुनि घेई गोष्टी बरव्या चार १
- मूर्खा ? करिसी अज्ञत्वे हा किमर्थ जीवितघात ?
 आत्मघात हा बरा नसे वा सौख्यलेश ना यांत २
- कंटाळा, पांखरा ! तुला कां आयुष्याचा आला ?
 ह्मणुनि टाकुनी उड्या दिव्यावरि इच्छिसि तूं मरणाला ३
- छे ! छे ! नोहे रीत बरी ही संकट मोठें आलें
 तरी पतंगा ! त्यास त्रिवेकें सहन पाहिजे केले ४

संकटसमयीं शरण रिघविं भाविं जगदीशते	
शुद्धभाव पाहुनि जगदीश्वर देतो विमलसुखाते	९
अथवा तेजःपुंज दीप हा सुखकर वाटे तूते ?	
तदालिंगनें सौख्य मिळे या जरि धरिंसी हेतूते	६
हाय ! हाय ! ही तुझी कल्पना भ्रममूलक रे खास	
तेज दिव्याचें सुंदर बघुनी तूं भुलुनी गेल्यास	७
सरसात्रुनि टाकिसी उड्या तूं हाय ! कसा त्यावरतीं	
नेम चुके ह्यणुनीच टिके तव आयुष्याची ज्योती	८
घडे पतंगा ! स्पर्श तुला जरि दुर्दैवे दीपाचा	
क्षणांत होइल हाय ! नाश तव या मृदुतर देहाचा	९
दीप असें हा ज्वलन, त्यातें स्पर्श घडेल जयाचा	
भस्म करुनि टाकणें त्यातें तत्स्वभाव हा साचा	१०
परंतु नाहीं दीन पतंगा ! ज्ञान एवढें तूतें	
यास्तव जाई येथुनि आतां सोडुनि या हेतूतें	११
“ बाह्यरूप पांहोनि भुलोनि न जावें ” हा उपदेश	
चित्तीं धरुनी बाग सदा मग दुःख नसे तुज लेश	१२

————— विष्णु बाबाजीराव कुळकर्णी.

प्रीति.

गाणें.

- प्रीति मिळेल का हो बाजारीं ?
 प्रीति मिळेल का हो शेजारीं ?
 प्रीति मिळेल का हो बागांत ?
 प्रीति मिळेल का हो शेतांत ?

प्रीतिची नसे अशि ग मात;
पहा शोधुनी हृदयांत !

३

नन्दनावनामधीं आला
कल्पलतेला बहर भला;
तिचीं हृदयिं बीजे पडलीं,
प्रीति त्यांतुनी अवतरली !

प्रीतिची असे अशि ग मात;
पहा आपुल्या हृदयांत !

६

प्रेमळ कृत्यांची माळ
प्रियजनकण्ठीं तूं घाल;
द्विगुणित मग तो प्रीति तुला
देइळ, न धरीं शंकेला.

प्रीतिचा असा असे सौदा
प्रीतिनें प्रीति ग संपादा !

९

हृदयीं आलिंगन पहिलें,
चुम्बन मुखकमलीं वहिलें,
आणिक रुचतिल ते चार,
होती प्रीतिस उपचार.

प्रीति वाढली, गडे, सतत
पहा तूं प्रियजनहृदयांत !
प्रीति असेल का ग बाजारीं ?
वेडे !

प्रीति मिळेल का ग शेजारीं ?

१३

काव्यरत्नावलि.

अंक ६ वा.

ईशदर्शन.

गुच्छ ४ था.

श्लोक.

शिरोभागांतूनी घनतरुलतायुक्त गिरिचे
झरे येती खालीं पळति जणु कीं देह फणिचे
अशा सौंदर्याचें कथन करितांना सुकविही
ह्मणे “ वर्णाया हें सकल मति माझी क्षम न ही ”

१

गिरी कांहीं स्थानीं असति चढण्या फार कठिण
असे कीं थोडीही सरळ न जयांना उतरण
अशाही शैलांच्या शिखरिं नर जाऊनि वसतो
अशीं मोठीं कार्ये नर मतिबलें नित्य करितो

गिरी जो निःशंक प्रबल जडसृष्टींत रुचिर
तसा जीवसृष्टिप्रमुख नर जो फार चतुर
तयां दोषांना जो सतत करि उत्पन्न सहज
कशी त्याची बुद्धी बल सकल जाणेल मनुज

३

फळांनीं पुष्पांनीं सुभग विहगांनीं परिवृत्तें
तरु मोठे नानाविध असति जेथें अगाणित

मनुष्याचें जेथें कधिंहि न दिसे एकहि घर वनें ऐशीं लक्षावधि असति मोठीं महिवर	४
वनीं ऐशा झाडी अतिशय असे किरे जिकडे पशू सिंहव्याघ्रप्रमुख असती हिंस्र तिकडे असे कीं यद्घोरध्वनितसमयीं गर्भपतनै करी घेनू तैसें नरहृदयही जाय भिउन	५
बिळें मोठीं तेथें करुनि तरुमूलांत बहुत रहाती नागादी विषमय महा जंतु अमित असे कीं फूत्कारें करुनि अपुल्या जे अकरुणें क्षणामध्ये एका करिति मनुजप्राणहरण	६
वनीं कोठें कोठें असति उदकाचे बहु झरे जयांतील स्वादू विमल जल केव्हांहि न सरे मनुष्याचें तेथें मन रमतसे फार आखिल रमे रम्यस्थानीं नरमन तयीं काय नवल	७
तपस्वी भस्मालंकरण करुनीया तनुवरी जटा चक्राकारां बहुत करुनी धारण शिरीं तरुंच्या वल्कांचीं रुचिर वसनें नित्य करुनी करी चित्तस्थैर्यें तप बहु अशा घोर विपिनीं	८
ध्रुवश्रीवाल्मीकिप्रमुखऋषिनीं याच विपिनीं ^{१२} फळीं मूळीं कंदीं विमल सलिलें ^{१३} देह धरुनी करुनीया नानाविध बहुतपस्यो शुभकरी उभा केला कालेंकरुनि अपुल्या सन्मुख हरी	९

१ रानी. २ ज्याच्या घोर गर्जनेच्या वेळीं. ३ गाभ टाकरणें. ४ सुस्काच्यानें.
५ निर्दय. ६ रुचकर. ७ भस्म हाच दागिना. ८ चाकासारख्या वाटोळ्या.
९ सालींची. १० वस्त्रें. ११ चित्ताच्या स्थिरतेनें. १२ वनांत. १३ पाण्यानें. १४ तप.

वनीं नाना वृक्षांवारि असति पक्षी अगणित तयांमध्ये कांहीं सुभग ^१ नयनां मात्र बहुत न शोभा कांहींना परि करिति ते शब्द मधुर कितीकांनां शक्तीविण गुण न कांहींहि इतर क्वचित् पक्षी स्वर्णासम तनु ^२ शिरोभागिं पिंढळा नभाच्या ^३ तो रंगासम सकल मध्यामधिं निळा प्रभातींच्या बालद्युमणिसम मूलांत अरुणें प्रभूत्रीणें नान्या रुचिरजगदुत्पादनगुण मयूरादी पक्षी मृदुतनु मनोवेधक किति पिसाण्यांचे त्यांच्या अनुपम किती रंग असती गुणज्ञा शिल्प्याला श्रम करुनि आयुष्यभरही असें रंग प्रायः कधिं न करितां येतिल गृहीं मनुष्याच्या नेत्रा सुखकर असें रूप रुचिर तयाच्या कर्णाळा सुखकर असा शब्द मधुर निसर्गानें ऐसे अनुपम महा दोनहि गुण शुक्रादी कांहींशा विरळ खगिं येताति दिसुन तनूनें शक्तीनें खचित खग जो क्षुल्लुक दिसे जयांमध्ये ज्ञानांकुरलव निसर्गेच न वसे किती कंठीं त्याच्या श्रवणह्रर माधुर्य असतें अहाहा ! विश्वेशा अतुल तव चातुर्य दिसतें प्रभातीं गाणारा खग जंव सुखें गायन करी मनामध्ये येती फिरुनि फिरुनी सौख्यलहरी	१० ११ १२ १३ १४
--	----------------------------

१ सुभग. २ सोन्यासारखे शरीराच्या वरल्याभागी. ३ आकाशाच्या. ४ बाल
सूर्याप्रमाणें. ५ तांबडा. ६ सुंदर जग उत्पन्न करावयाचा गुण. ७ स्वतःसिद्ध.
८ कर्णेदियाचें हरण करणारें.

बघूं जातां त्यातें परि बहुत दुर्दर्शन दिसे
स्वरूपाभावीं तो अनुपमगुणालंकृत असे.

१९

ईशदर्शन काव्य समाप्त.

विष्णु गणेश नेने.

ही कोण माझी दशा ?

ह्या कवितेंत कै० बळवंत जनार्दन करंदीकर ह्यानीं आपली स्थिति वर्णन केली आहे. ह्या कवीचें संक्षिप्त चरित्र गेल्या वर्षाच्या बाराव्या अंकांत दिलेलें आहे. ही कविता लिहिल्यावर अगदीं थोडक्याच दिवसांत कवीचा अंत झाला.

श्लोक.

जें आवश्यक जीवनास न मिळे वस्त्रान्न तेंही पुरें.
मोठा निष्ठुरही द्रवेल बघुनी जे हाल होती बुरे.
कष्टें ते करितों कसे सहन मी, माझें मला ठावकें
चित्तस्थैर्य अशी तरी अवनता—वस्थान भंगू शके.

१

माझी दीन दशा अशी बुडविते मोठ्या जरी शोचनीं;
अश्रूतें स्वलितों, विवेक न फुटूं बाहेर दे, लोचनीं
सोसूं दुःख कसे मनांत कढतें, जें आंतल्या आत तें ?
देती त्यास कढावरी कढ अहा ! बाहेर ओसांडतें.

२

कोणीही न सहाय दुःस्थितित ह्या, आहेंच मी एकटा
भेदायास विपत्तिच्या न शकतो दुर्भेद्य मोठ्या तटा
लावी दुर्गम आपला मम शिरो—भागावरी बावटा.
कोण्या,—प्रश्न करी विदीर्ण हृदया,—नेईल ती शेवटा.

३

दुर्दैवा ! छळिशी मला, छळ सुखें, संतोषशी तूं जरी.
संतोषास पडेल लेश न उणें माझ्या परी अंतरीं.

यच्चित्तीं सुखदुःखभावसमंता नांदे यदृच्छाबळें,
त्याला तूं छळितां मिळेल तुजला काहीं न, कैसें कळे ?

जे मोठे जन आपणा ह्यणविती, ज्यांना तसे मानिती;
त्यांनीं द्रव्य असो किती मिळविलें; त्यांची दिसो सुस्थिती
द्रव्याचा अति लोभ त्यास न सुटे; दुःखांत तो लोटितो.

थोडे फार मिळे तयांतच सुखी, संतुष्ट मी राहतों,

मारामार पडे परंतु तितकें थोडेंहि संपादितां.

आधिव्याधि छळावयास उठती, त्यांना न ये वारितां.

सांगूनी इतरा कळेल न, मला कोण्यापरी गांजिती.

पोळ्यातें मधुमक्षिका न पळही, तैशा मला सोडिती.

आहे जीवन तोंवरी दिन बरे—वाईट जातील ते.

अंतीं ऐहिकसौख्यवैभव न कां सोडावया लागतें ?

तें नेतां समवेत ये न मनुजा, राही स्थलींच्या स्थलीं.

देतों शांति, विचार हाच करुनी, भंगूं न चित्तांतलीं.

येतें सर्व करावयास जरि हें मोठ्या मनोनिग्रहें;

होतां वेळ दुपारची लटपटे सारें परी ज्ञान हें.

आली वेळ अशी असेल कितिदा, ही उक्ति खोटी नसे.

केली मीं न कधीं, करीन न पुढें, चिंता करावें कसें ?

गेले पुष्कळ, थोडकेच उरले, आतां मदायुर्दिन.

ते जातील कसे तरी; दृढमनं दुःखीं सुखीं काढिन.

आली धांवत शक्तिपात करिते ग्रासावया ती जरा

वार्धक्यीं मज एक मात्र दिसतो, देवा ! तुझा आसरा.

दुर्दैवें असतों अपंग अथवा निर्बुद्ध भारी जरी;
झालें कारण दुर्दशेस असतें तें योग्य माझ्या तरी.
ज्ञानाचा महिमा असो बुधजनीं मोठा किती मानिला;
अज्ञानासम सौख्यदायक परी न ज्ञान वाटे मला.

१०

शाखापर्णविहीन शुष्क तरु जो भूभार कीं केवळ;
आहे पात्र दिसावयासचि जिचें मोठें नदी निर्जल;
ह्या होतील मला कर्माच उपमा. संतोषणीं दुर्बळ
माझ्या मी. बळवंत नांव असतां हें काय त्याचें फळ ?

११

ज्याचा आश्रय सर्वथैव सुटला, जो डोंगराचा कडा
केव्हां कोसळुनी पडेल न कळे भूमीवरी बापडा ?
जें संघट्टन सुस्थितींत सगळ्या वस्तूंस आकर्षितें
कोठें, काय, कसें चुके न समजे, तें कां मला सोडितें ?

१२

एकाकी स्थिति चांगली मुनिजनां प्रापंचिकां कां तरी ?
माझ्या दुःसह, शोचनीय तरि ती वाढ्यास आली कशी ?
आहे जीव जरी स्थितीस असल्या अत्यंत कंटाळला;
देहीं प्राण असेल तोंवर न ती सोडील वाटे मला.

१३

होता दुःखित, खिन्न आमरण जो पाहून माझी स्थिति;
झाली लेश कधीं जयास सुखदा ज्याला न माझी कृति;
वार्धक्यें न, कुटुंबभार थकला होता शिरीं वाहतां;
गेला सोडुनि तो, सुतास ह्मणती छत्रापरी जो पिता.

१४

भारी कष्टदशेंत भार उदरीं माझा जिनें वाहिला;
झाला ताप समग्र एक पुढच्या आशेवरी साहिला;
आशा ती न तिची सुतें पुरविली दुष्टें कृतघ्नं महा;
गेली वत्सलताच, ती न जननी, लोकांतरातें अहा.

१५

आहे श्रेष्ठ बलांत सर्व हटलें जें बांधवांचें बल,
 तें नाही, मज चार बंधु असुनी, मी एकटा केवळ.
 मी कोणावर भार आजवर जो नाही कधीं टाकिला
 आणी तो सहसा प्रसंग न विवे ! टाकावयाचा मला. १६
 जाणे मी बहुतेक सर्व अनुजीं आहे मला टाकिलें.
 ह्याला कारण दोष मी समजतों आहेत माझ्यांतले.
 प्रेमाला बहुधा न दोष दिसती, पाही न वा त्यांकडे.
 प्रेमाभाव ह्मणूं, तरी मजसवें त्यांचें नसे वांकडे. १७
 बंधुप्रेम न ज्यावरी स्वजन कां त्या आप्त होतील ते ?
 त्यांना लेश सहानुभूति न तशी आत्मीयता वाटते.
 त्यांचा दोष ह्मणावया मज न ये; मीही तसा वागतों.
 भ्राते, आप्त सुखी असोत सगळे चित्तीं परी चिंतितों. १८
 जे कोणी मज एक दोन असती सन्मित्र त्यांचा ऋणी.
 त्यांचे हो सुहृदत्व कारण सुखा थोडें तरी जीवनीं.
 मित्रावांचुन होय जीवन वृथा; तैशीच कीं सृष्टि ही
 आधीं वंदन साधु त्यास करिती ह्याकारणें प्रत्यहीं. १९
 आकाशीं वर फेंकिला दगड तो ये शेवटीं खालती.
 आशोत्साह मनोनभांत चढला, तो पावला ती गती.
 गेली सर्व भरून एक हृदयीं माझ्या उदासीनता.
 आलें जीवन हें कळून पुरतें आहे कसें तत्वता. २०
 एकामागुन एक मित्र मजला सोडून हा चालला.
 दुःखातें कमती करी न उलटें तो वाढवूं लागला.
 आली काय मनीं अशी विषमता ? सोडून गेले कसे ?
 त्यांच्यावांचुन शून्य चित्त नयना अंधार सारा दिसे. २१

हरपलें श्रेय.

(उदात्त बुद्धीला संसारांत राग नाही. अलौकिक असें जें काहीं
तिला पाहिजे असतें, तें तिच्या हक्काचें असून देखील, त्याच्या प्राप्तीकरितां
तिला झुरत पडावें लागत नाही काय ?)

पद.

त्रिखंड हिंडुनि धुंडितसें,
न परि हरपलें तें गवसे ! ॥ ३० ॥
होत्यें अजाण माहेरीं
तों खेळ खेळले परोपरी,
लटूपटीच्या घरदारीं
लटकीच जाहल्यें संसारीं;
तेव्हांचें सुख तें आतां
खन्या घरींहि न ये हाता !

चुकचुकल्यापरि
वाटे अन्तरिं,
होउनि बावरि

निजश्रेय मी पाहतसें,
न परि हरपलें तें गवसे !
प्राप्त जाहलें तें तुजला
तूं मागितलें जें देवाला;
ज्याचें मोल तुवां दिधलें
तेंच तुझ्या पदरीं पडलें.—
या वचनें चुकला सौदा
उमगुनि हृदया दे खेदा !

दिलें हिरण्मय,

हातीं मृण्मय;

हा हतविनिमय !

परत मला मम मिळे कसें ?

न परि हरपलें तें गवसे !

किरण झरोक्यांतुनी पडे,

अणूंसेवें त्यांतून उडे

परोक्षविषयीं मन माझें,

विसरुनिया अवधीं काजें;

हयगय त्यांची मज जाची,

परि न मला पर्वा त्याची !

वेडी होउन

बसल्ये अनुदिन

एकच घेउन—

मज माझें लाभेल कसें ?

न परि हरपलें तें गवसे !

जेथें ओढे वनराजी

वृत्ति रमे तेथें माझी,

कारण काहीं साक्ष तिथें

मम त्या श्रेयाची पटते;

ह्मणुनी विजनीं मी जात्ये

स्वच्छन्दें त्या आळवित्ये.

स्वभास दाउनि

परि तें झटदिनि

जाई लोपुनि !

काव्यरत्नावली.

मग मी हांका मारितसें,
 न पारि हरपलें तें गवसे !
 जन ह्यणर्ता कीं ' ही उठली, '
 माझी मर्यादा फिटली;
 ती धरुनि कसें तें मिळतें
 न असे मर्यादा ज्यातें ?
 एक शब्द बोलेन जरीं
 सकलां कुण्ठित करिन तरी !

२१

अशी आगळी,

परी बावळी

आहे दुबळी;

कांकीं त्याविण सुचत नसे !
 न पारि हरपलें तें गवसे !
 स्वपतिचितेवरि उडी सती
 संसृतिविमुखी घेई ती;
 दीपशिखेवरि पतंग तो
 प्रेमें प्राणाहुति देतो;
 मी न करिन का तेंवि तधीं
 माझे मज लाभेल जधीं ?

२६

मजपासोनी

हाय ! हिरोनी

नेलें कोणीं !—

ह्यणुनि जीव पाखडीतसें !
 न पारि हरपलें तें गवसे !

३१

नदी आणि कवि.

श्लोक.

असो कवीचें कुल अप्रसिद्ध । होई कवीच्या कवनें प्रसिद्ध.	
तसा नदीच्या उगम-स्थलाला । नदीमुळें गौरवलाभ झाला.	१
काव्यें कवीचीं जगतांत गावीं; । त्याचें न त्याच्या परि चोज गावीं	
नदी सुदूरस्थजनां पवित्र । विटाळिती तीर्थ तिचेच पुत्र.	२
बाल्यांत उच्छृंखलवृत्ति दोन्ही. । ठावा नसे आडथळा हणोनी.	
लागो दरी खोल, उभा पहाड, । जातात तीं धांवत धाडधाड.	३
जाई जसें अंतर होत खोल, । गाभीर्य ये वृत्ति निवे विलोल.	
रेखून मार्ग क्रमितात संध । करीत कल्याण जर्गी अनंत.	४
अभंग त्यांच्या हृदयीं तरंग । निःसंग ते त्यांत सदैव दंग.	
गाऊन गाणीं भ्रमतात रानीं; । ते धन्य ज्यांच्या पडतात कानीं.	५
स्वजीवनानें उगवून दाणे, । नदी जिवां दे चिर जीवदानें.	
तैसे कवीच्या कविताप्रवाहें । जीवांत संजीवन दिव्य लाहे.	६
राष्ट्रें बुडालीं नृप थोर गेले; । नदी कवी मात्र अनंत ठेले.	
भागीरथीला खळ लेश नाही । अखंड रामायण लोक गाई.	७
महाकवी थोर नदाप्रमाणें; । मी बापडा ओघळ अल्प जाणें.	
धाके न ओढा झुळझूळ वाहे. । माझी तशी ही गुणगूण आहे.	८

विनायक.

कवीचें ऐश्वर्य.

श्लोक.

झालें तुझें वदन खिन्न कशास कांते ?
त्वन्मानसीं असुख कां ? वद तूं प्रियातें.

- तू गे असोन विमला रमणी कवीची,
दारिद्र्य काय हरि शांति तुझ्या मनीची ! १
- राजापरी तव असे पति भाग्यवान
कोठें नृपाल सुख भोगितसे समान ?
पुष्पें सुगंधि लतिका नटुनी कशा या
माझ्या गृहावर पहा करितात छाया ! २
- त्यांचीं विचित्र सुमनें वरती फुलोनी
दुर्गापरी करिति भव्य कुंटी गुड्यांनीं
द्वारीं सखे निजकरें बनमोगज्याला
तू लाविलें. सुखद तारेणें तो जहाला. ३
- सूर्योदयीं वर बसे, भिजला दंवानें
मातें तरी उठवि बुलबुल गोड गानें
बंदी^३ प्रकारें यश गात असे नृपांचा;
त्याचा मनुष्य गुरु; देव असे खगाचा. ४
- ज्यांच्यावरी चमकती गण मौक्तिकांचे
ऐसें सुरेख बघ हें द्वय गालिच्यांचें
औदर्श रम्य दिसतें मधलें तडाग;
देती फुलें चवकडीस सुवर्णराग. ५
- मीं जातसें अनुदिनीं मृगया कराया;
मार्गी जपे श्रम समीरणें तें हराया.
मोर्दे सुगंध पसरी. नव मंजरीच्या
ढाळीतसे मजवरी चवब्या वनींच्या. ६

१ झोंपडो. २ कमान. ३ स्तुतिपाठक. ४ यथेच्छ. ५ आरसा. ६ सोनेरी
रंग. ७ धारा.

मैदान सुंदर असे नभ हें अफाट.	
हे मेघ अश्व गमती, किति रम्य थाट !	
हे उंट खेचर तसे अति भव्य हत्ती	
मेघोदरीं जनन घेउन धांवताती.	७
रत्नांहुनी बहु अमोलिक काव्यरत्नें	
माझ्याकडे असति जीं मिळती न यत्नें.	
नेत्रांस ना रमविती परि मानसांतें;	
कोणी समर्थ न जर्गीं हरण्यास त्यांतें.	८
माझा निरोप जगता कळवावयास	
माझ्यापुढें असति तत्पर शद्ध-दास	
इच्छीं मनांत जरि मीं तरि ते पळ्यांत	
पाताळ, भूमि अथवा नभ धुंडितात.	९
घेवोनिया स्वकारिं सुस्वर तंतुवाद्य,	
मी चांदण्यांत छडितो मधुराग आद्य;	
त्यांचें विचित्र बल गुंगवि त्वन्मनाला	
देसी बळें प्रियतमे मग चुंबनाला	१०
ते नाटकी, सुबक, कृत्रिम बोल शांत	
कर्णांत जे पडति सुंदर मंदिरांत.	
त्यांला न मूल्य कधिं ये तव भाषणाचें	
का कागदी कुसुम होइल पुष्प साचें	११
सानंदचित्त मजला धन हें अपार.	
सत्यापरी न बळ या जगतांत थोर	
दारिद्र्य राहिल कसें अमुच्या समोर	
दे दे सखे मधुर चुंबन एकवार	१२

पद्यरचनेचा ओनामा.

(ईशस्तवन)

श्लोक.

धरा, धारा आह्लां वसति करितों जीवर सदा;
जिथें सर्व प्राणी वसति विभुजी ! अक्षय मुदा;
अनेकां वस्तूनीं पदिं पदिं दिसे जी रुचिरशी;
प्रभो ! पृथ्वीमाजी खचित भरला तूंच असशी. १

नद्या ओढे, गोडें उदक बघ देतात सकलां,
वरी तृप्ति प्राणी पिउनि झणिं त्यांच्या सुसलिला;
ऋदंशावांचोनी वरिल जनता तृप्तिस कशी ?
प्रभो ! त्यांच्या ठायीं खचित भरला तूंचि असशी. २

असे खोरें पाणी जलधित विषारी जलचरें,
जयांतें पाहोनी त्वरित जनचित्तीं भय शिरे;
परी तोही देई लवण बहु, मोल्यें सुब्रकशीं,
प्रभो ! त्यांच्या ठायीं खचित भरला तूंच असशी. ३

नभीं राहे, वाहे जलदगण, जो स्वैर विचरे,
अह्लां तो वारी दे, उपकृति अशी कोण विसरे ?
विजेच्या संयोगें बहुत दिसतो सुंदर मशीं,
प्रभो ! मेघामाजी खचित भरला तूंच असशी. ४

रथा ओढी, काढी विणुनि पट, नानापारि अशा—
करी अग्नी कार्या, उदकसहवासें बहुतशा;
लकाके तेजानें भजक भजती ज्या दिननिशीं,
प्रभो ! अग्नीमाजी खचित भरला तूंच असशी. ५

प्रकाशाचा राशी रवि बहु जनांतें सुखकर;

समुद्राचें खारें जल करि करांहीं रुचकर;

असे वस्तू जैशी रविच नयनां दाखवि तशी;

प्रभो ! सूर्यामाजी खचित भरला तूंच असशी.

६

हलाया, चालाया, सुगुण तव गाया गुणानिधे !

कराया भक्तीतें, सकलमनुजां वायु बल दे.

स्व-रूपीं त्या न्याया किति अवधि लागेल तुजशी ?

प्रभो ! वायूमाजी खचित भरला तूंच असशी.

७

पहा आकाशानें ध्वनि परिसणें नित्य घडतें;

तयावांचोनीया सहज अमुचें काम अडतें,

धर्तीच्या ऐकाया कुठुनि मिळत्या सूक्ति मजशी ?

प्रभो ! आकाशींही खचित भरला तूंच असशी.

८

प्रभो ! सर्वांमाजी खचित भरला तूंच असशी,

अजाणां आह्मां तूं परि नच विभो ! केंवि दिसशी ?

“ सदा ध्यावे गात्रें तव गुण तसें नामहि मुखें,—

सुखें सत्काव्यां हे जडमति जडो; ” देच इतुकें.

९

भृंग.

निदान.

श्लोक.

चित्ता अनेक गद झोंबति सर्वकाल

याचे ह्मणोनि जगिं होति सदैव हाळ

या रोगबीज सकलाप्रति मोहजाल

तो दुर्मदें उपजवीत अपार शूल

१०

हा कामवात कफलोभ छळी जिवाला
 कीं क्रोधपित्त चिर जाळितसे उराला
 तीन्हीं मिळोनि उपजे मग सन्निपात
 अर्थात् यास्तत्र नराप्रति होय पात २
 ईर्ष्या असे खरुज विज्वर मच्छसनें
 हा ग्रस्त दद्रुममता धरि या मदानें
 कीं कुष्ठ दुष्ट कुटिलाइ करीत ताप
 तो गर्वही अडकवीत तनू सपाप ३
 तृष्णा असे उदरवृद्धि तशी तिजारी
 ती ईषणा कपट दंभहि नारु भारी
 एकेक होय गद जेथ जिवासि भारी
 सर्वत्र येथ मिळतां मग कोण तारी ४

वनवासी.

सुभाषित.

श्लोक.

काका पद्मवनीं प्रमोद न घडे हंसासि कूपोदकीं
 विद्वत्संगमिं मूर्ख लेश न वसे सिंहासनीं भृत्यकीं
 सत्संग व्यभिचारिणीस न रुचे वर्तेचि नीचासर्वे
 जी ज्याची प्रकृती स्वभावजनिता कोणा न ती टाकवे १
 राहे व्याघ्र सदैव काननिं गुहेमाजी वसे केसरी
 सेवी हंस विकासयुक्त नलिनी गृध्र स्मशाना धरी
 वागे साधुजनींच साधु खलही वर्तेचि दुष्टांसर्वे
 जी ज्याची प्रकृती स्वभावजनिता कोणा न ती टाकवे २

रंगनाथ हरी अधिकारी.

काव्यरत्नावलि.

अंक ७ वा.

ध्यास तो भास.

अकबर बादशहाच्या मायावी राज्यकर्तृत्वाला भुलून पुष्कळ नामांकित रजपूत वीरांनीं यावनी धर्माची दीक्षा घेतल्याची गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्धच आहे. त्यापैकीं एकाचें पश्चात्तापचित्र पुढें दिलें आहे.

आर्या.

स्तंभासमीप होता तो त्या समयास एकटा बसला
 नव्हती वृत्ति ठिकाणीं; चित्तेच्या सागरीं दिसे फसला. १

तेज मुखावर नव्हतें. गळली होती उरस्थलीं मान
 हृदय उडे, आंत कढे, चिरडे जैसें पडून पाषाण. २

तंतूच्या वाद्यावर इष्ट सुरास्तव फिरे जसा हात
 भालीं कर तो फिरवी वरचेवर, मग्न निज विचारांत. ३

तेथें एक तयाच्या पडला निःश्वास तेधवा कार्नी
 न कळे त्यास उमटला कैसा, कोठून, का तया स्थानीं. ४

हा काय भास झाला, कीं काहीं खेळ कल्पनाच करी ?
 सांदीतून असावी आली कीं काय वायुची लहरी ? ५

शिर वर करून फिरवी दृष्टि तलावाकडे परंतु जल
 स्थिराचि दिसे पडलेला तेजाचा आरसा जसा अचल. ६

तृण वाढलें चळे ना—तरुचें हाले न एकही पातें
 दुर्गध्वज न फडफडे—आली कीं शोप त्याजला वाटे. ७

सर्वत्र दिसे स्थिरता—ऐक्यं येई न वायुचें नांव निःश्वास मग कशाचा ? कैसा त्याचा कळून ये ठाव ?	८
वर खालीं दृष्टि करी—इकडे तिकडे पुनः पुन्हा पाहे चाळा तोच तयाला लागे, त्यांतच तयास सुख लोहे.	९
परि एकदा सहज तो पाहे डावीकडे वळून जसा तरुणी रमणी बसली दिसली तो चकित होय त्यासरसा.	१०
घेऊन शस्त्र हातीं शत्रु उभा तेथ ठाकला असता तत्रापि यापरी तो पुरुष भयाभीत जाहला नसता.	११
हें काय चिन्ह ? न कळे स्त्री ही कैशी कुठून अवतरली ? भरली सौंदर्यानें मूर्तिमती तरुणता पुढें सरली.	१२
धन्या रसिका न्या हे मंगलदायिनी अमरकन्या ? अन्यायवर्तिनी कीं स्मशानवासी पिशाचिका वन्या ?	१३
उकले ना गूड तया, न फिटे पडली मनास जी भ्रांती पाहे, पुन्हा बघाळी तें मुख, तें रूप, दिव्य ती कांती.	१४
ती मोहना तयाची सखी, तिची खूण त्याजला पटली प्रीति करी त्याजवरी; आतां परि सर्वथा तया विटली.	१५
परिणय त्याचा झाला असतां तीं नांदलीं सुखें असती. परि यवनधर्म धरिला तयें, तया बुद्धि जाहली असती.	१६

होता गुलाब गालीं—ओप्रावरती तशी तिच्या लाली चिंतेचा ढग भालीं धरि त्यावर सांवली परी काळी.	१७
नेत्रांत तेज होतें, परि निश्चल त्या सरोवरावाणी चंचलता मावळली. शून्यपणा काळजी तया आणी.	१८
साधेंसुधेंच पातळ. हिरवी अंगांत कंचुकी ल्याली कृष्ण कुरल केश तिचे ते अस्ताव्यस्त विखुरले भालीं.	१९

- बोलावयास्तव तिनें कर वर केला तयांतुनी पार
दिसता चंद्र तुझाला—असा तिचा काय दिव्यतासार. २०
- “ भाक्ते जयावर कारितें आलें मी त्याकडे स्थलीं वन्य
हेतु मला सुख व्हावें—वाटावें त्याजला जगां धन्य. २१
- उल्लंघिलें तटाला—आलें वंचून रक्षका दक्ष
तुज भेटलें सुरक्षित येथ करायास सोक्ष कीं मोक्ष. २२
- वदती कुमारिकेच्या पवित्रतेचें अपूर्व तेज जनीं
विजनीं उग्र मृगेंद्रहि तिज दिपती—लागती तिच्या भजनीं. २३
- जो श्वापदांत रानीं राखी ईश्वर तिची अशी लाज
त्यानेंच मज सुरक्षित यवनचमूंतून आणिलें आज. २४
- हेतु धरून मनीं मी आलें चालून आपल्या पायीं
होतां तो विफल मला जाण, दिशा शून्य जाहल्या दाही. २५
- तूं मुकलास मला; मी अंतरलें तुज अखंड अंतरलें
हा शेवट भेट समज, येथेंच प्रेम आपलें स्थिरलें. २६
- पूज्य स्वधर्म त्याचा नित्य वहावा मनांत अभिमान
मान तयांतच; धर्मा न चळावें कापितां कुणी मान. २७
- श्रेयस्कर मनुजातें आलें निजधर्मरक्षणीं मरण
सिंहासनास्तव नको पारि, करणें धर्मब्राह्म आचरण. २८
- निज धर्म त्यजिलां त्वां. यवनाचा निंद्य धर्म तुज रुचला
टाकून अमृतवल्ली आवडिनें घेतला करीं कुचला. २९
- कर जाडितें; पसरितें पदर; तुझे चरण मस्तकीं धरितें
आज्ञापिशील तें तें कारितें; परतें; न दुर्जनांत रतें. ३०
- हा धर्म नको तुजला, यवनांचाही नको नको छंद
नलगे कुराण; बरवें पुराण; भज रामकृष्ण गोविंद. ३१

- होईन तुझी दासी--त्वत्पदकमलीं विलीन राहीन
 व्हाया सुख उभयाला आड असे यवनधर्म हा हीन. ३२
- होऊं उद्यांच आपण एकत्र विवाहबंधनें पुण्य
 राहूं आजन्म सुखीं; घेऊं ह्यणवून या जगीं धन्य ” ३३
- “ होणार विवाह कुठें ?—जिथें चितेवर कलेवरें जळतीं
 मळती धुळींत कोणी—कीं जीवित संशयात तळमळती. ३४
- कारण हिंदुत्वावर पडणार उद्यांच आमची टोळी
 नलगे विलंब तुमचीं देवघरें व्हावयास वाटोळीं. ३५
- बाल असो, तरुण असो स्त्री किंवा पुरुष जरुत्र हातारा
 त्याजवरी असिधारा धरूं, करूं देश शून्य हा सारा. ३६
- तूं प्राणप्रिय मजला; तुझे सखेसोयरे कृपापात्र
 समरांतून उद्यांच्या सत्तेनें वांचणार ते मात्र. ३७
- तुमच्यांत जन्मलों मी--मजमध्ये हाडमांस तुमचेंच
 तूह्यास न त्यजावें; पारि मज तुमचीच लागली ठेंच. ३८
- तुमचा--नव्हेचि--माझा होता जो पूज्य धर्म आजवरी
 त्याजवरी मी उठलों--काय करूं ?—हाय ! हृदय लाज वरी. ३९
- पारि एक देव जाणे याचा माझ्याकडे नसे बोल
 फोल प्रयत्न केले; कळलें माझे न बांधवा मोल. ४०
- देशहितास्तव झटलों, धर्माचें वाहिलें शिरीं काज
 माजविला दंभ न मीं, केला न जनांत शुष्क आवाज. ४१
- कर्तव्य मनःपूर्वक केले तें बांधवां न आवडले
 नडले येऊन मला, ते मम मार्गांत आडवे पडले. ४२
- ते नीच मत्सरी ते, दुर्व्यसनासक्त, दुर्मती, कपटी
 नांव नको, गांव नको त्यांचें; त्यांना असो दुरून नती. ४३

- विटलों-विटलों त्यांना; झालों मी त्यांजपासुनी दूर
होईन शांत, जेव्हां त्यांचा पाहीन जाहला चूर. ४४
- व्हावा जर मी तुजला, माझा सहवास वाटतो गोड
जोड मला, सोड तयां-हितकर ही सुचविली तुला तोड. ४५
- भ्राता मी, भगिनी मी, देव, पिता, माउली तृप्ती मीच
माझ्यांत सर्व नातें-मी असतां तुज कशास हे नीच ? ” ४६
- स्कंधीं शिर आधारी, त्याच्या ती मृदुल कर गळां घाली
भ्याली भीरु उसासे, स्फुंदे, अत्यूष्ण आसवें द्वाळी. ४७
- वाहे मंद समीरण; अमृताची वृष्टि तो शशांक करी,
एकांतिं अशा समर्थी रमणीची कोण लालसा न धरी ? ४८
- त्यांतुनि ही अनपेक्षित, सहज अनाहूत भेटली जर ती
नाहीं येणार कशी पुरुषाच्या हृदयसागरा भरती ? ४९
- परि सुप्रसंग ऐसा त्या वीरा हेतु जाहला असुखा
भुजवलय नव्हे, पडला, गमलें, नागीणिचा गळां विळखा. ५०
- झालें प्रशांत मस्तक, होतें जें सागरापरी क्षुब्ध
हृदय उडे ना; त्याचे सारे व्यापार तेधवां स्तब्ध ५१
- पाहे त्या स्त्रीचें मुख तों पालट केवढा दिसे त्यांत !
ती मोहना प्रियतमा आहे किं नसे अशी पडे भ्रांत ! ५२
- रूप तिचें तेंच असे; फिकटपणा ये परंतु त्याजवरी
जीवांश त्यांत न दिसे--प्रकाश जो सकल अवयवां वितरी. ५३
- वदन निर्मालित झालें--कीं बैसे मृत्युची तयास खिळी
बेले बोल जरी ती, श्वास उमटतां दिसे तिचा न मळीं. ५४
- हृदय न उडे-पडे तें गार--न नाडींत राहिला त्राण
नेत्रीं तेज लकाके, पारि न दिसे त्यांत जीव कीं प्राण. ५५

- चित्रें स्वकल्पनेनें वातावरणीं करून निर्माण
होती छांदिष्ट कवी त्यांच्या अवलोकनांत रममाण. ९६
- नटती नवीं नवीं तीं विराटरूपें क्षणोक्षणीं नाना
तीं कल्पनाविनिर्मित जाणुनिही भय न वाटतें कोणा ? ९७
- तैसेंच लाडकीचें स्वरूप एका क्षणांत पालटलें
अवलोकून भयें त्या तरुणाचें हृदय तेधवां घटलें. ९८
- “ छे, छे नको नको हा अविचार करूं; विवेक कर काहीं ”
ती स्त्री वदली “ मम--मत्प्रेमाची क्षिति तुला नसो--नाहीं. ९९
- चाड धरीं पितरांची, स्वकुलाची, पूज्य मातृदेशाची
धर्माची--ईशाची--अनुकंगा नित्य पाहिजे ज्याची. १००
- मी स्त्री अनाथ, अब्रला; वृक्षाचा कोण त्या तुला पाला ?
एकाकीच तुझ्यास्तव राहीन करित चिर विलापाला ! १०१
- जन्म दिला, वाढविलें, तुजसाठीं नित्य वाहिले कष्ट
त्या मातापितरांना स्वकरें का पाहसी करूं नष्ट ? १०२
- तव वीरकुल, जयाच्या शौर्याची गाजते जर्गी ख्याती
त्याची स्वनिंद्य कृतिनें करणार जगांत काय तूं माती ? १०३
- देश तुझा ज्यासाठीं वीरांनीं वाहिल्या किती माना !
तूं एक मात्र, त्याच्या, जन्मा आलास, हेतु अपमाना ! १०४
- तव धर्म लघु मुखानें म्यां त्याची काय थोरवी गावी ?
तो टाकून हिरा त्वां अंधपणें गार काय ही घ्यावी ? १०५
- परमेशप्राप्तीची तचि खरी सुलभ एकटी वाट
असतिल-असेत दुसरे पंथ नसे तथ्य यापरी त्यांत. १०६
- हा निंद्य मार्ग तुजला ईशापासून नेतसे दूर
पडशिल, रडशील तुझ्या जेव्हां फांकेल दृष्टिचा धूर १०७

होईल ईश्वराचा कोप तुझ्यावर धरून परशील	
तरशील कसा तेव्हां ? कवणाचे चरण सांग धरशील ?	६८
स्वजन त्यजून धरिले हृदयीं ह्मणवून यवन जे आस	
ते धांवतील तुज, कां गमते, पाहून संकटव्याप्त ?	६९
बुडवून तुझ्या धर्मा, तत्र देशाची करून रांगोळी	
आले हे येथ सुखें पिकवाया नित्य आपली पोळी.	७०
तूं आयताच त्यांना नवसाला पावलास कीं देव	
तद्वेतु परी पुरतां होशिल पाषाण समजुनी ठेव.	७१
तुज तुच्छितील मग ते, करितील पदोपदीं तिरस्कार	
तेव्हां नको नको हें होईल जिणें तुझे तुला भार.	७२
स्वजन त्यजून धरिली परकीयांची जयें स्वयें कास	
ते परकीय त्याचा धरिती न--धरूं नयेचि--विश्वास.	७३
स्वजना अंतरलासच; परही होतील पारके तुजला	
भाग तुझा मग फिरणें भूवर ढाळीत नित्य अश्रुजला.	७४
कां संकटांत पडशी ? करिशी दुःखास कासयास गडी ?	
कां घालितोस कळतां, कळतां प्रक्षुब्ध सागरांत उडी ?	७५
हा चंद्रमा विलसतो निजतेजें व्योममंडलीं नील	
हा कृष्ण घन जवळचा त्याला एका क्षणांत झांकील.	७६
जें अभ्र आड आलें यथावकाशें पडेल तें पार	
चंद्रप्रभा पुन्हा या टाकील करून भूतला गार.	७७
त्या अवधींत तुझे जर मोहापासून या न मन ढळलें	
वळलें सुविचारास न, अक्षय तव समज, विमल यश मळलें.	७८
पितरांचे, आप्तांचे, इष्टांचे भोंवतील शाप तुला	
कोपून ईश्वर तुझ्या पडतील शिरीं अखंड तप्त शिला.	७९
जागा हो, जागा हो, नको नको हा करूं दुराचार	

- नाहीं तर दासीचा शेवटचा तुज असौ नमस्कार ” ८०
- हणती हणोत कोणी, विकार गुणरूप होय अभिमान
विस्मरती ते झाली त्याजमुळें जी जगांत धुळधाण. ८१
- उदधीनें, भूकंपें, विद्युत्पातें अनर्थ जे वडले
अभिमानवश नराच्या कृतीपुढें सर्व ते फिके पडले. ८२
- अभिमानें वाहविले रक्ताचे या जगांत पाट किती !
गळले अश्रु तयांची करवेल सरस्वतीसही न मिती. ८३
- किति संसार बुडाले; किति पडलीं नांदतीं घरें ओस;
किति मंदिरें मिळालीं धूळीला माजला असंतोष. ८४
- विसरे स्वापत्य पिता; भाऊ भावावरी उठे रुष्ट
स्नेह लयाला गेला; उदयाला कलह पावला नष्ट. ८५
- चुकलें कळे, उमजतें चुकणें कवणास या जर्गी चुकलें.
“ चुकलों ” परी न हणती अहंपणानें सुखास ते मुकले. ८६
- होतीं पुराणकालीं, जन हणती, स्वर्गभूमि अविभक्त
भजतीं परस्पराला भावें देवास ज्यापरी भक्त. ८७
- ‘ उभयांत कोण मोठा उद्भवला सहज वाद त्यामाजी
भूमि हणणे मी मोठी; स्वर्ग वदे थोरवी असे माझी. ८८
- कोणीच हार नेघे—उभयांची दृष्टि मीपणें अंध
होय कलह वादाचा—कलहानें प्रीतिचा तुटे बंध. ८९
- जों एकरूप होतीं, रोषें जाऊन दूर तीं वसलीं
फसलीं अहंपणानें; संतोषें परि न आजवर हसलीं. ९०
- स्वर्ग समर्थ बली, तें स्वगुणें वरवरच चाललें आहे
अब्रह्मा भू खचत असे; परि ताठा केवढा मनीं वाहे ! ९१

- जे मातापितरांचे प्राप्त अपत्यांस तेच गुण वाण
वृक्ष तसें पुष्प मिळे; कंठ जसा त्यापरी निघे तान. ९२
- माता भू अभिमानी, पुत्र तिचा पुरुष तोहि अभिमानी
भू स्वर्गा अंतरली; पुरुषाचीही तशीच हो हानी. ९३
- बोध प्रियकरिणीचा त्या वीराच्या मनास मानवला
ती स्त्री मी पुरुष अशा अहंपणें तो परी न त्या लवला. ९४
- “ जें झालें तें झालें; आतां हा बोध होय वायफळ
वदनांतून निघाला कवण करी ग्रहण तो पुन्हा कवळ ? ९५
- धर्म नको मज तुमचा, देश नको, लोकही नकोत मला
वाटेल तर रहा वा जा तूं; तव पथ नसोचि आडविला.” ९६
- सहज वदून असे तो स्मितवदनें प्रियतमेकडेस बघे
तों ती गुप्त जहाली; न कळे भूमींत वा नभांत रिघे. ९७
- चोळी नयन पुन्हा तो पाहे विस्मितपणें सभोंवार
परि ती कोठेंचि नसे—न दिसे त्या; केवढा चमत्कार ! ९८
- भासन नसे तयाचें चळलें. नव्हती परिस्थिती फिरली
होते शांत पडुडले चंद्रकिरण पूर्ववत् तडागजलीं. ९९
- नव्हता दुर्ग सरकला. स्तंभ जसाच्या तसाच तेथ उभा.
ध्वज आपल्या पटानें होता सप्रेम पादवीत नभा. १००
- आश्चर्य थोर, झाली गुप्त कशी तीच एकली रमणी
ऐसा करीत बसला खिन्नपणें तरुण तो विचार मनीं. १०१
- आलें कळून त्याला हा सारा खेळ कल्पना नटली
ज्याचा ध्यास मना तो भास सदा होय गोष्ट ही पटली. १०२

गायीचा अकबर बादशहास अर्ज.

(अकबर बादशहाच्या दरबारांत बिरबलानें एके दिवशीं एक गाय बरोबर नेऊन बादशहास विनंति केली कीं, ही गाय आपल्या जातीची मुखत्यार ह्मणून अर्ज करण्यासाठीं आपल्या चरणापाशीं आली आहे; परंतु आपल्या अलौकिक गुणांमुळे उत्पन्न झालेला पूज्यभाव व स्वतःचें दुःख ह्यांमुळे तिचा कंठ दाटून येऊन तिच्यानें एक शब्दही बोलवत नाही. ह्मणून तिचें ह्मणणें मीच खात्रिंदांच्या चरणापाशीं जाहीर करित आहे. असें ह्मणून त्यानें बादशहास गायीचें ह्मणणें निवेदन केलें. व तें ऐकून बादशहानें आपल्या राज्यांत गोवध बंद केला. अशी आख्यायिका आहे. त्या गायीच्या ह्मणण्याचा सारांश पुढील पद्यांत ग्रथित केला आहे.)

पद.

(उद्धवा शांतवन कर जा -- इ० ह्या चालीवर.)

दीनोद्धर अकबर शाहा ! । गायीचा अर्ज तुला हा ॥ धृ० ॥
बहु झाले यवनाधिप ते, । परि कोणि न तव तुलनेतें,
धर्मासम तूं न्यायातें । परिसुनि हें आलें येथें.
दूर करीं मम दुःखातें. । मारिति तव जन आह्मातें.

जो प्राणी देइ न तापा । उपकार उलट करि वापा

त्या वधुनि करिति कां पापा । अपराधा ह्या नच साहा. ३

ह्मणती मज आत्मा नाही । मौर्त्याची शर्थ असे ही
वृक्षादिक वल्ली पाहीं । शास्त्रमते आत्मा त्यांही.
न प्रत्यय ऐसें नाही । वेळ कसा आश्रय पाही.

१ एखादी वनस्पती काळोखांत लाविली असतां तिचे शेंडे उजेडाकडे वळतात. तसेंच वेलीचे अंकुर प्रथम कोणीकडे असले तरी शेवटीं त्यांना जिकडे झाडाचा किंवा दुसऱ्या कशाचा तरी आधार मिळतो तिकडे ते वळतात हें अनुभवसिद्ध आहे.

मग जीतें माखूं जातां । हंबरडा भेदी चित्ता,
तिस आत्मा नाहीं हणतां । धिक्कार असो ह्या मोहा. ९

एकदांचि मारुनि मांस । पाळुनि मज रोज घृतांश
सेविति नर दूधदह्यांस । अमृत पळे पाहुनि ज्यांस
मांसाहुनि दसपट खास । शास्त्रमते सत्त्व घृतास

मिष्टान्नं जन जीं खाती । तीं काय तुपाविण होती
घृतसम रुचि कवणा हो ती । सांगूं दे बापडि जिव्हा ८

जें कृत्य कृतघ्नपणाचें । त्यासमान पाप न साचें
करिती मम पुत्र नराचें । कामहि महि नांगरण्याचें
तैसें मलमूत्रहि अमुचें । तें कारण विपुल पिकाचें

मत्पुत्र ओढि गाड्याही । पाठीवर ओझे वाही
यत्कार्ये शिजवि तनु त्याहीं । मारावें धर्मचि का हा ? १०

तव राज्यां सुख सकलांतें । दुःख मला मात्रचि कां तें ?
गवताचें पय मी करितें । तें तुहां फुकटचि देतें
ह्याविण मम काय गुन्हा तें । न कळे जरि शोधुनि बघतें

मम वध ही शिक्षा नोहे । हा दंड्य गुन्हा कीं आहे.
यवनेशा आण मनीं हें । दीनांची चिंता वाहा १२

ह्या भारत भूमीमाजी । करिती जन पूजा माझी
रामादिक राजे गाजी । तेही मत्स्तवना राजी
सर्वस्वाचि त्यांचें मी जी । किति मदर्थ झाले आजी

१ धान्याद्दशगुणं पिष्टं पिष्टाद्दशगुणं पयः

पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसाद्दशगुणं घृतम्

मी इष्ट वस्तु देणारी । जग पावन मी करणारी
 मी अमृता पाजिवणारी । अजि दुबळी झालें पाहा १४

जो कोणी तृण धरि दातें । मारी ना शत्रुहि त्यातें
 मी तर तृण नित्यचि खातें । नर नाहीं शिवतहि ज्यातें
 किति सांगूं दैन्य तरी तें । वदवे ना मूकचिं होतें

पय गोडें हिंदूलोकां । अणि यवना कडु देतें का !
 हननेच्छा यवन धरी कां ? । झांकिसि तूं नेत्र कसा हा ! १६

येइ न तुज कां रे करुणा । मम चर्म न सोडी चरणा
 नीचहि जरि येई शरणा । धोर न त्या देई मरणा
 बाहिले म्यां तनु उपकरणा । पात्र नसें दूरीकरणा

अन्हेर जरी मम करिशी । तरि कीर्ति उरे तव कैशी
 असु माझे यश तव रक्षीं । भूषण तूं भूपसमूहा १८

विहंगम.

वरानें वधूला घातलेले दहा घांस !

श्लोक.

माझी तूं सहधर्मिणी प्रियतमे ! झालीस गे ! यापुढें,
 तेव्हां योग्य गमे तुला सुचविणें जें जें मला आवडे,
 वायां कां मग सुप्रसंग दवडूं हा मी वृथा लाजुनी ?
 सद्बोधान्वित घास घालि तुज जे हो तृप्त ते भक्षुनी ! १

घेई आर्ये ! सुखद पहिला घांस हा लाडवाचा,
 मोठा तूतें सुगुण शिकवी शिष्ट सन्मान्यतेचा !
 अंगी साधेपण धरुनियां जो अधिष्ठान पावे,
 व्हावें तैसें प्रियकर जना आपुल्या सुस्वभावे ! २

घे सुग्रास झर्णी दुजा प्रियकरी श्रीखंड आणी पुरी,
ऐक्याची महती सुयुक्तिकपणें दावील तूतें खगी !
संयोगें उभयांस दोषरहिता आली खुमारी जशी,
तैशी येइल गे स्वकीय चरिता तत्त्वा जरी लक्षिसी

३

साध्वी घ्यावा मधुर तिसरा घांस हा घीवराचा,
स्वीयांगानें सुचवि तुजला ग्राहकत्वास साचा !
छिद्रें जैशी बहु दिसति या तत्त्व घ्याया अमोल,
राहो तैशी हृदयि वचनें सांठवाया समोल !

४

सुमधुर जिलवीचा घांस घाली चतुर्थ,
सुचवित तुजला गे त्यांतला गर्भितार्थ !
बहु रसरसलेली अंतरंगी जशी ती,
हृदय तव भरूं दे प्रीतिनें याच रीती !

५

फेणीचा पांचवा हा तव मुखि गृहिणी घालितों घांस घेई,
आणोनी तत्त्व ध्यानीं विमल मृदुलता आत्मचित्तास देई !
जैशी त्वत्कोमला ही तनु धरि उपमा सार्थ पद्मांतरंग,
तैसें अक्षय्य व्हावें मृदुतम तव गे बोधितों अंतरंग !

६

मांड्याचा घे त्वरित समती साहवा घांस शुभ्र,
बोधी जेणें हृदयनभ गे होउ तूजें निरभ्र !
उल्लंघूं हा भवनिधि तयें शांतशा मानसानें,
सान्निध्येही दृढ वसुं तसे स्वर्गलोकां सुखानें !

७

अर्धांगी सातव्यानें परमशुभ तुला घालितों मी करंजी,
मिष्टान्नासक्त लोकां करित बघ जिचें आंतलें सत्व राजी !
शुद्ध ज्ञानास तैशी हृदयि धरुनिया पूर्ण सत्वान्विता हो,
तेणें विद्वज्जनांच्या मुखि तव विलसो कीर्तिचा दिव्य लाहो !

८

घांस घालि आठवा तुला अनारसा सती,
 त्याजपासुनी खमंग होउं दे तुझी मती !
 भाषणें तशीं पदोपदीं सुअर्थयुक्त तीं,
 वोलुनी सुखास देइं माझिया मनाप्रती !

९

धेईं प्रेमें नवम चतुरे ! घांस माझा चिरोटा,
 यत्तत्त्वार्थां मनिं निरखितां नाहिं सौख्यास तोटा !
 मायेची ती वरि पसरितां शर्करा गोड कोणी,
 द्यावा तीतें नच लव कदा ठाव चित्तीं भुलोनी !

१०

आतां ग्रासा दशम सुमुखीं केशरी भात घालीं,
 यत्सौगंध्ये सहज असते चित्तवृत्ती निमाली !
 संपादोनी ह्यणुनि सख्ये कीर्ति आमोदरूप,
 सद्यत्नानें निवविं हृदये सज्जनांचीं अमूप !

११

घातले तुला घांस हे दहा !
 दाखवावया सत्पथा महा !
 जाउनी तयें कीर्तितें वरीं,
 स्वर्गि पितर ते धन्य मम करीं !

१२

— — — — — राजहंस उर्फ इंजिनियर वार्वकर.

जलप्रवाहास उद्देशून.

श्लोक.

जलप्रवाहा ! तव शीघ्र वेग । पाहूनि होते मम बुद्धि गुंग
 चित्तांत नाना उठती विचार । त्यातें कथाविं मनिं हेतु फार
 उंचावरोनी तव लाट येत । धो धो असा नाद जवें करीत
 नसे तुझा स्वच्छ मुळींच रंग । कृष्णत्वशुभ्रत्वयुत त्वदंग

१

२

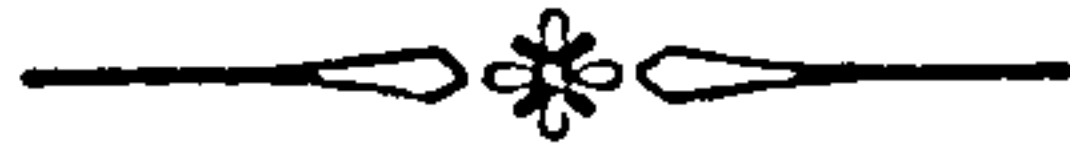
मेघासमाना तव कांति वाटे । यन्नामयोगे मनिं तोष दाटे	
आहे परी तात तुझा पयोद । तैसीच तूझी प्रतिमा जलौघ	३
परोपकारी गमसी अतीव । देसी जनां सतत सौख्य--ठेव	
अनेक कार्ये तव साह्ययोगे । सुदुर्घटे तीं घडतात वेगे	४
विद्युल्लुता जेवि सखी घनाते । तसी शिला ही रमणीय तूते	
हीच्यासत्रे केलि करीसि नित्य । आहे तुझे प्रेम अपार सत्य	५
वियोग तूते तव कामिनीचा । अझूनपर्यंत घडे न साचा	
तू भाग्यशाली गमसी खचीत । सुखे सख्या ! भोग सुखां नितांत	६
कालानुसारें जगिं फेरफार । होतात तैसें विविध प्रकार	
परी तुझी जी गति तीच आहे । त्याच्यामधे व्यंग कदापि नेहे	७
फारा दिसांपासुनि या स्थलांत । वास्तव्य तूझे जरि मूर्तिमंत	
आला तुला वीट न या स्थलाचा । वाढे क्रमे हर्ष परी मनींचा	८
अहंपणा तो तुज आतळे ना । कौटिल्य मात्सर्य हृदीं वसे ना	
उदार गंभीर तुझे स्वरूप । संतोष देते मनुजा अमूप	९
जन्मास येऊनि कितीक गेले । नानापदेनें दडपून मेले	
चिरत्व कोणा परि ना मिळालें । रहस्य ते मात्र तुला उदेलें	१०
जेवी शरीरीं तव रंग दोन । कर्मद्वये तेंवि मग प्रधान	
पुण्यास संज्ञा अति शुद्ध तोय । नीळ्या जलाला कृति गर्हनीय	११
प्रतिक्षणीं आचरितो अघाते । तेणें न लाभे सुख मानसाते	
चिंता निशाचारिणि दाहकारी । जाळीत माझी तनु सत्वधारी	१२
परावलंबी स्थिति पाहुनीया । क्षाळीत अश्रू नयनांतुनी या	
अंगांत वारें शिरते विचित्र । नाहीं सख्या रे परि मी स्वतंत्र	१३
प्रार्थी परेशा मज न्यावयाला । परंतु येई करुणा न त्याला	
सोडीं विधे ! बंधन हें पराचें । दावी त्वरेनें दिन ते सुखाचे	१४
जलप्रवाहा ! सुख भोग मोदें । क्रीडा करोनी सखिशीं विनोदें	

स्पर्शो तुला ना कधि दुष्ट विघ्न । प्रेमं रहा संतत सौख्यमग्न	१५
जातो अतां मी अपुल्या गृहाला । भोगावया दुःसह दुःखमाला	
येईल जेव्हां यम न्यावयाला । जाईन त्याच्यासह मी दिवाला	१६

चक्रवाक्.

राष्ट्र-संगीत-लक्षण.

Song should like a river flow.

(Barry Cornwall)

आर्या.

जैसा हिमाद्रितुनि मधु,--निर्मल--गंगांबु--पात घसरावा	
पुष्पांतुनि गंध जसा,--गीतांतुनि अर्थ--गंध पसरावा	१
तें गीत--जे स्मरण दे, इतिहास--पुगण--वीर--पुरुषांचें--	
निज--पूर्व--वैभवाचें, आर्यांच्या विक्रम--प्रसंगांचें	२
तें गीत--जे पळवितें, देशद्रोहादिकल्पना--रिपुतें	
जे संकटीं रिझवितें, मानव--चितेस नित्य घालवितें	३
तें गीत--एकतां जें, देश--हित--विचार चित्ति खळबळती	
किंवा ज्याच्या स्मरणें, परमार्थ--सुखार्थ लोक तळमळती	४
तें गीत--एकतां जें, नरमनिं कर्तव्यजागृती व्हावी	
ईर्ष्या दे प्रबळतें, जेणें दुबळ्यांस वीरता यावी	५
संगति तें ह्यणावें,--जे शिकवी देव--देशभक्तीतें	
ज्याच्या पठणें श्रवणें, ध्यानें नरदेह जाय मुक्तीतें	६

वा. वा. गद्रे.

काव्यरत्नावलि.

अंक ८ वा.

गणिकोद्धार.

कथासूत्रः— श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे बी. ए. यांच्या अशोक-चरित्रांत अशी एक कथा आढळते. ते वेळीं मथुरा नगरींत वासवदत्ता ह्याणून एक गणिका होती. ती एकनिष्टपणें एकाच यजमानाची सेवा करीत असतां, तेथच्याच उपगुप्त नांवाच्या एका बुद्ध उपासकावर तिचें मन गेलें. तिनें त्याच्या प्राप्तीकरितां हवी तशी खटपट करून पाहिली. परंतु तो ईश्वरपरायण साधुपुरुष तिच्या कुमार्गप्रवृत्तीस अनुकूल झाला नाहीं. शेवटीं एकदां दैवयोगानें आपल्या यजमानाचा धनलोभास्तव खून केल्याचा आळ येऊन, ती स्तननासिका छेदन होऊन स्मशानांत विव्दळत पडली असतां उपगुप्त तेथें गेला; आणि त्यानें तिला उत्तम बोध केला. त्याच्या योगानें तिचा उद्धार झाला. ही कथा पुढील कवितेंत गुंफिली आहे. अशोकचरित्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वी ही कथा कवीला माहीत नव्हती. तेव्हां या कवितेचे सर्वांशीं प्रेरक श्रीयुत आपटे हेच होत. त्याबद्दल कवि त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

साक्या.

रुधिरें सिंचित पटासारखें दिसे पश्चिमाऽऽकाश
 सूर्यास्तानें दिसूं लागलें भुवन उदास ! उदास !
 पतिनिधनास्तव अशौचदर्शक कृष्णपट दिशा ल्याली
 पति प्रकाश स्त्रीचा--त्याविण कालेंच तिच्या भालीं.

चिता धडकल्या--ज्वाळा उठती--भरे दशदिशा धूर
 कंवड्या फुटती, अग्नीमाजी होय अस्थिचा चूर. ३
 घटिका ती राक्षसी--मृत्युचा, स्मशान तें, दरबार
 स्थल देण्याचें इहलोकींचा मानवास करभार. ४
 उठे दीर्घ रोदन स्मशानीं त्या समयास भयाण
 निराश्रिता कवितेची जैशी उदासवाणी ताण. ५
 प्रत्येक स्वन त्यांत मधुर, परि आर्त, करुणतापूर्ण
 करील ज्याचें श्रवण निश्चयें पाषाणास विदीर्ण. ६

मथुरापुरची वारयोषिता वासवदत्ता नामें
 सौंदर्यास्तव--तारुण्यास्तव जिला भजावें कामें. ७
 पुराभरण, सुखवैभवशाली गणिकांची जी राणी
 सेवेस जिच्या सिद्ध संपदा जोडून सदा पाणी. ८
 सहज जयावर दृष्टि जियेची पडे, धन्य तो मानी
 तिच्या मधुरभाषणीं, न तें सुख तरुणांस सुधापानीं. ९
 जन्में गणिका, परी चंद्रिका आचरणें अकलंक
 परपुरुषस्पर्शें न जियेचा विटाळला पर्येक. १०
 एकासच मानून देवता करी त्यावरी प्रेम
 तोच जिवाचा सखा तियेचा; ती सीता, तो राम. ११
 मदनमंजिरी, भुवनसुंदरी तीच त्या स्थलीं वन्य
 धुळींत लोळत पडली होती हाय ! छिन्नविछिन्न. १२
 मृदुशय्येवर जी पहुडावी ओढुनि तलम दुशाला
 तीच धरेवर पडली उघडी भुज घेऊन उशाला ! १३
 अधरस्पर्शें कपोल व्हावे रक्त, असे सुकुमार
 खावा लागे आज त्यांजला धूलिकणांचा मार ! १४

सेवेस जिच्या तत्पर होत्या सदनीं अगणित दासी एकलीच ती त्या समयाला अभागिनी वनवासी !	१९
इहलोकींचें नश्वर वैभव—हा क्षणभंगुर खेळ जलबुद्बुद—भोंपळा भ्रमाचा फुटे न लगतां वेळ.	१६
समृद्धिसागर आज असे जो दीनांचा कैवारी तोच उद्यां होऊन भिकारी, फिरतो दारोदारीं.	१७
प्रकाश झळके आज, उद्यां त्या गृहीं भरे अंधार हास्यविनोदस्थलीं क्षणांतच उसळे हाहाकार.	१८
घालून मिठी गळां प्रियाच्या निजे जी सुखासीन उजाडेल दिन येता दुःखीं तिज गमलें स्वप्नीं न.	१९
नाथ स्तनमंडलीं तिच्या शिर ठेवुनि निद्रामग्न असतां, कोणीं खड्गें केले हृदय तयाचें भग्न.	२०
विव्हळला, फोडिली तयानें एक दीर्घ किंकाळी खडबडून त्यासरशीं शयनीं गणिका जागीं झाली.	२१
गळां घातला हार फुलांचा व्हावा जैसा व्याळ चांदण्यांत मस्तकीं पडावा कीं आगीचा लोळ.	२२
तशी तिची जाहली अवस्था—न सुचे तिजला हाय ! कोसळलें आकाश तिच्यावर, रडे मोकळुनि धाय.	२३
कुंतल तोडी, कपाळ फोडी, करी थोर आकांत कांतविरह तो नव्हे, गमे तिज, सर्वस्वाचा घात.	२४
अंकीं घेई नाथाचें शिर, अश्रुजलें त्या न्हाणी फुटणें नाहीं जीव मृताला किती घालितां पाणी.	२५
शत्रु न द्रवले नवल न, विरले नाहींत जयें जीव लटकें ह्यणती स्फुंदन रोदन, कवणा न तिची कीव.	२६

धनलोभास्तव, हणती, केला हिनें प्रियाचा घात जिरवूं पाही दुष्ट कृत्य तें करून ही आकांत.	२७
न्यायदृष्टिनें दोषी ठरली—अपराध तसा दंड पडे स्मशानीं होऊन स्तनयुगलनासिका खंड.	२८
आप्त, इष्टजन, दासदासिगण धनानुगामी सारे मोहर झडतां आम्रतरुवर कवण पांखरूं थारे.	२९
बहुत परिजनांवरी चालवी जी अप्रतिहत सत्ता एकलीच बापडी स्मशानीं पडली वासवदत्ता.	३०
भू शय्या, भुज उशी, ओढणी वातावरण उदास स्फुंदन कालक्रमण, चितांचा प्रेतांचा सहवास.	३१
स्वभावता मन असतें स्त्रांचें पुष्पासम सुकुमार त्यांत जाहला असा त्यावरी दुःखाचा भडिमार.	३२
अधिकच तें अलवार जाहलें—नवस करी मरणास; परी थरर कांपवी त्याला सहज निघाला श्वास.	३३
जंबूक हुकी करिती प्रेतें स्वच्छंदें उकरीत घूत्कारें दशदिशा घुमविती विक्राळ दिवाभीत.	३४
पाचोळा तरुतळीं सळसळे गमनानें उरगांचे झंझावातें अग्नि चितांचा गर्जना करी, नाचे.	३५
नाद भयंकर असे स्मशानीं कांपवितील भयाला ! कां न त्यामुळें सुकून जावी दुःखी अबला बाला ?	३६
वाटे प्रेतें गर्जत आलीं करावयाला ग्रास. कोरड पडली. धडकी भरली. गुंतत चाले श्वास.	३७
चिंतावें त्यापरी कल्पना पुढें आणितें चित्र.	

साच पातलें जवळ, वाटलें तिजला, भूत विचित्र.	३८
जीव नकोसा झाला, तरि तो त्यागवे न कोणाही.	
विटली जीवा मरणभयानें रडली धायीधायी.	३९
पिशाच दृष्टीआड कराया घट्ट मिटी नयनातें	
तळहातें झांकिलें; चिन्ह तरि अदृश्य होई ना तें.	४०
“ हाय संकटीं पडलें बुडतें मरतें देवा ! तारीं.	
कोण तुझ्याविण जर्गी दयाळा ! दीनांचा कैवारी ?	४१
निरपराध मी ठावें तुजला कण्हतें मरणद्वारीं.	
घात पातकी करून उलटा विहरे सौख्यागारीं !	४२
न्यायमूर्ति तूं स्वता ह्यणविसी सत्याचा अभिमानी	
तव राज्यां खल हसती; न खळे सज्जननयनीं पाणी.	४३
कशी अशानें चालेल जर्गी तुवां लाविली रीत ?	
सत्याची गत व्हावी कैशी ? कशी टिकावी नीत ?	४४
निरपराध मी मरतें—मेले—किती पुढें मरतील !	
कसा भरंवसा मग अस्तिर्त्वीं तुझ्या लोक धरतील ? ”	४५

निखंडून यापरी प्रभूला, बघे नेत्र उघडून—	
चिन्ह जसेंच्या तसें दिसे तें बसलें जणूं अडून !	४६
भूत ह्यणावें तरी करी ना माझा हें कां अंत ?	
अंत कोठवर बघे असेलच अवतरला भगवंत ?	४७
“ आला समजूं पिशाच आपण घडी भराया माझी ?	
दीनेस्तव कीं प्रगट जाहलां करुणाघन देवाजी ? ”	४८

“ मजकरवीं भूतपदापुरता घडला न दुराचार.	
लालसा, परी देवपणाचा पतितास न अधिकार.	४९

सामान्य कुलीं जन्म पावलों मी मानव उपगुप्त. संसाराच्या घोरवादळीं नसतों परी सुषूत.	९०
बुद्धगुरूच्या कृपाप्रसादे ज्ञालों गणिके, जागा जगावेगळी, कळलें, जीवां असे मिळविणें जागा.	९१
उदर पुढें हें, परी लागलें आहे सकलापाठीं जुलमी राजा असह्य; त्याहुनि उदररीति उरफाटी !	९२
अनयशील नृप करें आकळी मात्र जन व्यवहारी. विरक्त योग्यांवरही सत्ता उदर करी कांतारीं !	९३
मी पामर मग उघडच आहे पात्र उदरकरभारा; माजवून ठेविला नसे परि मीं त्याचा देव्हारा.	९४
यास्तव मजला कधीं करावा लागे ना अपहार. कामाचा तो काय, मिळविला कपटानें जो हार.	९५
वणिग् वृत्तिनें उपजीवन मम, परि न आचरण खोटे दीनांस पर्दी तुडवून नको मजला होणें मोठें.	९६
मिळेल त्यावर तुष्ट राहतों विलीन भगवन्नामीं पडेल अंतीं तेंच, न ऐहिक धनदौलत, मज कामीं.	९७
स्मरत असेल, तुवां दर्शविली मम भेटीची आस क्षमा करावी, केले तुज मी त्या समयास निराश.	९८
श्वानासम तुजपुढें नाचले जन विभवीं असतील. मी न त्यांतला; गणिके ! संकटसेवा हें मम शील.	९९
आलों आतां; सेवेस तुझ्या सादर केला काय. संकोच त्यज; सांग, करावी तुझी चाकरी काय. ”	१००

“ गोड बोल हे त्या समयीं मीं धरिले असते मारीं.
मरणानंतर अधरीं धरिली व्यर्थ सुधेची वाटी.

खिडकींत उभी असतां पाहत निज रमणाची वाट	
मदनमनोरम मूर्ति आपली आली दृष्टिपथांत.	६२.
मंद मंद टाकीत पाउलें होतां मार्गी जात.	
रोवीत जणूं ध्वज मदनाचे तरुणींच्या हृदयांत.	६३
जलौघ वाहे सभोंवतीची काय वनश्री त्यास ?	
तशी दृष्टि आपली न पाहे तरुणीभृकुटिविलास.	६४
अक्ष अचल राहून फिरवितो चक्रास सभोंवार;	
स्वता न ढळतां तसें झुरविलें मीं बहुतां साचार.	६५
दृष्टीं पडतां रूप आपलें हरला तो अभिमान.	
शरण रिघालें हृदय; आपणापुढें वांकली मान.	६६
वरून मीं फेंकिलें, कराया खूण, पुष्प आरक्त	
पुष्प नव्हे तें, प्रणयलेख तो वा हृदयच अनुरक्त.	६७
न कळत गमतें, पडे आपला पुष्पावर त्या पाय.	
हाय ! केवढा तेणें बसला मम हृदयावर घाय.	६८
हृदय तळमळे तरी न माझी दृष्टि आपणा सोडी	
गोलां. झालां आड. तिला तरि त्याच दिशेची गोडी.	६९
अशनीं, शयनीं मज दिनरजनीं आपला निदिध्यास	
अखंड चिंतन, घडेल कौसा मला सुखद सहवास.	७०
लज्जा हरली. भीति निमाळी. झालें अगदीं धीट.	
मदन काय करविणार नाहीं स्त्रीकरवीं विपरीत ?	७१
पुष्पहार धाडून बाहिलें आपणास बहुमानें.	
आपण अन्हेरिलें; हिरकणी त्यजिली अज्ञानानें.	७२
आली चालून घरा लक्ष्मी दिधली तिजला पाठ	
परत फिरविलें स्वयें आंगणीं आलें अमृत वहात.	७३
येतां जर त्या समयीं नव्हती आपल्या सुखा जोड.	

प्रीतिबलानें केली असती भू स्वर्गाहुनि गोड.	७४
तारुण्याचा भर मम अंगीं; ओसंडे लावण्य.	
सहवासीं मम तुछ वाटते विषय आपणा अन्य.	७५
अनुरक्तस्त्रीसहवासीं सुख न तें सुरेशपदांत	
विश्वामित्रें व्यर्थ मारिली काय तपाला लाथ ?	७६
नव्हती सदनीं द्रव्यसंपदासुखास कांहीं वाण.	
आपणांस पुष्पांत ठेवितें मानून स्वप्राण.	७७
उरलें आतां काय ? जाहली ऐश्वर्याची होळी.	
आशाप्रेत धरून उराशीं अश्रु येथ मी ढाळी.	७८
क्षणोक्षणीं वाटतें विज्ञाया आयुर्दीपक लागे,	
यमपाश गळां पडले. निर्दय दूत लागले मार्गे. ”	७९

“ ह्मणून आलों आतां गणिके, तुजला साह्य कराया.	
अज्ञानाच्या पंकीं रुतली धेनू उद्धाराया.	८०
हेतु तुझा, प्याला विषयाचा लावावा मम ओठीं	
परि तुज कळलें नाहीं यौवन-रूप-संपदा खोटी	८१
पडलों असतो तेव्हां जर मी तुझ्या मोहपाशांत,	
येता कोण तुला दावाया या अंधारीं वाट ?	८२
तूं पतिता, मी पतित जाहलों असतो तव संगानें.	
बसतें कंठीं अढळ भवाचें माझ्याही रडगाणें.	८३
दृढ करपाशीं धरिलें ज्यांना गणिके त्वां हृदयाशीं,	
जिवलग ते तव आहेत कुठें ? कवण आज तुजपाशीं ?	८४
यौवन चंचल, चंचल जैसा असतो संध्याराग.	
कसा टिकावा चांचल्यावर केलेला अनुराग ?	८५
विकासितकलिकारस चाखाया होय अलींची दाटी.	

- कोमजतां ती परी विचारी एकही न तिज साथी. ८६
- सुंदरपणही भ्रम नयनाचा; मूढ समज हृदयाची !
देशोदेशीं भिन्न कल्पना प्रचरे सौंदर्याची. ८७
- परी समज सामान्य-हसतमुख; विशाल काळे डोळे;
सप्रमाण रचिले मांसाचे अस्थिपंजरीं गोळे. ८८
- आच्छादन त्यावरती केले चर्म गौर, सकुमार;
अधरीं लाली, गुलाब गालीं, शिरीं कृष्ण कचभार. ८९
- परिसीमा ही लावण्याची; तया भुलावे काय ?
साच मृत्तिकापिंड ह्मणविला कोमल सुंदर काय ! ९०
- गर्भीं नरकीं काल कंठिला अज्ञानें नवमास.
दुजा नरक आदरिती ज्ञानी बघून गोंडस मांस ! ९१
- अमृत नांव देऊन सेविती अधरीं भरली लाला.
रीत जगाची " सोन्या " ह्मणणें प्रिय विद्रूप मुलाला ! ९२
- आणि संपदा काय ? वेसवा फिरणारी बाजारीं !
बऱ्या त्या तरी; नसती इतुक्या मूढ, अंध, अविचारी. ९३
- त्यांतही निघे वसंतसेना गुणलुब्धा एकादी.
परी संपदा मूर्ख, दुर्गुणी जनां मात्र आराधी. ९४
- परवा न तिची ज्यांस, उधळिती जे तिजला लाथांनीं,
त्यावर ही चामरें ढाळिते गात यशाचीं गाणीं. ९५
- आपली जिला समजून मनीं राहिलीस तूं धुंद
कामीं आली काय शेवटीं ती तुजला स्वच्छंद ! ९६
- यौवन सरलें. स्वरूप विरलें. दिला धनानें गोता.

पडून मोहीं ज्यांच्या झाला तुझा सर्वथा तोटा.	९७
विसरलीस गणिके ! शाश्वत तूं भुलुनी अशाश्वताला.	
फेकून सुधा वदनीं धरिला भ्रमें विषाचा प्याला.	९८
गेलें जावो; उरलें थोडें आयु सार्थकीं लाव.	
स्मर करुणेश्वर; तोच स्वपदीं देईल तुला ठाव.	९९
दुर्विकारविष हृदयीं भरलें अश्रुमिषें तें काढीं.	
सुविचाराची आतां घालीं हृदया दृढतर आढी.	१००
पश्चात्तापें पापें जळती; निर्मल होय स्वांत.	
सहज मिळे फल त्याचें सद्गति पतितातें निभ्रांत "	१०१
उपदेशें ज्या, वदती ज्ञाते, झाला गणिकोद्धार,	
सादर केलें त्याचें रसिका गोड गमो हें सार.	१०२

विनायक.

*विमित्रास पत्र.

श्लोक.

बा ! पारखा ! प्रकट जें तव होय वृत्त
या आजच्या प्रकृतिसुंदर केसरींत
वाचूनिया खळखळां मज ये रडाया
वाटे क्षणैक जणुं निश्चळ होय काया
हातांतुनी गळुनि केसरि भूतळाला
गांठीतसे परि कळे न मुळीं मनाला

१

* कवीनें हें पत्र नासिक येथील कविमित्र बळवंत खंडूजी पारख हल्ली पर-
लोकवासी आहेत. त्यास पाठविलें होतें. हें पत्र मागेच प्रसिद्ध व्हावयाचें, परंतु
कांहीं अडचणीमुळे त्यावेळीं प्रसिद्ध झालें नाहीं. १ केसरी वर्तमानपत्रांत.

माझ्या मना असुखवेग असह्य होय
शोकें गमे हृदय काय उलून जाय

२

इच्छा नव्हे पळ तथा उचलावयाला
त्याणेंच काय गमलें अपराध केला !
तो बापडा कथितसे मज सत्य वृत्त
त्याचा नसे अणुभरी अपराध त्यांत

३

पत्रांतलीं परिसुनी करुणार्द्र वाणी
ये पारखा ! खळखळां नयनांस पाणी
नाहीं मुळीं नवल यांत तुझी कहाणी
वाटे मला द्रव कठोर शिळेंस आणी

४

लाधूनिया विनयशील सुतांस चार
कैसें तयांस मुकणें न चुरील ऊर
मित्रा असा निजमनीं करितां विचार
ती दुःस्थिती तव मला भिववी अपार

५

वैशाखमासिं मम दोन अशींच बाळें
नेलीं बरें उचलुनी महिन्यांत काळें !
संबोधितों निज मना तरि तें मधून
जातें उगाच असुखें अगदीं गळून !

६

नाहीं तयाप्रति उपाय कळे मला हें
चित्तीं विचार करुनी असुखास साहें
तो शोक दुःसह तरी निजसंततीचा
केव्हां विवेक पळवी स्वबळें मनींचा !

७

हा केवढा तुजवरी अनिवार घाला
दुःखास पार न दिसे तव बा ! मनाला

धैर्या धरून परि पाठ दिलीस त्याला हे योग्य जाण तुझियासम जाणत्याला	८
येऊं नये तुजवरी परि वेळ आला वाटेल ईश्वर तुला मनिं रुष्ट झाला त्याचे न हेतु कळती परि आपणांला वाटे मला उतरलासि पुरा कसाला	९
ठेवील देव जगतांत तसें रहावें कष्टी मनांत अपुल्या अगदीं न व्हावें त्याच्या पवित्र चरणांस मनीं धरावें धन्यत्व नित्य जगतांत गुणें वरावें	१०
पापी स्वतांस समजे न उगाच बापा ! देतात हे विषय ऐहिक नित्य तापा सारेच चंचल असे जगतांत जाणें एकास आज दुसऱ्यास उद्यांही जाणें	११
तो केसरी करितसे परि गर्जनेतें द्यावा तुवां समजुनी बहु मान तीतें कर्तव्यकर्म अपुलें नियमं कराया राहूं नको तुजसिं हें न लगे कथाया	१२
मित्रा ! तुला अधिक मी कथणार काय टाकीं विवेक धरुनी बुजवूनि घाय उद्विग्नता न सहसा स्वमनीं धरावी संसार सार करुनी वरता वरावी	१३
बा ! पारखा ! निजमनीं न उदास व्हावें तो पारखा न समजेल तुला स्वभावे	

जो चालवी अखिल हें जग विक्रमानें	
तो काय बा ! तव गती हृदयीं न जाणे !	१४
वाणी दिली प्रभुवरें तुजलागिं गोड	
आहे तुझ्याजवळ सत्सहवासजोड	
वाणीस तूं सतत देशहितास जोड	
गा ईश्वरास बरवी मनिं मान तोड	१५
जे पातली स्थिति तिला मनिं मान गोड	
जो मोह नित्य रडवी खळ त्यास सोड	
चित्तांतला झटुनि संशयवृक्ष तोड	
अन्तीं अचिंत्य परमेशपदास जोड	१६
माझा असे न अधिकार तुला कथाया	
मित्रत्व सिद्ध करितें मजला लिहाया	
ओळी अशा कळविल्या तुजलागिं चार	
प्रेमें धरीं करिं जरी असल्या असार !	१७

मोरो गणेश लोंढे.

नागपंचमी.

पद.

चाल— “ विभव स्वकरें देईन झुगारुन सारे ”
 मजसि न कळे—मी अथवा हे जन चुकले— धृ०
 प्रपंच मोठा आपलपोटा
 परमार्थाचा पथ वा खोटा
 पडलें मज गूढ न उकले.

मिथ्या का जो प्रपंच भासे ?

परमार्थास्तव मात्र उसासे.

टाकून जीव हे सुकले.

२

प्रपंचावरी जग आधारे

भासरूप परमार्थ विचारें

स्वाहिताला नादीं मुकले.

३

मी, माझे पण असतें हरलें

“ विश्वच घर ” जर हृदयीं ठरलें

असतें का जग मग टिकलें ?

४

मी-पण ज्यांच्या हृदयीं बाणे

तेच जगाचे बनले राणे

श्री-विभव त्यांकडे झुकलें.

५

परमार्थाच्या पडले पाशीं,

फिरती दारोदार उपाशी;

अश्रुपूर नयनीं न खळे.

६

शत्रु, मित्र समजून, उराशीं

धरिले, ते वमले विषराशी

विष अमृत--तरुवर पिकलें.

७

नागपंचमी सण तरि करिती

आत्मविनाश बळें आदरिती

समजून समंजस चकले.

८

सतारीस.

श्लोक.

प्रियतम अससी तूं रम्य माझे सतारी !
 विरहित हृदयाला होसि आनंदकारी.
 मधुर रव तुझे हे दुःख गे शांतवीती,
 नयन हळुच माझे बाष्पतोयें भरीती. १

रुसुन मजवरी ती झोंप जाई पळून
 न कळत रजनीला घालवीसी ह्मणून.
 विगलित गति होई जेधवां दुर्दिनाची,
 त्वरित चपलता तूं देसि त्याला विजेची. २

परिसुनि तव जेव्हां बोंबडे बोल सारे
 वदत मजसि होते—“ फेंक ही दूर बा ! रे !
 कटु किति रव आहे ! त्रास देई कित्ती ही !
 सुखकर तुजला ही जाण होणार नाही. ” ३

क्षणभर नच माझें लक्ष्य गेलें प्रलापीं;
 प्रथम तुजसि गाणीं दाविलीं फार सोपीं.
 श्रवण जरि करीं मी गान सानंद आतां
 अमरपुरपळांचा वाटतो भास चित्ता. ४

वन उपवन होई गे ! तुझ्या संगतीनें;
 तव विरह करी गे भव्य गेहांस रानें.
 स्वजन, कनक किंवा मित्र गेले त्यजोनी
 स्मित तव रव आणी मन्मुखीं आळवोनी. ५

जनन सहज देई वैभवातें नृपाला;
 क्षणभर नच पाही त्याचिया लक्षणांला.

अचतुर नर घेई जन्मतां स्थान मोठें
परि तुज वदवाया मूर्ख ना शक्य कोठें.

१

अनळ उदक टाकी प्राशनें आटवोनी
करि नरवपुरक्षा दिव्य जिह्वांकुरांनीं
परि तव शुभ तारा अग्नि जो फेंकताती
नयनिं उदक आणी श्री भरी वीरचित्तीं

७

गतविभव अशा या बापुड्या आर्यभूचें
निशिदिनिं सखये गे गीत गाई स्ववाचे.
मग मम हृदयाच्या उच्चभागीं पडोनी,
मिसळ निधनकालीं श्वास माझा स्वगानीं.

८

————— पांडुरंग बाळकृष्ण दडकर.

सुभाषित.

श्लोक.

लक्ष्मीचा उपयोग दान करणें, विद्याहि पुण्यार्जना,
ब्रह्मीं लक्ष जडावयास्तव सदा चिंता असावी मना,
जेणें होय परोपकार बरवा ऐसें मुखीं भाषण;
हे ज्याचें व्रत धन्य सज्जनचि तो भूदेवताभूषण.

१

दाता देवविता न होयचि, तसा दाता दुजा होइ ना,
देई देववि तो मुखें मधुरशा वाणीस उच्चारि ना,
देणें, देवविणें, सदुक्ति वदणें, हे सर्वही सद्गुण—
ज्यामाजी वसतात निश्चित असा तो एक पै सज्जन.

२

काव्यरत्नावलि.

अंक ९ वा.

वीरमती.

कथासूत्र- औरंगजेबाचा प्रसिद्ध मांडलिक जोधपूरचा राणा जस-वंतसिंग हा एकदां समरास पाठ दाखवून माघारा फिरला. क्षात्रब्रीदास कलंक लावणारें त्याचें तें कृत्य अर्थातच त्याच्या मानी स्त्रीस खपलें नाहीं. तिनें त्याबद्दल त्याचा मोठा धिक्कार केला. त्याचें वर्णन या कवितेंत, खपेल तेवढीच पदरची भर घालून, केले आहे. अशा प्रसिद्ध वीरस्त्रीच्या नांवाबद्दल इतिहास मुग्ध आहे, हें मोठें नवल होय. “रूपनगरची राजकन्या” या कादंबरींत ती चंपावती या नांवानें झळकते. वीरवाला या गुजराथी नाटकांत ती महादेवी होऊन आली आहे. असा मोठा मतभेद दिसतो. या कवितेंत तिला तिसरेंच नांव दिलें आहे. पण तें तिच्या स्वभावाचें द्योतक. अर्थात विशेष अन्वर्थक होईलमें वाटतें.

आर्या.

त्या रात्री जसवंता घडले इच्छा नसून जागरण	
निद्रा न ये त्याला मिटून धरिले जरी तयें नयन.	१
मोहून बाह्यरूपा राजश्री आणिली गृहीं ज्यानें.	
साच तयें हृत्प्रांतीं चितेचें अढळ बसविलें ठाणें.	२
राजमुकुट कनकाचा त्यावरती जडविले अमोल हिरे;	
पारि आंत कंटकांनीं खचिला जे पाडिती शिरास घरे.	३
चंड किरण मार्तंडासम ज्याचे हालवी जगा सकल,	
तो राजदंड काल व्याल, स्वरदें करी नृपा विकल.	४

सिंहासन भूपाचें मृदुल परांचें असें दुरून दिसे	
त्यावर बसे फसे तो, युक्त विषें झोंबती तयास कुसें.	९
परि या न उपाधींनीं विन्मुख निद्रेस जाहला नृपती.	
सुख होय आंगवळणीं पडलेलें दुःख जाणते जगती.	६
होती नवीच त्याच्या हृदयाला आज काळजी जडली.	
चिंता वैरीण तिची सन्निध पाहून झोंप अवघडली.	७
निद्रेचीं उपकरणें होतीं जोडून हात सिद्ध तिथें.	
परि तीं निष्फल ठरलीं. चिंतामग्रास सौख्यही रुततें.	८
चंद्रकरें न्हालेल्या गच्चीवर उंच मंचकीं शयनीं	
भूपाजवळ पहुडली होती सर्वांगसुंदरा रमणी.	९
वर मंडप वेलींचा वायूची डोलवी जया लहरी;	
शय्येवरी फुलांची वृष्टि करी; गंध दशदिशा पसरी.	१०
रजनी षण्मासाची न्हस्वच कोणासही तदा गमती	
परि दुर्दैव, पळेंही जसवंता भावलीं युगासम तीं.	११
शयनावरी तळमळे, फिरवी कर मस्तकावरी डावा	
ढाल करून कराची चितेच्या चुकवितो जणूं घावां.	१२
उजवा हात तयाचा स्वस्त्रीच्या आडला उशाखालीं	
न तरी त्यानेंही तो शिर निज आच्छादिता तया कालीं.	१३
परि झोंपमोड तीची विचार सहवे न त्यास हा नुसता.	
हातच काय, तयानें तिजकरितां प्राण खरचिला असता	१४
प्राणप्रिय दयितेला त्या अंतरणार आज तो होता.	
त्याच विचारें त्याच्या हृदयाला पीळ चढविला मोठा.	१५
शतदां अतृप्त नयनीं असेल बसला तिला न्यहाळीत.	
परि तिजकडे वळाया आज बहुत होय तो भयाभीत !	१६
ती रात्र कंठिता तो पडून अवघडत मंचकीं तैसे.	

- परि नाइ दुंदुभीचा हृदयीं वज्रप्रहारसा बैसे. १७
- युक्ति करून तयानें सोडविला, हात गुंतला, अधर;
तो नखाशिखान्त दिसली निजदयितामूर्ति त्यास रम्यतर. १८
- कुंतललकारमंडित भालावर घर्मबिंदु चमचमती.
इंदुकरें रंगविले सर मोत्यांचेच गुंफिले गमती. १९
- झालें अंकित सावज; यास्तव जणुं मदन पारधी स्वकरीं
तूणीर नयन झांकी, भ्रूधनुशीं स्वगुण चढविला उतरी. २०
- श्वास सुगंधित वाहे. घर्म उठे रंजित स्मितें गालीं
ताजी गुलाबकालिका, विलसे ती, दहिंवरें जशी न्हाली. २१
- पवनें पदर सरकला. प्रकट तिचा होय रम्य हृत्प्रांत
दर्शन करील ज्याचें योग्याचेंही मनास विभ्रांत. २२
- टक तिजकडेस लावी; न तयाची पापणी ढळे-हाले.
भूपास तोडवेना मोहानें दाट पसरिलें जाळें. २३
- निजला, उठून बसला, हसला, रडला, पुनःपुन्हा नृपती
आंदोलीं मन पडलें करवी देहाकडून तीच कृती. २४
- “ राज्य कशाला व्हांवें ज्यासाठीं माजती जगांत रणें,
करणें दूर प्रियजन, झुखून विरहांत शेवटीं मरणें ? २५
- येतो गरीबा पोटीं जावें का आज लागतें समरीं
वरितों उटजीं स्त्रीसह सुख, अनुभविलें नसेल जें अमरीं. ” २६
- केला खेद असा तारि नव्हतें जाणें तयास चुकणार
यास्तव तेणें केला निघावयाचा मनांत निर्धार. २७
- दृढ एकदा धरावी स्वसखीला आवळून हृदयाशीं
एकच चुंबन ध्यावें ह्मणून तो लगटला तिच्यापाशीं. २८
- कंठांत मिठी घाली; अधरामृतपान तो करूं लागे.

किति वेळ असा गेला, त्याची न तथापि ती तृषा भागे. २९
 कर चंद्रें आंखडिले, रजनीरमणीस लोटिलें दूर.
 भरला उतरे न परी मोहाचा भूपलोचनीं धूर. ३०
 टुंढुभिरवें उठविली सारी सेना जमे ध्वजाजवळी.
 पारि भूप बाहुपाशीं प्रियदयितेला पुनःपुन्हा कवळी ! ३१

जागी झाली शयनीं; सस्मित वदनें परी न वीरमती ३२
 प्रतिदान पतिकृतीचें करावया विषयलीन वा स्वमती.
 लोचन धुंद जहाले, विषयभरानें नव्हे, प्रबल रागें ३३
 आली लाली गालीं चढूनिया रक्त वर, न अनुरागें.
 नव्हते खंडित व्हाया स्फुरत अधर, मर्मभेदनास परी ३४
 न उडे हृदय जुळाया; त्वेषाच्या त्यांत उसळती लहरी.
 नव्हता अप्रिय तिजला कांतसमागम तथापि ती वेळ ३५
 योग्य नसे प्रेमाचे ते खेळायस लाडके खेळ.

क्षत्रियधर्म—निघावें समरा सांडून वाढलें ताट ३६
 अन्हेखून प्रेमें वा स्त्रीनें घातला गळां हात.
 त्यास स्वपति विसरला; पित्त तिचें फार भडकलें तें ३७
 तें क्षात्रतेज उज्ज्वल गृहधनरतिसुख रणापुढें नेणें.
 “ गेलां असाल समरा रात्रीं समजून शांत मी निजलें;
 थिजलें बघून तूह्या उजाडतां विषयसेवना सजले. ३८
 स्त्रीसह पडून शयनीं, अंकीं घेऊन वा मुलें तान्हीं,
 नृपपद काय मिळविलें तुमच्या प्रिय, पूज्य, शूर पितरांनीं ? ३९
 मृत्युमुखीं विचरावें, रगडावे बाण संगरीं दांतीं,
 तलवारीचें पाणी प्यावें ये राज्य तेधवां हातीं. ४०

जें आयतें मिळालें त्याचा करवे न काय सांभाळ ?	
संसार मग कशाला ? बरवी घ्यावी करांत जपमाळ.	४१
कैसे विलास सुचती शत्रूंनीं देश वेढितां सारा ?	
काय दिसे न तुह्यास्तव रिपुंनीं उघडून ठेविली कारा ?	४२
रणदेवी सुयशाची अर्पण वीरास ज्या करी कंठी,	
आह्मी क्षत्रियबाला मिठी तयाच्याच घालितों कंठीं.	४३
जा समरीं; फडकूं द्या स्वयशाचा अरिवरी जरीपटका;	
जन्मांत न ये कोणा ही सोन्याची पुनःपुन्हा घटका.	४४
तुमच्या जर रणगमना मी दुर्भाग्या असेन आडथळा	
पडतें मरून चरणीं, करून देतें तुह्यास मार्ग खुला. ”	४५

यापारि निखंदिला नृप गेला सहकटक संगरीं तडक.	
परि मन घरींच ठेवी जरि दयिताशद्व झोंबले कडक.	४६
केली समरीं त्यानें लगट; परी सर्व होय वायफळ	
मन विरहित कायेचे कष्ट वृथा, पावतील काय फळ ?	४७
बल त्याचें बहु खचलें. उरलें दल लागलें पळायला.	
धाला भूपावरही कालाचा उघड तेधवां घाला.	४८
येतां मरण कशाची दिसते रमणी करी विचार मनीं;	
मुख अपयशें मळालें घेऊन निघे घरास वीरमणी.	४९

पतिरणविन्मुखतेची दुर्वार्ता आयकून वीरमती	
रागेजे; त्याविषयीं होय तिची तेधवां विषण्ण मती.	५०
मान्य न वीरमतीला अयशाचें मळमळीत सौभाग्य.	
येते वैधव्य यशें तिज गमतें साच उघाडिलें भाग्य.	५१
करिती गजर जयाचा, जर नाथ तिचा रणीं लढत मरता	

परि तापद होय तिला वार्ता जीवंत तो फिरे परता. ९२
 समरास पुरुष भ्याला सत्य तयें स्वयश मिळविलें धवल
 मुख झालें तें काळें दूर बरें; अशुभ मज नको जवळ. ९३
 चिंतून मनीं ऐसें शीघ्र तिनें बंद करविली वेस
 पाठविला जसवंता दूताकरवीं सखेद संदेश. ९४

“ नृपवंश उदेपुरचा सूर्योद्भव गाजते जर्गीं ख्याती.
 ध्याती तयास सारे. तद्यश कवनीं घरोघरीं गाती. ९५
 वीर पराक्रमशाली किती उदले तयांत आजवरी,
 गणती करवे कोणा ? कवण तयांचा रणांत हात धरी ? ९६
 समरव्रत जागविलें घेऊन शिरें करांत आमरण
 कर्तव्य वाटलें त्या वीरां कुलकीर्तिरक्षणीं मरण. ९७

गोष्ट असो पुरुषांची, समराचें सहज त्यांजला कृत्य.
 त्यासाठीं त्या घडिलें, दिधलें तैसेंच त्यांस सामर्थ्य. ९८
 परि तनु कोमल ज्यांची जातिलतेवर जसें हसे सुमन
 सुमन प्रेमल ज्याचें लव ताप सहावया असे क्षम न. ९९
 शौर्य रणीं गाजविलें ऐशा सकुमार सदय अबलांना
 पुरुषां स्फुरण चढविलें स्वकुलाची राखिली जर्गीं बाणी. १०

त्या वीरकुलीं वीरोत्पन्ना मी नम्र आपली दासी
 प्रेमें वीरांबेनें मज वाढविलें धरून हृदयाशीं. ११
 खेळ धनुर्बाणाचे शिकवी मज वीर बंधुची जोडी
 साहसपराक्रमाची बालपणीं लागली मला गोडी १२
 वीरपती मिळवावा होता निर्धार हा मनीं केला

प्रेमें तुह्वास वरितां तो पण सिद्धीस वाटलें गेला.	६३
हर ! हर ! परि मी फसलें—ढांसळलें सर्व मम मनोराज्य	
धरिला गुलाबभावे निज हृदयीं कर्णिकार मीं त्याज्य.	६४
वीर ह्मणून जयाच्या अंकीं निर्धास्त झोंप मी घ्यावी	
वीर नव्हे, पुरुष नव्हे, जो दुर्बल भीरुता रणीं दावी.	६५
अबलाच ती ह्मणावी; पुरुषाचा मात्र घेतला साज	
ओष्टीं का मिरवावी मिशी तिची राखवे न जर लाज.	६६
जन्मून वृथा जगतीं धरणीला मात्र जाहलां भार	
स्वकरीं धरून निष्फल विटाळिली विजयपात्र तलवार.	६७
काय जिणें जर न घडे करणी तुकवी जियेस जग मान	
तो वांचला ह्मणावा ज्या देती सान थोर जन मान.	६८
अपमानाचें जीवित ! मरण बरें फार फार त्याहून	
मान नव्हे प्राण तुह्मी आलां समरांत आज वाहून.	६९
प्राण प्राणास रुचे; दिसतें बाह्यस्वरूप आवडतें	
जातां प्राण; नकोसैं होय न कां रम्य रूप आवडतें ?	७०
विगतप्राणशरीर प्रेतच ! का आणितां घरां सांगा	
प्रियकर शवही अशुभच गृहीं; स्मशानींच त्याजला जागा.	७१

नव्हतें तुह्वास; परि मीं तुमच्या क्षत्रियव्रतासही वरिलें	
जगलां तुह्मी, परी मम सौभाग्य तथा व्रतासवें सरलें.	७२
झालें विगतधवा मी; सहगमनच योग्य जी सती तिजला	
त्या दुर्लभ पुण्याची करावया जोड जीव हा सजला.	७३
नेलें शव स्मशानीं जीवंत उठे कधीं कधीं ह्मणती.	
गणती पिशाच परि तें, त्याचें जिवलगहि त्यास अवगणती.	७४
विगत क्षात्रव्रत तनु तुमची निर्जीव त्यापरी उठली	

ढोळांही न पहावी; तिज मग सहगमनपात्रता कुठली !	७५
पतिशव न मिळे तेव्हां स्वपतीची करविती सती प्रतिमा.	
सेव्य धनुर्बाण मला जी साची क्षत्रियव्रतप्रतिमा. ”	७६
संदेश मर्मभेदी हा, न वसे, पाठवून ती नुसती	
क्षात्रव्रतास साजे ऐशी सहगमनसिद्ध होय सती.	७७
कवच तनूवर घाली; चढवी निजमस्तकीं शिरस्त्राण	
क्षत्रियशीलप्रतिमा, दृढ हृदयाशीं धरी, धनुर्बाण.	७८
योग्यच शरधनुषासह सहगमना सिद्ध होय वीरसती	
कीं शरधनुषाठायीं वीरांचे मूर्तिमंत गुण वसती.	७९
ठेवून पुढें छाती धनुष सदा काढितें रणीं वाट	
गुण भंगला न तोंवर दावी न रिपूस तें कधीं पाठ.	८०
जीवांत जीव आहे तोंवर तें केवढा धरी ताठा	
तो स्वाभिमान उज्ज्वल सुगुणांचा मानिला जगीं सांठा.	८१
अभिमान ज्या स्वताचा नाही, जो वांकवी भये मान	
कुलदेशधर्म यांचा राखील जगांत काय तो मान !	८२
करिती परस्परांची नित्य धनुर्बाण संकटीं साथ	
जे निजसंघबलानें शत्रूची फोडिती फळी दाट.	८३
सरल गमन सरलाचें, तिळहि नसे वांकडेपणा बाणीं	
ढळवी न एकदा जी जडली एकाग्रदृष्टि संधानीं.	८४
जें अल्पसैन्य होतें नगरीं घेऊन संगतीं सर्व	
धारार्थीर्थास निघे ती साधया जणीं महापर्व.	८५
मूर्तिमती वीरश्री जयघोष करीत चालली वाटे	
कीं चपला गगनींची स्त्रीवेषे चमकली जगीं वाटे.	८६
कीं प्रलय निवाराया माजविला या जगांत जो असुरीं	

वीरमतीच्या रूपें अवतरली आदिशक्ति ही दुसरी. ८७

ज्याचा स्वभावगुण जो नाही तो अधिक त्याजला साजे
प्रौढाच्या वचनांत न, सुभाषितीं माधुरी मुलाच्या जे. ८८

सौंदर्य यौवनानें शोभे, खुलवी त्यास नरवेष,
आणी विशेष शोभा देहीं जो फडकला रणावेश. ८९

स्फुरते अचेतनाचे, तें वीरा रूप पाहतां, बाहू
सेना तिची कशी मग न हणेल प्राण संगरीं वाहू ? ९०

परि केवा काय तिचा, शत्रुदलाचा अफाट विस्तार
कामा न ये गजाला बद्ध कराया मृणाल सुकुमार. ९१

सिंहीण उडी घाली मत्त गजावर धरी न भीति मनीं
तैसी अल्प दलासह ती खलबलसागरीं पडे रमणी. ९२

नव्हते शत्रु असावध; घेरा तिजभोंवतीं दिला त्यांनीं
जैसा कळप वृकांचा हरिणीला एकल्या धरी रानीं. ९३

करिते बद्ध तिला रिपु; अथवा समरीं तिचा बली पडता
परि सांवरून धरितो परमेश्वर पक्ष आपला पडता. ९४

व्याघ्र व्यथित जहाला मर्मावर बाण लागतां उलटे
धांवे शरानुरोधे माराया मर्मभेदकास झटे. ९५

स्त्रीसंदेशशरानें जसवंताच्या मना घरे पडले
मंदावले असे जें वीर्य, नवें तेज त्याजला चढले. ९६

स्वस्त्री समरीं गेली घेऊन स्वशिर आज तळहार्तीं
मग काय जगीं उरलें ? वांचायाचें वृथा कुणासाठीं ? ९७

समरपरित्यागानें धवलतरा कीर्ति जाहली काळी
प्रेम स्त्रीसह; गेलें उदासता राजवैभवा आली. ९८

उद्वेगून असा तो क्रुद्ध व्याघ्रापरी अरींत शिरे

वाताहत त्यांस करी खड्गें उडवुनि नभीं असंख्य शिरें. ९९
 शौर्ये समजविली स्त्री होती तद्गीरुतेस जी विटली
 नटली विजयश्रीनें, हृदयींची तेधवां गुढी सुटली. १००

अनुभव, जेत जिताचें युक्तिबलें क्षात्रतेज मालवती
 निःस्वत्व जे तयाचीं सहजच जेतापुढें शिरें लवती. १०१
 आलें न रजपुतांचें परि यवनां सर्व हरवितां पाणी
 कारण वीरमतीसम असती जागृत गृहीं स्त्रिया मानी. १०२

विनायक.

तारातरंग.

श्लोक.

[अच्युतं केशवं रामनारायणम्—या चालीवर.]

माझिया लोचनानों ! पहा हो पहा ! । श्रीनिशा देविचा राष्ट्रविस्तार हा,
 केवढा हा अवाढव्य भव्याऽकृति ! । ईश्वराची किती ही अगम्या कृति ! १
 कृष्णरात्रीचिया कृष्ण पीठावरी । कृष्ण आकाश, हें कृष्ण छत्रापरी,
 त्यांत कोट्यावधी तारकांचे हिरे । लाविले, ज्यामधीं दिव्य तेज स्फुरे. २
 कृष्ण तें जीतुकें, शुभ्र हे तीतुके, । स्थूल तें जीतुकें, सूक्ष्म हे तीतुके,
 अंबरें तारका शोभती सुंदर, । तारकाहीं दिसे शोभिवंतांबर, ३
 ज्यांमधीं शांतसा कांतिचा संग्रह । दीसताहे, असे हे अनेक ग्रह,
 अन्य-तारावली-केंद्र ह्या तारका । स्वप्रकाशें कशा हो मनोहारका ! ४
 चंड मार्तंडशा त्या प्रचंडा, तरी । भासती अल्पशा काजव्यांच्यापरी !
 बाह्यरूपास पाहोनिया लोचनीं, । वस्तुचें वास्तव ज्ञान नोहें मनीं. ५
 हे असंख्यातशा तारकावृंद हो ! । काय हीं आमचीं लोचनें अल्प हो !
 वृंद हे तूमचे पाहतां पाहतां । होतसे त्यांजला भ्रांति की तत्वतां ! ६

- नीच धूर्तीतले जंतु जे मानवी, । त्यांस कैशी कळे तूमची थोरवी ?
 ही असंख्यातता, ही अमर्यादता, । दिव्यता, भव्यता, नेणवे तत्वता ! ७
- ज्ञान हें तूमचें व्हावया व्यक्तसें, । ज्ञानवंतापरी बुद्धि आह्मां नसे.
 ती महा नीचशा तर्कटें गंजली, । क्षुद्र जात्या असे, मंद तैशी भली. ८
- नम्रभावे तुह्मां वंदुनी, प्रार्थुनी, । तूमच्या प्रेक्षणे नेत्र हे तर्पुनी,
 योजितों कल्पना मी तिथें संप्रति, । दृष्टिचीही जिथें कुंठताहे गति. ९
- उंच उंच स्थलीं, फार उंच स्थलीं । मारुनी ती भरारी पहा चालली !
 शैल तों लंघिले, वातही लंघिले, । तारकासंघही सर्व उल्लंघिले. १०
- ये अतां ती तया पुण्यलोकाप्रति । तत्ववेत्ते परं-धाम ज्या बोलती,
 बोलती ज्यास निर्वाण वा सन्मुनी, । उन्मनी पावती ज्याचिया चिंतनीं. ११
- निर्मिला हा जगद्-व्यूह ज्या नायकें, । तेविं विश्वें असंख्ये अशीं मायिकें,
 तो विराजे तिथें दिव्य सिंहासनीं । विश्वकर्मा समाधी महान् लावुनी. १२
- सर्व तारांगणांतोनि देवांगना । दिव्यवीणांवरी बैसल्या गायना;
 रम्य गंभीरसे तंतु ते वाजती, । भैरवीचे ध्वनी अंबरीं गुंगती. १३
- आळवोनी अनंता जगत्-कारणा । वानिती अप्सरा त्या तयाच्या गुणां.
 वाङ्मनातीत त्या निस्तुला, ईश्वरा, । पूर्ण वर्णू ह्मणे कोणती हो गिरा ! १४
- गा विभो ! आमुचा नाथ तूं एकला, । सर्व सामर्थ्यवान्, सर्वसाक्षी, भला,
 तूंच सर्वोत्तमा ! थोर सर्वाहुनी, । दीपलों वैभवातें तुझ्या पाहुनी ! १५
- गूढ लीला तुझी मूढशा बालकां । जाणवे ना अह्मां गा जगच्चाळका !
 गोल एकैक हा अद्भुतांचा निधी, । ह्यापरी निर्मिले गोल कोट्यावधी ! १६
- काय ही कल्पना ! काय कौशल्य हें ! । काय विस्तार हा ! काय गांभीर्य हें !
 ह्याच तर्कामधीं गर्क झाली मति । हे अगम्या ! असो तूजलागीं नति ! १७
- ह्यापरी चालतां गान देवांगनीं । नाद विस्तारला तो दिगंतांतुनी;
 जाय एका प्रहाहूनि दूज्या ग्रहीं । ये रितीं संचरे तो ग्रहोपग्रहीं. १८
- दूर-दूरस्थ नक्षत्रतारांतुनी । नादसंयोग तो राहिला गुंगुनी,

शेवटीं व्यापला सर्व दिव्यांगणीं, । लीन तेणें जगत् श्रीजगजीवनीं ! १९
नादसंयोग तो स्वर्ग लोकांतला । माझिया कर्णरंध्रीं गमे पातला,
सेवुनीया सुधातुल्य तन्माधुरी, । अंतरात्मा अहो ! नृत्य माझा करी ! २०
ह्यापुढें लोक हा व्यर्थ, निःसारसा । भासतो दग्ध चिंतानलानें जसा !
सौख्य होणार जें स्वर्गलोकीं मना । होय त्याची इर्थें अल्पशी कल्पना. २१
मानवांचें जिणें, मानवश्रेष्ठता, । कः पदार्थावरी येथ ज्ञाली अतां !
ह्या प्रचंड-प्रभा-गोल-संख्येपुढें । सार्वभौमासही दैन्य ये रोकडें ! २२
हे परंज्योति ! हे सर्व सामर्थ्यवान् ! । वस्तुमात्रांत जो तूं सदा दृश्यमान्,
आदिहेतूहि जो भीमकर्मास या, । ये प्रभो ! त्या तुला काय माझी दया ? २३
सर्पटे भूतलीं दीन जंतूच हा । एकदाही तया तूं दयाळा, पहा !
गा पहाशील कां ? कां न तूं पाहसी ! । सार्थ संज्ञा तुला 'सर्वसाक्षी' अशी. २४
तूंत जें भूतवात्सल्य देवा, असे । ह्या नभासारिखें तेंहि निःसीमसें;
जेविं निःसीमसें, तेविं निःसंगसें, । राव कीं रंक, हा भेद त्यातें नसे. २५
तत्कृपा, लेशही हे कृपासागरा ! । स्वेच्छ्या तूंच देशील ह्या पामरा.
त्वत्प्रसाद-प्रभा लाभलीयावरी । दैववान् कीटही काय मौजा करी ! २६

अहो ! तवें सारीं असति किति हीं उन्नत तरी !

तयांसंगें जातां मन उडुनि उत्कर्ष-शिखरीं,

अहंभावाचें तें घनपटल त्याचें वितळतें;

द्युति ज्ञानार्काची मग सतत त्यातें उजळिते. २७

कळे नित्यानित्य त्वरित मद जावोनि विलया,

भयानें ईशाच्या मन धरितसे तें सुविनया,

नया उल्लंघाया काधिं नच धजे कीं, उपरमे

रमेशाच्यापारीं, भवविभव त्यातें भ्रम गमे. २८

वृथा संसारींच्या मृगसलिलशा सौख्यलहरी !

वृथा शृंगारांनीं तनु सजविणें ही वरिवरि !

- वृथा सन्मानाचा प्रसर ! सगळे संभ्रम वृथा !
महत्वाकाक्षांही क्षणिक इहलोकांतिल वृथा ! २९
- कळे हें सारेंही, तरि जडमती मी किति पहा !
रचाया काव्यातें जडित वसलों शब्दनिवहा;
सुखें निद्रा घेतां सकळ जन, मी काय शिणतो !
अहा ! विश्रांती जी हितकर फुका तीस मुक्तो ! ३०
- कृती माझी सारी सरसरमणीया उतरुनी,
मला संतोषानें वरिल कविकीर्ती बुधजनीं,
अशा आशापाशा—मधिं अडकुनी मी तडफडे,
यशःप्राप्ती ? तों ती विधिवश, घडे वा नहि घडे ! ३१
- असे गंजीफांचे धडधडित वाडे वसवितां,
दंवाच्या बिंदूंचे नवलपरिचे हार करितां,
दिगंतीं धांवोनी रजनिकर—चेंडू कवळितां,
मनातें देहातें घडति परिताप श्रम वृथा ! ३२
- अनाद्यंता ईशा ! बहु बहकतो मोहतिमिरीं;
मला सन्मार्गातें करुनि करुणा ने झडकरी !
मिळे शांती जेणें क्षितिस असतां आमरण ती
परंधामीं नामी तव निकट अक्षय्य वसती. ३३
- कित्ती हो तृष्णा ह्या विफल मरणाधीन मनुजां !
कित्ती दीर्घोद्योग, प्रबलतर आशा तदनुजा !
परी, सारीं मिथ्या ! शिवशिव अहो मोहमय तीं
ठकाचीं कालाचीं अघटित भुतें की भुलविती ! ३४

सिद्धांतत्रयोदशी.

साक्या.

विश्वनाथ गुरु वंदुनि, योजीं विश्वभयासि हराया स्वानुभवे भयरहिता विमला बुद्धिवाणि माझ्या या.	१
शिष्यवत्सवात्सल्ये ज्याच्या कृपाधेनुनें दिधले बोधदुग्ध, निर्गुणोपासनापात्रामधिं सांठविलें,	२
श्रद्धाचुहृतीवर ठेवुनि तें कर्मकाष्ठकें खालीं ज्ञानाग्नीनें जाळुनि त्याची ज्वाळा मोठी केली,	३
तापवुनि तिनें मधुर करुनि तें यथेच्छ पिउनी धालों, योगानंदा चित्सुखकंदा वंदुनि त्या कृति झालों.	४
देह नव्हे मी; मलिन, जडहि हा, दर्शनविषय, विकारी, रोगांचें घर, नाशहि पावे; मदन्य हा भ्रमकारी.	५
निर्मळ, निन्मय, अव्यक्तचि मी, विकार नाहीं मातें, सुखमय, नित्यहि स्वसंवेद्य मी, पावें नच नाशातें.	६
क्षुधातृपादिक व्याकुल करिती ज्यातें ऐसा प्राण नव्हेचि; कीं मी विकारविरहित, निश्चल संतत जाण.	७
मनहि वासनामय विषयांच्या संगेंची जें स्फुरतें नसोंचि मी तें; कीं मज माझे स्फुरण दुजाविण होतें.	८
क्षणांत जन्मा नाशा पावे बुद्धि नव्हे हो मी ती; कीं मज नाहीं आदिअंतही, अखंड माझी वसती.	९
अहंभावनायुक्त जीव जो भोक्ता भेदज्ञानी,	

* हें आत्मनिर्णयपर स्तोत्र वामन नांवाच्या नुकत्याच होऊन गेलेल्या एका साधुपुरुषानें मूळ तेंरा श्लोकांत संस्कृतांत रचिलें आहे. त्याचें हें भाषांतर आहे. हें स्तोत्र प्रस्तुत कवीचे रसिकमित्र कै० रामचंद्र विठ्ठल करंहीकर यांजकडून मिळालें. व हें भाषांतर त्यांच्यासाठीं करून त्यांसच अर्पण केलें आहे.

तोहि नव्हें; कीं भेदरहित मी अलिप्त सुखदुःखांनीं.	१०
अहंकार आणि बुद्धी जेथें उपजे विलया जाई,	
ज्यानें प्रेरित वारा वाही, व्यक्त जिथें मन होई.	११
रसनाघ्राणश्रवणादिक हीं ज्याच्या स्फुरणें स्फुरती,	
तो मी सच्चित्सुखमय आहे सर्वातरिं मम वसती.	१२
“ मी ” शब्दानें बोधित जो तो इंद्रादिक अमरांत,	
तसाच आहे मनुष्यराक्षसपशुपक्ष्यादिगणांत.	१३
फार कशाला अनंतकोटी ब्रह्मांडांमधिं नाहीं	
दुसरा माझ्याविण कोणीही, अनुभव ऐसा पाहीं.	१४
मातीमध्ये उपजुनि तींतचि वाळिवे वावरती,	
तैसे सांबादिक मशकावधि जींत जिनें व्यवहरती,	१५
ती चिच्छक्ती एकचि आत्मा मूलाधार जगाचा;	
अद्वय तेंचि ब्रह्म निरामय अचल विमल मी साचा.	१६
मी आहे ही स्मृति ज्या अर्थी माझी लुप्त न होई	
तिन्ही त्रिकाळीं, सद्रूप खरा त्या अर्थी मी होई;	१७
ज्ञानमय असें भान कधींही नच लोपे माझे हें	
सुषुप्तिमध्येही, त्या अर्थी चिद्रूपचि मी आहे;	१८
माझी माझ्याठायीं प्रीती निरुपम अखंड राहे,	
आनंदचि मी ह्यणुनि; असा सच्चिदानंद मी आहे.	१९
स्वर्गनरक ते, मृत्यु, अमरता नाहीं हें मज काहीं;	
तैसें आत्मज्ञानहि अथवा देहबुद्धिही नाहीं.	२०
पुण्यवान कीं पापी अथवा नाहीं शूद्र द्विजही;	
जो मी जैसा नित्य तसाची; विकार मजला नाहीं.	२१
ज्याच्या प्राप्तीसाठीं करितो श्रौतें कर्म सांग,	
आत्मज्ञा तो स्वर्ग बापुडा सुखविल कैसा सांग.	२२

अपुल्या ठायीं नित्य तुष्ट या त्या स्वर्गे द्यात्रे काय ?	
वेदवाद हा भ्रमवी व्यर्थचि सकामलोकां हाय !	२३
कोणाला मी भजूं सुज्ञ हो ? कोण असे मद्भिन्न ?	
मलाच मी जरि, पीठ दळुनिया काय होय निष्पन्न ?	२४
काय जाणुं मी ? काय ऐकुं मी ? काय पाहुं मी सांगूं ?	
वास कशाचा घेउं ? मजविणें काय कुणाशीं मागूं ?	२५
संस्कार जसे घडले असती पूर्वजन्मकृतकर्मीं,	
चित्त, इंद्रियें, प्राणादि, तसे चालुत अपुल्या धर्मीं.	२६
देह पडो हा काशीमाजी किंवा घाणीमाजी,	
नसेचि मजला त्याची परवा निःशंका धी माझी.	२७
काष्ठीं अथवा भितीवारि वा पाषाणीं जें ठेलें,	
पाउल तें भूवरीच; तैसें चिन्मय सर्वहि झालें.	२८
नदी, पाट, आणि लाट, बुडबुडे, फेंस, भोंवरे, सारें	
जलचि, जलनिधीहुनि न निराळें; पाहीं तूंचि विचारें.	२९
तसेंच देहेंद्रियघटपट हें व्यक्तरूप विश्वाचें,	
चित्समुद्र जो मी त्या माझ्याहुनि न भिन्न वा साचें.	३०
जें जें ऐकें घोष मला तो ' तत्त्वमसी ' वाक्याचा;	
बोलें जें जें जपमंत्रचि तो चित्सुखसद्ब्रह्माचा;	३१
जें जें करितों धर्म असे तो; ब्रह्मचि जें जें पाहीं;	
जें जें चिंतीं तें तें ब्रह्मध्यान, दुजें मज नाहीं.	३२
सिद्धांतांची त्रयोदशी ही परडी सुरसुमनांची,	
बामनकविनें जगदुद्वारा अणिली भूवरि साची.	३३
स्वमतिसूचिनें प्राकृतगुणिं तीं पुष्पें ओंवुनि केली	
माला रामसुहृत्कंठीं ही बलवतें अर्पियली.	३४

काव्यरत्नावलि.

अंक १० वा.

मोहानंतर:

(कथासूत्रः— कर्तव्यपालन ह्यणजे खडतर तपाचरणच होय. दोवांच्याही शेवटीं दिव्यप्राप्ति असते, हें खरें आहे. परंतु तें दिव्य मिळवावयास “ भयंकर दिव्य ” च करावें लागतें. महत्कार्य ज्यांनीं शेवटास नेलीं, त्यांना कसकशा अडचणी येत गेल्या हें सर्वास— कोणास “ आपविती ” वरून, तर कोणास “ परविती. ” वरून— माहीत आहे ज्यांचा मनोनिग्रह मोठा, ते त्या अडचणीतून पार पडतात; आणि कमी बलाचे असतात, ते कच खातात. तथापि वर्तनक्रम सारखाच चिंतनीय व बोधप्रद होय. आणि ह्यणूनच पुराणांत शुकाचा मनोजय आणि विश्वामित्राचा तपोभंग यांना सांख्येच महत्त्व दिलेले आढळते. युद्धास जातांना सुधन्वा स्त्रीच्या मोहपाशांत सांपडून कर्तव्यास कसा चुकला, याचें वर्णन या आख्यानांत आहे. कथा “ पुराणी ” आहे; ती “ शैले ” च्या उक्तीप्रमाणें नव्या आनंदानें (“ To sing old songs wilk new gladness ”) गाडली आहे, इतकेंच)

साक्या.

“ हाय ! करावें काय, सुचेना प्रमाद घडला थोर.

कळतां कळतां उडीं घातली, आज संकटीं घोर. १

आभिषांतला गळ समजेना, ह्यणून मरतो मासा.

मात्र धान्यकण पाहुनिं भुलले, आडकती खग फासा. २

झेंप दिव्यावर घालून पडे पतंग मरणापाशीं;

त्यापूर्वी त्या ज्योत वाटते केवळ तेजोराशी. ३
 फसतात-फसायाचे प्राणी ज्ञानविचारविहीन.
 ज्ञानी ह्यणवून जर्गी फसती मानव तरधिक हीन ! ४
 जाळायार्चे ज्ञान काय तें, पडे न जें उपयोगी ?
 धड काव्यावर घालून बळें, मनुज यातना भोगी ! ५

अचिंत्य करणी भगवंताची, अगम्य सारा खेळ.
 स्वधारणेवर जो तो बसवी विधिघटनेचा मेळ ! ६
 सुंदर धरणी, सुंदर गगनीं सुंदर सुंदर तारे.
 सुंदर पुष्पें फुलती; भ्रमती सुगंध वाहत वारे. ७
 बागडती मृग सुंदर; पक्षी गाती मधुर रवानें
 शेतें विकळीं, वृक्षलतांनीं दिसती हिरवीं रानें. ८
 पृथ्वीपोटीं मुक्ता, रत्नें सिंधुजलामाझारी.
 कोणासाठीं करी सिद्धता परमेश्वर ही सारी ? ९
 कुणा कळेंना परमेशाचें हृदय, तयासच ठावें.
 परी वाटतें मनुजासाठीं केलें सर्व असावें. १०
 गगन खगांस्तव, विपिन मृगांस्तव, अब्धि जलचरांसाठीं,
 दिसे निर्मिला; परि सकलाचें नियमन मनुजाहातीं. ११
 त्रिहंगमाची जाईलहि नभ-मर्यादेवर धांव.
 जलचरांस लागेल कदाचित वा सिंधूचा ठाव. १२
 अगाध सागर, अफाट नभ जो परी करी निर्माण,
 त्या ईशाचा मार्ग जाणतो मानव मात्र सुजाण. १३

उतरुनि आलों जर्गी, परि असे स्वर्गांत चढायार्चे.
 अनुभव, उतरुण सोपी, तितुकां चढण चढाया जाचे. १४

संचित सरतां प्राणी दिव्य स्वर्गसौख्य अंतरतो;	
स्वर्गपात्रता संपादाया भूमीवर अवतरतो.	१६
हेतु जिण्याचा विसरविते, परि जगांत भरली माया.	
संसाराचे खेळ तेच ते लावविते खेळ्याया !	१६
भोगविलासस्थल जग नोहे, परी कठोर कसोटी	
तरला तोच, भवाची जाणे जो सुंदरता खोटी.	१७
खाली सुंदर पुष्पे, तारे तेजस्वी आकाशीं;	
फुले घडीचीं, परी तारका अक्षय तेजोराशी.	१८
अधोदृष्टि जो, वरचा त्याला अदृश्य होय पसारा.	
क्षणिक फुलाला भुलला, न त्या दिसती अक्षय तारा.	१९
स्वर्गपथावर कनककामिनी विघ्नदेवता सिद्ध.	
पडला नाही त्याच्या मोही तोच जाहला सिद्ध.	२०
राजपुत्र मी मज कनकाचा नाही लोभ, नसावा.—	
काय करावे, परी साधिला स्वाने समरीं दावा.	२१
काय उणे त्या, परमेशाने धरिले ज्यांना हातीं !	
सुवर्णता पावते प्रभूच्या कृपाप्रसादे माती.	२२
बलाढ्य कौरव हरले समरीं देवद्वेष करून.	
त्रिलीन पांडव विजय पावले कृष्णपदांस चुरून.	२३
झाला ज्यांचा श्रीपरमात्मा कृष्ण सखा कैवारी,	
कां न सजावे त्यांनीं जगती जिंकायते सारी !	२४
अश्व सोडिला; संगे दिघली विजयशालिनी सेना	
नर नारायण सेनानी, ज्या जगतीं जोड दिसेना.	२५
गर्विष्ठांचीं नमवीत शिरे, करीत वक्रां नीट,	
श्यामकर्ण तो अश्व आमच्या आला नगरा धाट.	२६

- प्रतापशाली पार्थ, तयाचा श्रीकृष्ण सखा पाठी;
कसे धजावे; रणांराणावर ध्याया त्यांची गांठी ! २७
- क्षात्रधर्मही नव्हे अरिपुढें तृण दातांत धरावे.
परि बाहुबलें मारून दहा, मग समरांत मरावे. २८
- मिळावयाचा नाही, न मिळो जय, तो हेतु नसावा.
समरनिमित्तें परी भुकेल्या नयनां कृष्ण दिसावा. २९
- जगन्नाटकीं दिधली देवें भूमिका तया दावूं;
पडोन समरीं चरणीं त्याच्या देह सार्थकीं लावूं. ३०
- करून ऐसा सुत्रिचार मनीं, हय बांधविला द्वारीं;
मदीय जनकानें युद्धाची केली शीघ्र तयारी. ३१
- शिंंग फुंकिलें; ध्वजा रोत्रिली; पुरीं फिरविली द्वाही.
धारातीर्थी सज्ज असावे सान थोर पौरांहीं. ३२
- अनाहूत सुप्रसंग आला न तया जन जो साधी.
सुतप्ततैलकटाहीं त्याची पडेल आहुति आधीं. ३३
- प्रभुपददर्शन लाहूं-दावूं त्या दो हात करून.
धरून ऐसी हूप निघालों मीं सविश धरून. ३४
- चरणवंदना गेलों असतां वदली मजला माता,
“ तूच मुला आह्मां वृद्धपणीं जगतीं काठी आतां. ३५
- आशा नुरली; पूर्ण तृप्तता ये जावितरसपानें
गळावयाची वाट पहातो आही पिकलीं पानें ! ३६
- रोप लाविलें; वाढविलें तें घालून करीं पाणी;
वृक्ष तयाचा थोर जाहला, लढला पुष्पफलांनीं; ३७
- शिरीं तयाची छाया पडतां कृतार्थ होई माळी
जन्मसांगता पितरां तैसीं बाळें करतीं झालीं. ३८

केवळ संवर्धनें न होई समुद्धरण वंशाचें.	
वंशकीर्तिसंगोपनवर्धन हें संतर्पण सांचें.	३९
पुत्र तोच जो करी कुलांचा स्वकृतीनें उद्धार	
तोच जन्मला; तोच वांचला; अन्य मात्र भूभार.	४०
विश्वास तुझा नांव आमचें मार्गें चालविशील.	
संधी आली पहावयाची आतांच तुझें शील.	४१
पदकपलें दिसती न जयाचीं आंचखन तप भारी,	
तो परमात्मा स्वयें आपल्या आला नगरद्वारी.	४२
निजकर्तव्यपरीक्षा दे त्या; प्रसंग आला नांमी !	
कसास उतरे, देव तयांच्या स्वयें रावतो घामीं. ”	४३
उत्साहानें पुढें चाललों समरभूकडे वाटे.	
ओढ घराची; न कळत वळलें चरण परी त्या वाटे.	४४
हृदयामार्गें स्त्रीच्या सदनीं धांवत गेले पाय.	
इच्छा होती समरा जावें; हरले परीं उपाय !	४५
चोपाळ्यावर दिसली पडली कांता रंगमहालीं.	
कृष्ण केश मोकळे विखुरले हृदयीं, स्कंधीं, भालीं.	४६
तळहातावर गाल टेंकिला; दुःखांत दिसे चूर.	
दीर्घ उसासे निघतीं; चाले अश्रूंचा भर पूर.	४७
परदुःखानें हृदय तळमळे; परी स्वतास्तव आले—	
प्रियनयनीं जल बघून, हृदयीं प्राणीं कौण न धाले ?	४८
मम विरहानें नयनीं आले अश्रु, तयांच्या लोटें--	
प्रिया प्रियतमा झाली; न सुचे ठेवू तिजला कोठें !	४९
धीर न धरवे; घट्ट सखीला धरिलें मी करपाशीं	
अधर चुंबिला, जसा सेवितो पकानें उपवासी.	५०

- धन्य चतुरता परमेशाची, निर्भी एकच ठायीं—
हितपरिणामीं अमृत, त्यापरी खर विष जीवनदाही. ९१
- जैसा ज्याचा अधिकार, तशी त्या फलाची प्राप्ति.
सागर मथितां अमृत सुरांना, सुरा दानवाहार्ती ! ९२
- स्त्रीच्या ठायीं अन्यवस्तुपरि अमृतविषांला थार.
स्त्रीच्यापायीं तरले थोडे; बहुत बुडाले ठार ! ९३
- कटाक्षपार्ते दाह जाहला, आलिंगन त्या शांती—
समजून स्त्रीपीनकुचांवर पुरुष घेइ विश्रांती. ९४
- उणावे न; परि वाढे उलटा, तो अवरामृतपानें.
शमवूं जातां धुंदी चढते, सर्व हरपती भानें. ९५
- “ अमृत ” कशाचें ! सुराच भरली आहे स्त्रीच्या ओठीं.
विचार पळवी, निशा तियेची, बुद्धि उपजवी खोटी. ९६
- द्विधा चित्त जाहलें; कळेना जावें कीं स्थित व्हावें !
सुचे न मजला निरोप घ्याया शंद्ध काय योजावे. ९७
- एक परी मन समरभूकडे उत्साहें घे धांव;
भरे अंतरीं पराक्रमाची, यशकीर्तीची हांव. ९८
- परी पाहतां मूर्ति रतीची चातकी उभी ठेला.
स्मितनयनांनीं अमृत पाझरी; क्षणीं दिसे रागेली ९९
- पराक्रमाला विटे मन--गमे कीर्ति कोरडा भास !
समरभूमिका कशास व्हावी ? तथ्य जगांत विलास ! १०
- रंगमहालीं उंच पलंगीं केली शेज फुलांची.
सेवेसाठीं सिद्ध लाडकी पुतळी शृंगाराची. ११
- युद्धोत्साहें पाषाणासम जें मन होय कठोर,
कुसुममृदुलता त्याला आणी विषयलालसा चोर ! १२

पुन्हां भुजलता गळां वेढिली ललनेच्या अनुरक्त.
करें हनुवटी हळू उचलिली; अधर चुंबिला रक्त.
सस्मित अर्धोन्मीलितनयनीं रमणी मज अवलोकी.
स्वर्गसौख्य त्या समयीं, गमलें, अवतरलें भूलोकी !

६३

६४

परी प्रतिज्ञा एकाएकी आठवली जनकाची.

रंग भंगला. अपकीर्तीची भीति मानसा जाची.

६५

“ येतो आतां; निरोप सख्ये ! दे मज समरीं जाया,

श्रीकृष्णाचें दर्शन घ्याया, यशें तुला नटवाया. ”

६६

बोलें ऐशा मनीं विरसली. कंठांत मिठी घाली.

भ्याली भीरु, उसासे, स्फुंदे, अश्रु मजवरी ढाळी.

६७

स्फुंदत वदली, “ फुलें लतेवर सुगंध, कोमल, नामी;

शापाचे दिन तसे कंठितो भूवर अबला आह्मी.

६८

सुगंध, कोमलता, सुंदरता उभयांची परभोगी.

अभुक्ततेनें एक काननीं, दुजी मंदिरीं जोगी.

६९

दिवसरात्र, सणवार आमचे लहरीवर पुरुषांचे.

स्त्री पुरुषास्तव जणों सोडिलें रान मोकळें साचें.

७०

मुखीं आमच्या जलबिंदु पडे तृषा जधीं पुरुषास !

पुरुष भुकेले नसतां आह्मीं काढावे उपवास !

७१

सूर्यकमलिनी सूर्यदर्शना असतां नित्य भुकेली.

हाय ! ढगांनीं आड येउनी, तिची निराशा केळी !

७२

शुक्ति भुकेली स्वातिजलाची, असतां मुख पसरून—

दुर्दैवचि तें जातां तिजला मेवें अवेहरून !

७३

दिव्य तळवटीं नसेल, शिखरीं परंतु भय पतनाचें.

बरी झोंपडी—राजमंदिरीं दुःखकालजी जाचे.

७४

मृदु शय्येवर कंटक खुपती; पक्कानीं विष साचें. स्मित सुहृदाचें लटकें; कपटी आलिंगन भावाचें !	७५
हार्ती काठी, खांदां कांबळ, वहाण तुटकी पायीं, ओढ्याकांठीं ऐन दुपारीं गोप चारितो गाई.	७६
दुडदुड धांवे, गाई वाळी, भाळीं घर्म विराजे. फिके त्यापुढें, रत्नहार जे गळां घालिती राजे !	७७
दुपार झाली, वेळ भुकेची, आणोल स्त्री खाणें— स्वस्थल, यास्तव, करी ध्वनित तो मुरलीमधुररवानें.	७८
शिरीं शिदोरी, मन्मथ हृदयीं, चंचलता नयनांत, हंसगामिनी तिथें गोपिका येई गाणें गात.	७९
उभय भेटती; मिठी घालिती प्रियकंठास करांनीं; निर्भय चुंबन घेती रानीं, तो राजा, ती राणी !	८०
वृक्षाखालीं वसून खाती तिखटभाकरी खाणें. उभयां देती घास, रिझविती मन, घेऊन उखाणे !	८१
‘ रुक्ष भाकरी, तिखटासंगें तिजला गौडी आली; अरसिक गोपी गोपालाच्या चरणीं पावन झाली.	८२
तिखटावेगळ भाकर न धके जरि तें हृदया जाळी; गोपगोपिका आजन्म तशीं ना होत्रोत निराळीं.	८३
धन्य ! धन्य ! तें जिणें; त्यापरी नसेल अमरपुरींत. हेवा त्याचा देव अप्सरांसह असलील करीत !	८४
चढे मस्तकीं मुकुट, त्यासकें पडती शाप उदंड. घडतें पातक, द्यावा लागे त्यास सुखाचा दंड.	८५
ह्मणोन आह्मी राजमंदिरीं वसून सौख्यविलासीं— तळमळ करितों; वाटे आह्मां धन्य गोप वनवासी !	८६

स्वसुख--विघातक राज्य नको तें, एर्ष्य जळो मेलें !	
'त्यांच्यापारीं दिवस सुखाचे फुकट आजवर गेले.	८७
प्रेमैक्यबळें या विश्वाची चाले सर्व रहाटी.	
प्रेमैक्याचा महिमा, यास्तव, सद्धर्म जर्गी गाती.	८८
देव प्रेमा, धर्म प्रेमा. प्रेमरूप संसार.	
पडला प्रेमक्षीरसागरीं परंतु मनुज क्षार.	८९
देव विसरला, धर्म विसरला, सर्व विसरला नातें.	
आकाशीं फेंकिला दगड, त्या न कळे, फोडी माथें.	९०
कर्तव्य जर्गी एक करावा प्रेमाचा विस्तार;	
धर्मसूत्र हें मुखीं, परि करीं मनुजाच्या तलवार !	९१
भावभुकेला ईश्वर आला, त्यास भेटायाला--	
व्हावी ही तलवार कशाला ? करीं त्यापरी भाला ?	९२
स्वमनीं व्हावें प्रेम, दिसाया ईशरूप नयनास.	
प्रेमपूर्ण हृदया न बघवते स्त्रीचे अश्रुश्वास.	९३
अप्रसन्न गृह, अप्रसन्न तर गमेल सुंदर सृष्टी.	
पाहूं जातां देव लोचना, दिसेल ललना कष्टी.	९४
चंद्रदर्शनें जैसा होई अमर्याद जलकोश;	
असेन वाहवले मी तैसी. तो प्रेमाचा दोष.	९५

धन्य वाटलें पदरीं पडली ऐसी ललना ज्ञानी.	
वचन स्त्रीचें नव्हे, ऐकतों, गमे, शारदावाणी.	९६
भीड सखीची मोडवे न मज; झालों मी रममाण.	
मान विसरलों, ज्ञान विसरलों, सर्व हरपलें भान !	९७
लढतां लढतां समरभूवरी व्हावी तनु जी शांत,	

शयनीं रमणीसर्वे पहुडली ती निर्लज्ज निवांत !	९८
मानधनांचा गर्व हरावा समरीं ज्या बाहूनीं, स्त्रीसेवेला तयीं घेतलें हाय ! आज वाहूनी !	९९
बक्षस्थल जें विंधित व्हावें अरिच्या कठोर बाणीं, तें मूढें टोचून घेतलें स्त्रीपीनकुचाप्रांणीं !	१००
कृष्णवदन हें कैसें दावूं कैसें मम जनकाला ? सैन्यास कसा जाऊन मिळूं ? केले काय कपाळा !	१०१
जनक असेल संचित मुलाची समरीं वाट पहात. म्यां अविचारें येथेंच परी केली रात्र पहात !	१०२
मोह समंजस टाळी, जिंकी शूर मनुष्य तयातें. ज्ञान शूरता नसतां, बरवें न बघावें त्या वाटे.	१०३
“ मोहानंतर ” होय मना, तो पूर्वी होतां खेद, दुगवेल सुरलोक--भूतलांतला खेदकर भेद !	१०४

खेद यापरी करीत सुधरी समराची तो वाट. पुढें वर्तली कथा असे ती पुराणप्रियां ज्ञात.	१०५
--	-----

विनायक.

मेघनादवधकाव्य.

सर्ग ३ रां.

इंद्रजित् श्रीरामाबरोबर लढावयास गेल्यामुळें त्याच्या विरहामुळें
सुलोचनाराणीस झालेलें दुःख-- त्या दुःखाचें तिच्या सख्यांकडून सांत्वन--
सुलोचनेची पतीला भेटण्यास जाण्याची तयारी-- तिचा आपल्या सखांसह-

* या काव्याचे पहिले दोन सर्ग काव्यरत्नावलीच्या १६ व्या वर्षाच्या ९ व्या
आणि १० व्या अंकांत प्रसिद्ध झाले आहेत.

वर्तमान लंकानगरींत प्रवेश-- तिचें व तिच्या सखीचें मारुतीशीं व श्रीरामाशीं झालेलें संभाषण-- शेवटीं तिच्या पतीची व तिची भेट-- पार्वती व तिची सखी विजया यांचा संवाद-- इत्यादि विषय या सर्गांत आले आहेत.

आर्या.

स्वपतिवियोगें झाली शोकपरायण सुलोचनारणी;	
स्मरुनी प्राणपतीतें, आणी नयनां क्षणोक्षणीं पाणी.	१
होऊनि शून्यचित्ता हिंडे एकाकिनी तदा रमणी;	
कोठें हृदय रमेना, क्षणही झाली उदास फार मनीं.	२
होतां वनस्थली तें विरह मधूचा जशीं सुमैं सकल;	
दासी म्लान जहाल्या शोकें प्रेमिलेस पाहुनी विकल.	३
शमला प्रखर रवीचा ताप, सतीचा परी न लवमात्र;	
विरहीजनमनतापद आली तों क्रूर तामसी रात्र	४
रात्र नव्हे; ही आली दंशाया कालसर्पिणी वाटे,	
फाटे हृदय भयानें, सखये मत्कंठ गहिंवरें दाटे.	५
“ येतो क्षणांत मार्गें ” गेले पतिराय सांगुनी मजला,	
येती परी न अजुनी. विधि वाटे दुःख द्यावया सजला !	६
वदुनी ऐसें प्रमिला वासंतीच्या त्वरें गळां पडली,	
स्मरुनी प्रियोत्तमातें रडली, चिंता तिच्या मना जडली.	७
बोले मग वासंती “ चिंता सीमंतिनी ! मनीं धरिसी--	
कां गे ? येइल मार्गें सत्वर तत्र नाथ नाशुनी अरिसी.	८
कुंजवनीं चल जाऊं, आनंदें विरहदुःख गे साहूं;	
गुंफुनि हार फुलांचा येतां प्रियनाथ तत्पदीं वाहूं. ”	९
पुष्पें वेंचाया मग गेल्या दोघी जणी विलासवनीं.	
स्थल रम्य तें वदावी त्याची रमणीयता किती कवनीं.	१०

ठायीं ठायीं तैथें लतिकांचे कुंज निर्मिले चित्र; कूजति तयांत कोकिल कल्पुनि आला वसंत निजमित्र.	१
होते जागोजागीं कुंजीं त्या दीप लाविले शतशा; सुख देती नयनां जें गगनींच्या तारकां न लेश तशा.	२
फुललीं कमलें सळिलीं अलि करिती त्यांवरी वसुनि गान; पान मधूचें करितां गेले विसरून सर्वही भान.	३
वाहे मलयसमीरण, तरुंचीं पर्णे अखंड मर्मरती; चमकति खद्योत तयां पाहुनि नयनांस होय परम रति.	४
कुसुमें वेंचित असतां सूर्यमुखी पाहुनी विगतकांति, राहुनि तिजजवळ उभी बोलें प्रमिला हळूच एकांतीं,--	५
“ जातां नाथ लयातें सविता निस्तेजता तुला आली, सखये सूर्यमुखी ! मम तुजसम झाली दशा निशाकालीं.	६
संसार शून्य भासे, दारुण विरहानलें जळें काय; पाय प्रभुचे केव्हां दिसतिल हतभागिनीस या हाय ! ”	७
सुमने वेंचुनि सुमने त्यांची रमणीय गुंफुनी माला; प्रमिलाहृदय जहालें उत्सुक अर्पावया प्रियतमाला.	८
नाहींत नाथ ह्यणुनी दुःखें सोडुनि दीर्घ निःश्वास,-- बोले “ मृगराजातें न कळे अजि घातला कुणी पाश ?	९
जाऊं चल वासंती ! सत्वर लंकापुंरीस निजनाथा-- पाहुनि, मालां वाहुनि, चरणीं ठेवूं तयाचिया माथा. ”	१०
‘ अगणित राघवसेना राहे व्यापुनि सर्वही लंका. होई प्रवेश कैसा तींत मला देवि ! वाटते शंका ’	११
परिसुनि वचन सखीचें प्रमिला खवळे मनांत बहुरागें; वेगें ह्यणे तिला तूं भीरूसम बोलसी वचन कां गे ?	१२

सोडुनि गिरिपृष्ठाते सिंधूते भेटण्या नदी धावे	
अप्रतिहत गति तीची कवणें तीतें पथांत रोधावें ?	२३
श्वशुर दशानन माझा स्वामी घननाद दैत्यकुलजा मी	
जाउनि लंकाधामी पाहूं बळ कायसें वसे रामी	२४
ऐसें वदुनी प्रमिला आवेशें जाय भूषणागारी	
चमकुनि चपळ वाटे फिरली गगनोदरांत माघारी	२५
चालुनि किरीट शीर्षी समरोचित भूषणें विविध ल्याली	
प्रमिला त्वरें निघाली महिषासुरमर्दना जणो काली	२६
घनपतिसम गज गर्जति वाजी खिंकाळती गभीर रवें	
सज्ज जहाल्या रामा लंकाधामास जावयास जवें	२७
शिंंग तुतारी भेरी दुंदुभिची घोर गर्जना झाली	
परिसुनि ती भय उपजे जनहृदयीं स्वर्गमृत्युपाताली	२८
आली निजसेनेसह लंकेच्या तूर्ण पश्चिमद्वारी	
होता जेथें हनुमान् रामाचा परमदास कैवारी	२९
“ कोण तुहीं ? कां ? कोठुनि आलां ? येथें वृथा मरायातें	
अथवा फसवायातें घेउनि हे वेष रामरायातें ?	३०
लक्ष्मण विभीषणांसह रघुपति येथें असे सदा जागा	
मुक्तां फुका कशाला प्राणां येथूनि सत्वरी जा गा ”	३१
परिसुनि हनुमद्वचना प्रमिलेची बोलली सखी रागें	
रे ! बर्बरा ! तुझ्या त्या सीतानाथास आण जा वेगें	३२
तूं क्षुद्र जीव वानर तुजवर म्यां शस्त्र हें न उचलावें	
पाहुनि शृगाल त्यावर सिंहीनें काय चालुनी जावें	३३
पतिपद पूजायातें घननादाची सुलोचना रमणी	
लंकापुरींत जाई रोधी तन्मार्ग कोण वीरमाणे ”	३४
पाहे सुत पवनाचा घननादाची प्रिया दुजी चपळा	

रतिसम सुंदर साक्षात् स्मरवन्हीची जणो शिखा चपला	३५
“ आलास कां अकालीं सांग मला सुंदरी त्वरे हें तू सांगुनि रघुरायार्ते करिन तुझे सकल पूर्ण मी हेतु ”	३६
परिसुनि वच मारुतिचें बोलें “ माझी सखी तुवां दूती रामाकडेस न्यावी माझा सांगेल त्यास हेतू ती ”	३७
बसला होता रावव शिविरीं लक्ष्मण उभा तयापार्शीं जाई हनुमान् तेथें प्रमिलेची घेउनी सर्वे दासी	३८
बोलें मग ती दूती कर जोडुनि करुनि गुरुजनां नमन “ दासी मी प्रमिलेची जीचा घननाद वीर हो रमण	३९
प्रमिला देवी आली प्रेभें पूजावयास पतिचरण जायास मार्ग देई अथवा येई करावयास रण ”	४०
परिसुनि दूतीवचना बोलें करुनि स्मितास मग राम “ रावण वैरी माझा करणें मज त्यासवेंच संग्राम	४१
सर्व तुझी कुलवाला सोडा मनिंच्या समस्त शंकेला रोधील कोण तुमचा मार्ग तुझीं जा खुशाल लंकेला ”	४२
शिरली प्रमिलादेवी लंकेच्या मग मनोहर द्वारी घेउनि सख्यांस संगें, वाजति शिंगें महास्त्रने भेरी	४३
कांहीं कालें गेली प्रेमानंदें पतीचिया सदनीं जो हर्ष दंपतीतें झाला तो वर्णवे न हो वदनीं	४४
टाकुनि वीराभरणें बैसे स्वर्णासनीं सनाथसती धैर्यातें प्रमिलेच्या बंदीजन सर्वही तदा स्तविती	४५
कैलासीं हांसुनि तें वदली गौरी “ पहा सखे खालीं प्रमिलासती पतीला भेटे आनंदसागरीं न्हाळी	४६
घननाद स्मर साक्षात् रति अपरा ती सुलोचना राणी	

सौंदर्याचा खाणी ऐशीला कोण कवि न वाखाणी ? ”	४७
परिसुनि वचन शिवेचें विजया बोलें तदा तिला सभय	
“ प्रमिलासौभाग्यरवी कैसा समरांत पावणार जय ?	४८
सौमित्रि वीरपुंगव शौर्य त्याचें प्रसिद्ध रिपुदलनी	
टाकिल घननादरवि प्रासुनि मग ती सुकेल ना नलिनी ? ”	४९
“ प्रमिलामदंशभूता घेइन तत्तेज काढुनी आतां	
मग संग्रामीं लक्ष्मण घननादा संहरो नसे चिंता	९०
होईल तो शिवाचा दास, प्रमिला मदीय गे दासी	
देईन संगरीं मी कीर्तिजयश्री उदार रामासी ”	९१
ऐसें वदुनी सखितें शयनागारीं शिरे त्वरे दुर्गा	
भवभालस्थशशिकलातेजे कौलास लाजवी स्वर्गा	९२
तिसरा सर्ग ‘ समागम ’ रचिला मधुसूदनें सुकविरत्नें	
वंगीं, रूप मराठी त्यास दिलें माधवानुजे यत्नें	९३

माधवानुज.

मृग आणि वेणु.

पद.

(ला बाइला । बेलाचें पान० या चा०)

वेणुरवें;— मृगबाळ चिमुकलें धांवे	१
वेधुनिया, — धांवत आलें त्या ठाया	२
कौतुकलें,— ऐकुनि ख हर्षित झालें	३
मधुनादें,— डोले बहुतचि आनंदें	४
बागडलें,— खुललें, स्तांभितही झालें	५

पदतालें,— मधुरहि तें नाचूं सजलें	६
लीलाहीं,— गुंगचि केलें मज पाहीं	७
बोलविलें,— निर्भय तें जवळीं आलें	८
कुरवळलें,— गोंजरिलें, हृदयीं धरिलें	९
त्यासमयीं,— मनिं विचार लहरी येई	१०
ईशपदीं,— जरि ऐशी लागे तंद्री	११
मी तूं हें,— जाउनि मन तल्लिन हो हें	१२
प्रेमरसीं,— रंगे वृत्ती ती खाशी	१३
सुखही तें,— वर्णवे मुळीं ना मातें	१४

————— गोविंद पांडुरंग देवधर बी. ए.

प्रभुप्रार्थना.

पद.

घे पदरीं तव दास । विभो हा ॥ धृ० प० ॥	
कांस तुझी ही आस असे मज ध्यास न आणिक यास	१
भवदवपावकतप्त विनवितो मां तुज जीवनदास ॥ विभो० ॥	२
सुख कैचें जें दुःखविमिश्रित नच सुख हा सुखभास	३
सकल विषय हे चंचल करितिल व्याकुल शेवटिं खास	४
आप्तप्रेमा व्याप्त आधिनीं दावि न तव सुपदास ॥ विभो० ॥	५
अंतिं विरस हें विषयसुख न दे अखंड आनंदास	६
मृत्यु असे फसवाया पाठिंशि केवि धरूं विश्वास	७
चितुनि ऐसें बलवंतकवी लागे तव छंदास ॥ विभो० ॥	८

काव्यरत्नावलि.

अंक ११ वा.

वसन्तचंद्रिका.

चंद्रकान्त राजाला एकुलती एक कन्या होती, तिचें नांव चंद्रिका. अमात्यपुत्र दुराचार ती आपणाला प्राप्त व्हावी ह्मणून प्रयत्न करीत होता. परंतु तिनें त्याचा धिःकार करून पूर्वीचा लोकप्रिय अमात्य सत्यध्वज याचा गुणसंपन्न पुत्र वसन्त याला वरिलें. ही गोष्ट दुराचाराला आवडली नाहीं. वसन्ताचा नाश करून राजकन्या हस्तगत करून घ्यावी, ह्मणून त्यानें गुप्तपणें कारस्थान चालविलें. प्रथम राजकन्येची विश्वासू दासी कमला इला वश करून घेतलें. नंतर एके दिवशीं वसन्ताला शिकारीच्या मिथानें आपल्या बरोबर घेऊन गेला. इकडे कमलेनें वसन्ताच्या जिवावर दैविक अरिष्ट आलें आहे, असें चंद्रिकेच्या मनांत भरवून दिलें. व त्याची शान्ति करण्याकरितां ह्मणून, गुप्तपणें रात्री तिला स्मशानांतील अंबिकालयांत घेऊन गेली, व तेथें तिला अडकवून ठेविलें. दुसरे दिवशीं दुराचार व त्याचा पिता अमात्य दुष्टबुद्धि यांनीं राजकन्येचा खून झाला, अशी गांवामध्यें बातमी उठविली, व कांहीं तरी चौकशी करून, “ हा अपराध राज्यलोभानें वसन्तानेंच केला ” असें अमात्यानें ठरविलें. राजा दुःखांत निमग्न झाल्यामुळें, कांहीं एक विचार न करितां त्यानें वसन्ताला मरणाची शिक्षा दिली, व त्याला चांडालांच्या स्वाधीन केलें. इकडे ग्रामाध्यक्ष मित्रचंद्र हा सहज अंबिकालयांत गेला होता; त्यानें राजकन्येची सुटकाकरून दुराचाराला कैद केलें. व चांडाल वसन्ताचा वध करणार इतक्यांत चंद्रिकेसह तेथें

जाऊन त्याचा प्राण वांचविला. हें वर्तमान समजतांच राजाही तेथें धांवत आला. नंतर सर्व राज्य चंद्रिकेच्या स्वाधीन करून तो तपाला चालता झाला. यापैकीं वसन्ताचा विलाप व त्याची मुक्तता इतका प्रसंग जागोजाग संस्कृताचा आधार घेऊन पुढील कवितेंत वर्णिला आहे.

दिंडी.

असुनि तुह्मी चांडालकुलोत्पन्न, । हाय ! दिसतां कां सर्वथा विपन्न ?
 वृत्ति तुमची परजीवितापहार, । प्रेमपाझर कां दाटला अपार ? १
 जन्म ज्याचा चांडालकुलीं झाला— । काय येई चांडालता तयाला ?
 होय लोकीं चांडाल तो खराच,— । सज्जनातें जो पीडितो उगाच. २
 असे तुह्मां अन्तिमा प्रार्थना ही, । मनीं कांहीं कामना अन्य नाहीं;
 अहा ! कांपा हें त्वरित कंठनाल, । सोसवेना मज दुःख हें विशाल. ३
 आद्य विधिची जी युवतिरत्नसृष्टि, । जणों कमला उतरली भूमिपृष्ठीं,
 सद्गुणाकर कामिनीशिरो-भूता, । नष्ट झाली ती प्रिया प्राणभूता ! ४
 करुनि परितां सर्वदा अमृतवृष्टि, । करी माझी शान्त जी लोलदृष्टि,
 लुप्त झाली ती हाय ! चंद्रकोर, । दुःख करितों अनिवार मी चकोर ! ५
 करुनि शाखाकर अमृतमसृण कंठीं, । सुखानें मी सर्वदा काल कंठीं;
 असे यौवनपुष्पिता गंधशाली, । प्रेमवह्नी ती लोपली अकालीं ! ६
 मनस्तापातें सर्वथा निवारी, । सदा वर्षे जी अमृतरूप वारी;
 नियतिज्ञानिल निरसि ती विशाला, । अहा ! रमणीया दिव्य मेघमाला. ७
 शून्य भासे सखिविणें विश्व सर्व, । प्रसृत झालें सर्वत्र दुःख-पर्व,
 सोसवेना यातना विरहजन्य, । प्राण कां हा मम जाइना अधन्य ! ! ८
 दुष्ट विलसित मांडिलें वक्रकालें. । प्राणभूत स्त्रीरत्न नष्ट झालें,—
 त्यांत मजवरि हा थोर दोष आला. । डाग मोठा लागला सत्कुलाला ! ! ९
 असे लोकीं ही नियति चित्ररूपा, । क्षणामध्ये करि रंक थोर भूपा;
 करी रंकातें भूपही क्षणांत, । असे अनिवार्या सत्य ती जनांत. १०

- परम संमत मानिला भूवरानें, । लोक ज्याला पूजिती आदरानें,
 वैभवाचलशिखरस्थ जो सुखांत, । हाय ! अवचित जाहला तन्निपात ! ११
- लोक पूर्वी जे नाचले समोर, । नभीं मेघातें बघुनि जेंवि मोर;
 तेच आतां करितात तिरस्कार ! । असे दैवाचा काय हा प्रकार ? १२
- बघुनि माझा हा त्वरित अधःपात, । विचारी जन करितात अश्रुपात.
 ' असे सकला चंचला ही विभूति. ' । येत याची ही समक्षानुभूति. १३
- “ कालवदनस्थित हाय ! हा वसन्त. । पडति निष्कारण संकटांत सन्त. ”
 मला जे जे जन मानिती अपाप-- । वदुनि यापरि ते वरिति मनस्ताप. १४
- व्यर्थ सज्जनहो ! करुनि शोक काय, । अल्प येथें नच आपुला उपाय.
 राजशासन अनिवार परम घोर, । होति त्याला वश लोक थोर थोर. १५
- अससि भूपाला ! खचित दुर्विचार, । कसा त्याजिला निःशंक नयाचार ?
 तुला गणिती देवांश सत्य लोकीं, । नसे विहिता तुज रीति ही विलोकीं. १६
- भूप होतां दुर्मंत्रिकराधीन,-- । दंड निष्कारण पावती सुदीन,
 होत दुष्टांची चहुंकडे समृद्धि, । नाश पावे तो नृप तदा कुबुद्धि. १७
- चकोरातें ज्यापरी चंद्रकान्ति.-- । असे मन्त्रयना तेंवि चंद्रिका ती;
 हृदिस्था ती अधिदेवताच हाय ! । नाश तीचा भी करिन तरी काय ? १८
- मनीं नाहीं हा आणिला विचार, । तसा माझा निर्दोष सदाचार,
 कोण याचा भोगील दुर्विपाक ? । तूच किंवा तव कुटिल-सचित्र-काक १९
- दुर्जनांचा अग्रणी दुराचार, । पिता त्याचा दुर्बुद्धि अधम फार,--
 कुटिलनीतीची खचित पूर्ण खाणी; । कशी त्याची श्रद्धेय गमे वाणी ? २०
- कपटनाट्याचा तोच सूत्रधार; । तोच भूपा अविचार शिकविणार,
 स्वयें रचुनी अपराध घोर साचा, । दोष मजला लाविला सत्य त्याचा. २१
- खला विप्रिय मीं तव न अल्प केलें, । तुझ्या कल्याणा हृदय हें भुकेलें;
 तुला अपुला मानिला परम मित्र, । कसें केलें तूं कर्म हें विचित्र ! २२
- करुनि अवधी तूं कपट योजना ही, । जीत सत्याचा किमपि अंश नाहीं--

- तूच नेलें मज दूर करुनि छद्मा, । ह्यगुनि मुकलों प्रियसखीवदनपद्मा ! २३
 करी जें जें दुष्कर्म मनुज लोकीं, । सर्वसाक्षी परमेश तें विलोकीं.
 लोकदृष्ट्या अपराध मींच केला, । काय जगताचा ईश परि निजेला ? २४
 प्राणभूता हरपली प्रियसखी ती, । नसे आतां मज किमपि मरणभीति;
 शून्य भासे जग काननासमान, । स्वयें वेगें जातील मम प्राण. २५
 परी “लागुनियां डाग मन्मुखाला । हाय ! मजला हा निघ मृत्यु आला,—
 दोष आला निर्दोष पूर्वजातें.” । ह्यगुनि चित्ता वरि बहु मनोरुजा ते ! २६
 जमुनि जेथें हे पौरजन विनीत, । सदा गाती मम विमलयशोगीत,—
 त्याच मार्गी चांडाल करुनि घोष, । हाय ! माझा हे बोलतात दोष ! २७
 गळति नयनांतुनि अविरताश्रु धारा, । ह्यगुनि भिजला हा हाय ! काय सारा !!
 स्वलन पावें समभूमि-भार्गि हा मी, । निघति बाहेर न शब्द कंठगामी !! २८
 गळां घालुनियां रक्त-कुसुम-हार, । रक्तवसनांहीं सजविलें अपार.
 गणुनि मजला बलि काक जमुनि येती, । करुनि का का रव शीघ्र झेंप घेती. २९
 रक्तचंदनलिप्त हा सकल काय, । जणों भूषविला यज्ञपशुच काय !
 दशा माझी ही बघुनि दीनवाणी, । लोक नेत्रांतुनि गाळितात पाणी. ३०
 “ उदकबुद्बुदचंचला लोकयात्रा, । साधुसंतातें काय तिची मात्रा !
 जर्गी झाला तव जरि न गोड अंत, । तुला स्वर्गा देईल सुख अनन्त. ३१
 इंदु भास्वान् कल्याण-कोटि-धाम, । जीवलोकां जे सुखविती निकाम,
 असुर त्यांनाही ग्रासिती कराल. । सांग सुटला कोणास विपत्काल ? ” ३२
 अशी बोलुनियां प्रणयपूर्ण वाचा, । सुजन देती हे धीर मला साचा.
 मला सोडविण्या शक्ति यांस नाहीं, । ह्यगुनि करिती अभिषेक लोचनांहीं. ३३
 होय संचर मम राजमार्ग जेव्हां, । साब्जवातायन नगर होय तेव्हां;
 दुर्दिनाकुल अजि अश्रुसिंचनानें, । त्रस्त झालें हें कुजन शिखिस्वानें. ३४
 वसुनि सौधावरि विकलमुखच्छाया, । अश्रुधारा वर्षिती अंगना या.
 मृदुलहृदया स्त्रीजाति होय लोकीं, । स्वयें पडते परदुःख वसुनि शोकीं. ३५

“चकोराते सुखवितां विमल इंदु, । जसा प्रासि तथा असुर कपटसिंधु;
 तसा पौरवधूनयनमहोत्साह, । खलें गिळिला हा प्रेमवारिवाह ! ३६
 लोकनयनीं जो धूलि फेकणारा, । जीवलोकाते ताप वितरणारा,
 सुगुणपुष्पाकर वसन्ता महाघ, । हाय ! वेगें तो प्रासि खलनिदाघ !! ३७
 “सदा देवो तुज सौख्य सर्वसाक्षी.” । असें बोलुनियां वचन सारसाक्षी,—
 बद्धमुग्धांजलि विनत ऊर्ध्वदृष्टि, । वदति “ ईशा करिं शीघ्र कृपा-वृष्टि.” ३८
 मार्ग सोडुनि सुजनहो ! चला दूर, । जमुनि इकडे हे येति खल क्रूर.
 बघुनि साधुजनां अवदशाभिभूत, । दुर्जनांना सुख होतसे प्रभूत. ३९
 स्नेहनिर्झर मूर्तिमान् तुह्मी सन्त, । जरी मरणोन्मुख दीन हा वसन्त,
 बघुनि तुह्माते चित्त होय शान्त. । काय तुह्मांहुनि भिन्न रमाक्रान्त ? ४०
 असे दैवदशा काय ही विचित्र ! । अहा ! फिरले मम आत्मभूत मित्र !
 बघुनि माझी अवदशा अशी पूर्ण, । वदन झांकुनि हे पळति दूर तूर्ण ! ४१
 सदा मानीं मी प्राणभूत ज्यांना, । झटुनि केले उपकार नित्य नाना,
 विपत्कालीं ज्यां जाहलों सहाय, । दूर आतां ते पळति सर्व हाय ! ४२
 विपत्कालीं जो मित्र पळे दूर, । स्वार्थतत्पर तो कपट-मात्र-शूर;
 व्याप्त पृथ्वी ही अशा वंचकांनीं. । आयकावे तन्नामही न कांनीं. ४३
 विपत्संपत्समयास एकरूप, । प्रेम ठेवी निरपेक्ष जो अमूप;
 असा लोकीं सन्मित्र विरल फार. । इतर मिळती सर्वत्र दुराचार. ४४
 दैव माझे फिरतांच अल्पमात्र, । हाय ! झालों मी नृपतिकोपपात्र;
 ह्यणुनि फिरले हे मित्र सर्व माजे, । सर्वशक्तिमती नियति ती विराजे ! ४५
 पुण्यशीले ! हृदयाभिदेवते ! गे ! । मला सोडुनि गेलीस कशी वेगें ?
 काय विप्रिय मीं सांग असें केले ! । ह्यणुनि विमल प्रेम तें लया गेले. ४६
 “ राज-वंशालंकार चंद्रिका मी;— । नीचवंशाद्भव हा वसन्त कामी,—
 उचित नाही हा मम समागमाते;” । असें समजुनि टाकिलें काय माते ? ४७
 “ असे पापमयी सकलही धरा ही, । सतत संकटसंकुला खलनरांहीं;

कशी येथें ही राहुं विपंका मी !' । ह्मणुनि झालिस काय तूं स्वर्गगामी? ४८
 असे माझी ही काय दुष्ट शंका, । ठाव देशि न तूं दुर्विचारपंका.
 असे प्रेमल तें हृदय तुझें शुद्ध, । कसें मजशी होईल गे ! विरुद्ध? ४९
 दूर कोठें मी अल्पमात्र जातां, । सखे ! होशी घावरी तूं सुजाता.
 कसे आतां भोगिसी स्वर्ग-भोग? । मला देउनि अत्यन्त हा वियोग,— ५०
 जसा पौलोमीनाथ अमरपाल, । स्वर्गलोकातें शासि सुचिरकाल;
 सखे ! शासात्री तेंवि घरा मींही; । वसे इच्छा सर्वदा तव मनीं हीं. ५१
 अज्ञुनि नाही वाहिला राज्यभार; । अज्ञुनि नाही सेविले चिरविहार;
 अज्ञुनि भरिली नच भूमि तूं यशानें; । तुला आला निर्वेद मग कशानें? ५२
 गगनरंगीं दावून नवविलास, । जशी चपला क्षणमात्र दे सुखास;
 तसें सुखवुनियां अल्पकाल मातें, । स्वर्गलोका सेविले तुवां कान्ते ! ५३
 नयनसुखदा मम दिव्यचंद्रिका ते, । सदा सुखवी मन्नयनचकोरांतें;
 कुजनराहु ग्रसि तो तीस हाय ! । बुडालों मी तिमिरांत निःसहाय ! ५४
 मनीं योजुनियां कपटयुक्ति थोर, । खलें केलें दुष्कर्म हें अघोर !
 मला नेउनियां अन्यमिषें दूर, । हेतु अपुला साधिला महाक्रूर ! ५५
 शुष्क झाली दाक्षिण्यनिम्नगा ती, । नाश पावे लावण्य-कुसुम-जाती,
 आज विफलालोक ही भू असार, । हाय ! झालें चारित्र्य निराधार !! ५६
 आत्मभूता तूं अससि सखे ! साच. । तशी नयनातें अमृतवर्तिकाच,
 उभयवंशश्रीं सकलगुणनिधान, । कसा मारिन मी तुज खलासमान ? ५७
 प्रेमभावे मीं सकलसुखनिदान. । सदा केलें तव अधरसुधापान.
 सखे ! सोडुनियां सकल दया हाय ! । करिन अयशोविषपान सांग काय ? ५८
 लता कोमल लववुनी निजकरांहीं, । तिचीं कुसुमें खुडिलीं न मीं कदाही;
 सखे ! होउनियां राज्यविभवकामी, । कशी मारिन निज नयनचंद्रिका मी ! ५९
 राजवंश्या तूं रूपवती बाला, । मला वरिलें या हीनवंशजाला,
 तसे केलें उपकार नित्य नाना; । कसा सखये ! विसरेन सांग त्यांना ? ६०

'राज्यलोभानें मारिलें तुला मीं,' । असें वदतो हा दुराचार कामी !
 सत्य गमलें तें भूपसत्तमातें, । ह्यणुनि झाला हा दंड घोर मातें. ६१
 खरी लोकीं तूं मूर्तिमती लक्ष्मी, । कोण सोडुनि तुज वरिल राजलक्ष्मी ?
 पुण्यशीला तं सकलसुखनिदान; । राज्यलक्ष्मी ही विविधविपत्स्थान ! ६२
 कपट करुनी साधिलें वैर त्यानें, । सकल आशा आमची लयाला ने;
 जगुनि आतां मज सौख्य अल्प नाहीं, । प्रियाघातक मज मानिलें जनांहीं ! ६३
 होय आतां हा भारभूत काय; । भुवन सारें हें विजनवनप्राय;
 नष्ट झाला जीवनोपाय सारा; । व्यर्थ विभवाचा गमत हा पसारा. ६४
 अंधकाराकुल होय पूर्ण दृष्टि, । स्मशानासम ही भयद्र जीवसृष्टि,
 कसा क्रमिशिल तूं गगनमार्ग लांब ? । मीहि आलों प्रियसखे ! 'थांब थांब' ६५
 अहा ! कोणाचा ऐकुं येइ शोक,-- । चकित कां हे बघतात सर्व लोक ?
 निजस्कंधीं घेऊन बालिका हा,-- । साश्रुलोचन ये त्वरित कोण हा हा ! ६६
 अहा ! माझा हा अनुज रत्नपाल, । असे प्रेमाचा थोर जो प्रणाल,
 बघुनि माझी अवदशा विकल झाला, । मरणसमयीं धांवून शीघ्र आला. ६७
 असे बंधु खरा प्रेमरसागार, । तोच आपत्समयास निजाधार,
 तोच सिंचुनि पीयूषत्रचनधारा, । विपत्समयीं परिताप हरी सारा. ६८
 कृपा आतां चांडालहो ! करा ही, । अन्य कांहीं प्रार्थना तुहां नाहीं.
 'मरणसमयीं हा एकवार बंधु-- । मला भेटो केवल स्नेहसिंधु.' ६९
 त्वरित आलिंगन देइ मला बापा ! । सुधास्पर्शें हरिं सकल मनस्तापा;
 जरी मरणोन्मुख अवदशाविपन्न, । तुला पाहुनि मम हृदय हो प्रसन्न. ७०
 कपटनाटकयोजनासूत्रधार, । करी आपण दुष्कर्म दुराचार;
 दोष त्याचा मज लाविला शठानें, । सिद्ध केला तो कुटिलनयपथानें ! ७१
 नसे बंधो ! जरि नृप विमृश्यकारी, । कोण धर्माधर्म तो मग विचारी ?
 तोच येथेही जाहला प्रकार, । मरण आलें हें मला नीच फार ! ७२
 रक्तचंदनलिप्त हा करुनि काय, । गळां घालुनिया रक्तहार हाय !

- यज्ञकालीं ज्यापरी महाजास; । तसे नेती मज कंठ चिरायास ! ७३
- व्यर्थ करिशी कां बाष्पसलिलवृष्टि ? । सुलभविपदा ही सकल लोकसृष्टि;
- धर्म आतां मज एकला सहाय. । नसे इतराचा अल्पही उपाय. ७४
- तरंगाकुल त्रिपुलार्णवीं उदंड, । एक जागीं मिळुनिया काष्ठखंड,
- प्रवाहानें जातात दूर साच. । जगीं भूतांचा समागम तसाच. ७५
- सुता माझी ही चारुमुखी गोड, । मधुरवचनांहीं पुरवि सदा कोड,
- असे जीवित जी आमुच्या कुलाची, । दीनवाणी जाहली आज साची; ७६
- मला पाहे ही चकित लोचनांहीं, । तिला दुःखाची कल्पनाहि नाहीं,
- असे सुलभानंद हा बालभाव. । हाच मोठा अनभिज्ञता-प्रभाव. ७७
- जशी आतां आनंदरूप कन्ये ! । रहा पुढती आजन्म तशी धन्ये !
- नसो दुर्जनसंपर्क तुज कदाही, । सदा चित्तीं तव वसो विमलता ही. ७८
- व्यर्थ वर्षिसि कां बाष्पजलासार ? । त्वरित आवरिं तो करुनिया विचार.
- तूंच बंधो ! जरि धीर सोडशील, । कोण मातेतें सांग शान्तवील ? ७९
- अहा ! साक्षात् जी प्रेमनिम्नगाच, । जीव माझ्यावरि फार जिचा साच;
- हाय ! माझी ऐकून निधनवार्ता, । काय आतां करिल ती विपुवार्ता ! ! ८०
- पिता आह्मां सोडून शीघ्र जाय, । ह्मणुनि करि ती सर्वदा हाय ! हाय !
- दीनवाणी ती पंकमग्न गाय, । वृत्त परिसुनि हें करिल तरी काय ? ८१
- महादारुण हा वृद्धपणीं घाला, । सांग कैशी सोशील रत्नपाला !
- प्राण सोडिल ती वृत्त ऐकतां हें, । तिला आतां तुजवीण कोण आहे ? ८२
- मिळाले हें चहुंकडे दुष्ट सारे, । कालवदनीं देतील तुजहि बारे !
- तरी आतां येथून शीघ्र जाई, । दुष्ट नगरीं क्षणमात्र या न राहीं. ८३
- सुखें जेथें मुनिवृंद निवसतात; । अभय जेथें मृगकुलें विचरतात;
- नसे जेथें अणुमात्र खलत्रास; । अशा त्रिपिनीं जाऊन करीं वास. ८४
- पहा जमला हा जनसमूह दाट, । नसे जाण्याला अल्प मात्र वाट.
- दूर यांना चांडालहो ! करावें, । राजशासन दुर्लघ्य आचरावें. ८५

वयोभाव क्रमुनिया जसा प्राणी, । जवळ करितो यमभूपराजधानी;
 विविध चत्वर लंबुनी मुमूर्षू मी, । करीं सन्निध तेंवि ही प्रेतभूमि. ८६
 भूप राजपदभ्रष्ट होय जेव्हां, । भृत्य निघुनी जातात सर्व तेव्हां,
 मरणसमयीं मज तेंवि एक एक, । दूर जाती टाकून लोक देख ! ८७
 वनीं काष्ठच्छिद् घेउनी कुठार, । वृक्ष जेव्हां तोडितो दुराचार;
 जात तेव्हां खगसंघ दूर जेवी, । मला सोडुनिया मित्रवृंद तेंवी ! ८८
 दिसे प्राग्भागीं हें स्मशान साचें, । कालनिद्रास्थान जें सकळिकांचें,
 श्रेष्ठ पृथ्वीपति रंक वा अभागी, । अहा ! येतिल शेवटीं याच जागीं ! ८९
 गमे वध्यातें भयद हें स्मशान, । मला वाटे परि परमसुखस्थान.
 प्रियाशोकें जो विकल जन हताश, । अहा ! त्याचा होईल शीघ्र नाश ९०
 अहा ! उच्छिखशिखिभीषणा चिता या, । धूमलेखांनीं व्यापिती विहाया;
 सुटे चोहिकडे दग्धमांसगंध, । दिसति कोठें विच्छिन्न हे कबंध; ९१
 अर्धदग्ध प्रेत हें वृकशृगाल, । फाडफाडुनिया भक्षिती खुशाल;
 तसें कुजलेलें पूतिगंधिमांस, । आवडीनें खातात आसमास; ९२
 असे शूलावरि अर्धभाग साचा, । खालें लोंबतसे अर्धभाग ज्याचा,--
 कलेवर हें दिसतसे असें एक; । शिवा त्याला या ओढिती अनेक; ९३
 बलें ज्यांनीं मर्दिले व्याघ्रसिंह, । ख्यात पूर्वीं जे परम पुरुषसिंह;
 तेच पडले निरुपाय हे अचेष्ट, । शिवा त्यांना या तोडिती यथेष्ट ! ९४
 बघुनि पूर्वीं जे कुपित रक्तवर्ण, । होय वीराचें वदनही विवर्ण,--
 गृध्रमालांनीं गोल फोडितांच, । नेत्र खांचा जाहले तेच साच ! ९५
 होय सागर कल्पनातरंगाचा, । मनोवृत्ति-प्रासाद थोर साचा,--
 विविधतृष्णांचें सद्म जें विशाल,-- । अहा ! पडलें हें जीर्ण नरकपाल ! ९६
 कृष्णवर्णा ही वक्रगति अनंत, । सदा ग्रासितसे लोक जी अनंत,
 विषमचरिता ती कालदशा जैशी, । सदा वैतरिणी वाहतसे तैशी. ९७
 नसे मरणाची भीति अल्प मातें, । पुत्रजन्मासम सुखद तें मनातें;

- ‘शुद्धवंशा मलिनता हाय ! आली;’ । हेच माझ्या हृदयास फार जाळीं ! ९८
 असे शान्तिप्रद मृत्यु हा खराच; । शोकचिन्ताप्रतिकार हाच साच,
 विपत्तीचाही हाच नाशकर्ता, । जर्गी त्याच्यासम कोण दुःखहर्ता ! ९९
 भाव ज्यावरि ठेविला शुद्ध नित्य, । जगच्चालक अविनाश जो अनित्य,—
 तोच पावो मज विश्वनाथ आतां. । मरणसमयीं या कोण दुजा त्राता? १००
 पहा उत्कंधर राहिलों उभा मी, । त्वरित मजला पाठवा कालधामीं.
 करुनि उल्लसिता असिलता कराल, । चिरा माझे हें शीघ्र कंठनाल. १०१
 दयामेघा ! वामना ! दीननाथा ! । तुझ्या चरणीं दे ठाव या अनाथा;
 दुर्जनानीं गांजिलें मला भारी; । मला आतां तुजविणें कोण तारी? १०२
 धरुनि अंसावरि मुक्तकेश—भार, । ऊर्ध्व अपुले करुनियां बाहु फार,
 वदत मोठ्यानें ‘ थांब थांब ’ याला, । येत इकडे ही त्वरित कोण बाला? १०३
 जलाभावे सुकतांच जीवसृष्टि, । जशी यावी सुखकरा द्रोणवृष्टि;
 अहा असतां यमपाशबद्ध मीही; । त्वरित आलि तशी कोण शुभांगी ही! १०४
 चंद्रिका ही पातली काय अन्या, । काय अथवा परतली तीच धन्या !
 भ्रान्त झालों पाहूनियां इला मी, । नसे झाली काय ती स्वर्गगामी? १०५
 कालवदनांतुनि यास सोडवाया, । स्वर्ग सोडुनि पातली काय जाया ?
 तिची अथवा ही तदनुरूप आली, । तिचें घेउनियां रूप काय आली? १०६
 सकलवसुधासौंदर्यसार भूता, । विकलदेहातें सुखद जी प्रभूता,
 तृषित नेत्रातें अमृतवर्तिकाच, । अहा ! माझी ही चंद्रिकाच साच !! १०७
 बाष्पधाराजलबिंदुसंततींहीं, । रचित हारावलि कुचतटावरी ही,—
 कालवदनीं मी गवसतांच हाय ! । त्वरित आली संजीवनी सहाय. १०८
 तुझ्यासाठीं जो जन निबद्ध झाला, । मुक्त केलें प्रियसखे ! तूच त्याला.
 अहा ! कळला प्रियसंगमप्रभाव, । तसा दुष्टांचा अधम तो स्वभाव. १०९
 पूर्वजन्मार्जित वैरि दुराचार, । त्यजुनि धर्मन्यायही सदाचार,—
 स्वयें पडतां नरकांत त्या खलानें, । स्पर्श केला मज कुटिलता—बलानें. ११०

- ‘सखे ! होउनियां राज्यविभवकामी, । दुरात्म्यानें तुज मारिलें अहा ! मी;’
 असा मजवरि आणिला दोष थोर; । ह्यणुनि झाला हा दंड मला घोर. १११
 प्रकट होतां मुखचंद्र तुझा बाले ! । त्वरित अयशस्तम सकल नष्ट झालें.
 हर्ष वाटे सन्नयनचकोरातें, । दुष्टकौशिक पळतात दशदिशातें. ११२
 येइं येईं गे मम प्राणभूते ! । त्वरित आळिंगीं विकल या तनूतें.
 ईशचरणीं मम एक याचना ही, । ‘विरह होवो नच आमुचा कदाही.’ ११३
 अशी वाणी बोलला गुणवतीस, । तोच आळिंगी वरतनू पतीस,
 प्रेमधाराजल वर्षली अपार, । कंठ होई बाष्पावरुद्ध फार. ११४
 नाथ-वक्षस्थल-निहित-मस्तका ती, । उचितवृक्षाश्रित काय सुभग जाती;
 वदे वाणी सविनया त्यास गोड, । त्वरित त्याचें जी पुरवि सर्व कोड. ११५
 ‘ नसे तुह्मां प्रिय जिच्यावीण काहीं, । मंदभाग्या आपली चंद्रिका ही;
 जिच्या दोषानें थोर हा अनर्थ, । प्रिया ! तुह्मांवरि येइ अहा ! व्यर्थ. ११६
 मनीं योजुनियां कपट नाटकातें, । मला कमला ने अंबिकालयातें.
 मृगी सांपडतां व्याघ्र जसा रानीं, । तसें केलें दुष्कर्म दुर्जनांनीं. ११७
 दुर्जनांचा अग्रणी दुराचार-- । करी तेथें मजवरी बलात्कार;
 प्रिया ! कमलेला घेउनी कटांत, । खलें आह्मां पाडिलें संकटांत. ११८
 परी दीनांचा एक पुरस्कर्ता, । साधु लोकांचा सकल दुःखहर्ता,
 सर्वसाक्षी तो तें न बघे काय ! । तोच संकटसमयास ये सहाय. ११९
 मित्र अपुला हा साधु मित्रचंद्र, । सर्व लोकातें जेंवि पूर्ण चंद्र,
 येइ अवचित त्या अंबिकालयातें; । त्यास धिःकारुनि मुक्त करी मातें. १२०
 निघे सद्दना मजसर्वे साधुवृत्त, । कळे आह्मांते तोंच हें कुवृत्त;
 ह्यणुनि आलों धांवून या स्थळाला; । तरी अपुला मुखचंद्र दृश्य झाला ’ १२१
 वदे सत्वर तो मित्रचंद्र त्याला; । ‘ त्वरित आळिंगीं दीन या जनाला;
 खलानें जो योजिला कपटबंध, । अहा ! ईशें तो नाशिला सबंध. १२२
 सरलहृदया ही विमलराजबाला, । तिचा धरितां अभिलाष त्या खलाला,--

- करी सर्वात्मा ईश थोर दंड; । पडो पापी नरकांत तो अखंड. १२३
- जसा ज्योत्स्नेसह चंद्र राहुमुक्त, । तसा संकटमुक्त तूं प्रियायुक्त;
- तुला पाहुनियां होय बहुत हर्ष, । जणों तनुवरती होय सुधावर्ष! १२४
- सर्व वार्ता ऐकुनी सुखकरा हे, । भूप धावुनि इकडेच येत आहे;
- उचंबळले सुख अन्तरीं अमूप. । ह्मणुनि दिसतो हा सुप्रसन्न भूप.' १२५
- बवुनि कन्येसह कुशल वसन्तातें, । तोष झाला अत्यन्त नृपवरातें;
- क्षेम देई मग शीघ्र त्यास भूप; । देत विप्रांतें तेंचि धन अमूप. १२६
- पुत्रभूता एकली प्रियसुता ते, । राज्य सारें अर्पिलें तिला तातें.
- निघे नंतर नृप काननां तपार्थ, । वदे जामाता ' माग अभीष्टार्थ.' १२७
- तदा बद्धांजलि वदतसे वसन्त, । बोल ज्याचे परिसतां तुष्ट सन्त;
- ' प्राप्त झाली प्रियचंद्रिका पुन्हा ही, । तशी होई चारित्र्यशुद्धि पाही. १२८
- करी आह्मां अपकार जो उदंड, । दुष्ट तोही पावला योग्य दंड;
- नसे प्रियकर याहून मला काहीं, । असो संतत तरि उक्ति मंगला ही. १२९
- उदक वर्षुनियां विपुल योग्यकालीं, । करो अंभोधर भूमि पाकशालीं;
- न्यायनीतीनें वागुनी नृपाल, । करो पालन भूमिचें सर्वकाल.' १३०

— श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

वेदाध्ययनानंतर शिष्यास गुरु उपदेश करितात.

(आर्या.)

- वत्सा ! सत्य वदावें; आचरणीं धर्म नित्य पाळावा;
- शिकलासि आजवरि जें त्याचा अभ्यास त्वां न सोडावा. १
- प्रिय दक्षिणा गुरूला देउनि मग तूं गृहस्थ-आश्रम घे;
- चाले सुवंश तेणें ऋण पितरांचें न राहतें मागें. २
- सत्यपराङ्मुख तैसें धर्मपराङ्मुख कधीं न त्वां व्हावें;
- जें जें कल्याणप्रद तें केल्याविण तुवां न राहावें. ३

ऐश्वर्यलाभदायी सन्मार्गाला कधीं न सोडावें;	
शास्त्रकलाध्ययनीं त्वां दक्ष असावें, जनास शिकवावें.	४
देवांचीं पितरांचीं कार्ये आहेत जीं करायाचीं,	
तीं हव्य-कव्य-कर्म करिं तूं, तुज होय जोड सौख्याची.	५
माता दैवत आहे, आचरणीं मातृदेवभक्ति करीं;	
देवासम ताताला मानीं, पितृदेवभक्ति चित्ति धरीं.	६
गुरु तर देवचि आहे, देवासम नित्य त्यासि पूजावें.	
अतिथीस देव मानुनि गौरव करुनी तयासि सुखवावें.	७
व्यवहारीं लोकीं जीं कृत्ये असतील चांगलीं मान्य,	
वत्सा ! तींच करीं तूं, परि न करीं होत जीं जनीं अन्य.	८
आहेत आमुचीं रे ! जीं कृत्ये चांगलींच पुण्यकर,	
वत्सा ! तींच करीं तूं, परि न करीं आमुचींहे जीं इतर.	९
आह्लांहुनि जे कोणी श्रेष्ठहि असतील धोर मान्यवर,	
बा ! आसनादि देउनि त्यांचा सन्मान ठेविं तूं फार.	१०
दान करीं श्रद्धेनें, श्रद्धा-दानांत पुण्य रे ! थोर.	
श्रद्धा जरि तुज नसली तरिही देई, करीं सदुपकर.	११
संपद्विभवीं देई; लज्जेनें देई; भीतिनें देई;	
प्रेमें स्नेहें देई; दान करुनि धन्य रे ! जनीं होई.	१२
धर्माचरणीं अथवा कुलधर्मीं पावुनीहि मोहातें	
जर संदेह तुला कीं-काय करूं वा करूं नये-वाटे,	१३
तर जे विमृश्यकारी क्रोधरहित जे नियुक्त वा इतर	
नीतिज्ञ धर्मबुद्धी कोणी असतील जे जनीं धोर,	१४
ते वागतात जैसें त्वांही तेथें तसेंचि वागावें;	
शिष्टाचार असा हा पाळी जो तोचि धन्यता पावे.	१५
लोकापवाद-दूषित त्यांसह वर्तन कसें असावें तें	

- बा ! न कळे तुज कांहीं जेव्हां होईल मोह चित्तातें, १६
 तेव्हां विमृश्यकारी क्रोधरहित जे नियुक्त वा इतर
 नीतिज्ञ धर्मबुद्धी कोणी असतील जे जनीं थोर, १७
 त्यांचें वर्तन कैसें असतें तें पाहुनीहि त्वां तैसें
 वागावें हें उत्तम; आचरणीं हाचि मार्ग उचित असे. १८
- आदेश हा धर्म व शास्त्र यांचा; । हा आमुचा बा ! उपदेश साचा;
 हें सर्व वेदांतिल सार पाहें; । ही ईश्वराज्ञा सकलांस आहे. १९
 कर्तव्य हें नित्य तुवां करावें, । को हें तुजें जीवित धन्य व्हावें.
 आर्हीं तुला जें कथिलें कृपेनें, । वत्सा ! करीं तें दृढ निश्चयानें. २०
- धरिं सदा उपदेश मनांत रे ! । मग सुखें भवसागर हा तरे.
 विमल पावन वर्तन आचरे. । विभु तुला यश देइल साच रे ! २१

मल्हार खडेरार चिटणीस बी. ए. एल्. एल्. बी.

बागेंतील फुलपाखरास.

श्लोक.

- मनोहर किती तुझा मधुर वर्ण हा शोभतो !
 सुरेशधनुकांतिला रुचिरताबळें मोहितो;
 सतेज नयनांबुजद्वय शिरीं चकाके किती !
 तुझी सकल गोजिरी तनुचि गुंगवीते मती. १
- तुला निरखितां दिसे प्रतिपदीं नवें, चांगलें—
 शरीर तव, काय हेममणिमाणिकीं कोंदलें ?
 भुले मन विलोकितां क्षण तिथेंचि तल्लीन तें;
 स्वभावरमणीयता मन बळेंचि आकर्षिते. २
- प्रकाश रविचा पडे, परिमलें भरे वासितें—

भशा उपवनीं तुला बवुनि खेळतां वाटतें,—
यदर्थ झटती जर्गी सकल जीव हे, सौख्य तें—
विलोलुप पदीं तुझ्या, तुजसर्वें सदा नांदतें.

३

अहा ! विविध रंग हे कुशल चित्रकारें कुणी—
दिले तुज ? कृतार्थ तूं खचित सुंदरा जन्मुनी !
गुणार्णव जयासि हा नटवि रम्य इच्छावर्शें,—
जगत्पटिं, तथा पश सकल आदरीती कसे.

४

मनीं कधिं न ठाउकी तुजसि काळजी, वा गड्या !
खुशाल वनिं मारितां नवलतानिकुंजीं उड्या;
न पक्ष तव हे, खरे मिरविसी तथाचे जनीं—
यशोध्वजचि, जो तुला निपजवी जगांचा धनी.

५

कुठें तनु तुझी ! कुठें अखिल विश्व हें एवढें !
किती तव महत्त्व तें सकल या जगाच्या पुढें !
दयार्णव परी तुला विसरला नसे पांखरा.

भिजे कणहि रेणुचा जाळें, न पारखा सागरा.

६

पहा विकसली कशी सुमनराजि ही सुंदर !
हितास्तव तुझ्याचि वा तुजसि बाहते सादर;
इर्थें विहरसी सुखें, विहर तूं सख्या, एकला--
मुखें मधुमरंद सेवित फुलांतला चांगला.

७

परंतु मति पांखरा, मम शिरे तुझ्या चितनीं,
भय प्रबल जें करी विकल चित्त अन्यक्षणीं;
मृणालवपु हें तुझें परम सुंदर प्राणिया !

कृतांतखरपाश सज्ज असतीच ओढावया ! !

८

सुभाषित.

आर्या.

जल, अन्न, सुभाषित, हीं रत्नें तीनच महीतलीं जाणा;	१
परि देति रत्नसंज्ञा मूढ पहा हो ! वृथैव पापाणां.	
संसृतिबंध सुटावा, इच्छिसि तूं साच हाच अर्थ जरी;	२
श्रीरामपदांबुजयुगिं मन गढवीं करुनि निग्रहास तरी.	
संसार असार, तरी सार अशीं त्यांतही स्थळें चार;	३
काशीवास, शिवार्चा, गंगोदक, सुजनसंग, साचार.	
स्तुति अद्यापि कुमारी राहे; न वरी असज्जनाला ही,	४
सज्जन हीस रुचे, पण न रुचे नवरीच सज्जनाला ही.	
खल छिद्र करी, गुणवान् सज्जन झांकी तयास; हें बघुनी, -	५
खल अगरडे सुईचें, सज्जन नेडें, असें गमे स्वमनीं.	

भृंग.

श्रीमच्छंकराचार्यांचा एका मुलास

तत्त्वोपदेश.

श्लोक.

सांगें कोण मुला ! प्रकाशद तुला ? आदित्य मातें दिवा.	
रात्री ? वन्हि, दिवा. तयांस बघण्या कोणी असे कीं, न वा ?	
डोळे. ते मिटल्यावरी कवण वा ? बुद्धी, पहाया. तिला--	
तेथें मीच. जगत्प्रकाशक तरी तूंचि प्रभो ! एकला.	१

विहगम्.

काव्यरत्नावलि.

अंक १२ वा.

सालअखेर.

(कवितेचा निरोप.)

श्लोक.

(सुंदरीवृत्त.)

करुणा करुनी प्रभो ! तुवां । मज रत्नावलि जी दिशि नवा,
 सरले सर हे तिचे दहा । अणखी सात; तुझा प्रसाद हा. १
 सदया ! उदयास आणुनी । नव वर्षीं करिं मान्य ही जनीं;
 नग आन गळां न माझिया । नव वा ! यास्तव तेज दे यया. २
 रसिका ! नव कामिनीपरी । न रुचे का तुज काव्यसुंदरी ?
 धरिं हास करीं रमावया; । टपला काल हरावया वया. ३
 भजले मज विक्रमादिही, । धरिलें मत्पद मस्तकीं तिहीं;
 परि ती परितप्त अंतरीं । फिरते दीन अजी घोघरीं. ४
 न नृपाश्रय संप्रती मला, । नच विद्वज्जनिं मान राहिला,
 इतरीं परनेयवुद्धिता; । वद ठेवूं पद कोठ सुस्थिता? ५
 रसिकत्व कवित्व रोकडे । द्वयही येइ अजी कवीकडे;
 रचितां कविता कवी बने, । रसिकाचें करि काम वाचनें. ६
 कुसुमें लातिकाच झेलती, । मधुपानें कमलेंच डोलती,
 कुचमर्दनिं दंग कामिनी, । रसिकाचें रसिकत्व जेमनीं. ७

* अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः । सभरागौ यदि सुंदरी तदा. लंदेशमंजरी

अयि ! विश्वविधातृधातया ! । करिं बापां ! मनुजांवरी दयां;	
रसना विविधान्मसेवना । करिसी देउनि काय वंचना;	८
कवित्तरससेवनावहां । रसना देसि न, हानिं ही महा;	
कवितामधुमाधुरीभये । धरि नाकीं वंसती सुधा स्वये.	९
दिसते सुमगंध ध्यावया । दिधले नाक तुवां विधे ! यथां;	
परि काव्यसुगंधसेवना । करिसी कांहिंच कां न योजना ?	१०
दिधले वरनेत्रयुग्म यां । रमणीया निज सृष्टि पाहया;	
परि एकहि कां न अर्पिलें, † कविसृष्टी बत्रण्यास जें भलें ?	११
जनहो ! स्थिति भूषणास्पदा । दिसते का तरि ही तुहां वदा;	
कविता सकला कलांतली । पहिली पायारि का न पावली ?	१२
तुमच्या रमवूनिया मना । पुरत्री कोणति ही न कामना ?	
जगदीशगुणांस गावया । शिकत्री कोण कत्री त्यजूनिया ?	१३
कवि दे अमृतत्व हा गरा । सुखहेतुत्वहिं दुःखसागरा;	
वितरी विभवा धनाविना; । हरि सारी विपरीत भावना.	१४
विषयोन्मुखता निसर्गजा, । परि धीरोन्नत वृत्ति यत्नजा;	
जरि इच्छितसाल उन्नति, । कवि अब्हेरुनि कैवि होय ती ?	१५
वितरून मनास शक्तिला । उपदेशी निजदेशभक्तिला;	
जननो निखिलां गुणांसही । कविता देशिच वस्तु का न ही ?	१६
असलीं तरुंचीं घनें वनें । तरि पोसा लतिकेस जीवनें;	
न तरू खुळतो तिच्याविना, । न फिटे वा जनदृष्टिपारणा.	१७
तव कार्य रसज्ञनायकां ! । शुभरत्नावलिलाभदायकां !	
गमतें मज जीवितापरी; । तव निष्ठाधृतिला नसे सरी.	१८
कविभूपविनायका ! वरा ! । मतिमोहप्रदचंद्रशेखरा !	
दुसरे कविवाचकादिहो ! । प्रभु इष्टप्रद तो तुहांसि हो.	१९

फल होय विनाशि देखत, । परि कर्त्तव्यमहत्त्व शाश्वत;
स्मरुनी भगवत्पदा पहा । निज कर्मी रत व्हा; निरोप हा.

२०

विहंगम.

मेघनादवधकाव्यं.

सर्ग ४ था.

(इंद्रजित् श्रीरामलक्ष्मणांशीं युद्ध करून त्यांत जय मिळवील या भावी आशेवर लंकेतील सर्व लोक आनंदोत्सवांत मग्न आहेत; श्रीसीता अशोक वनांत शोक करीत आहे; व आपली सखी सरमा हिने विचारल्यावरून तिला लंकेत येण्यापूर्वी झालेली सर्व हकीकत सांगत आहे.

आर्या.

भारतकविकुलतिलका! आदिकवे! करितसें तुला नमन;

गुरु तूं सकल कवींचा ध्याउनि तरले तुला असंख्य जन. १

श्रीहर्ष, बाण, दण्डी, भर्तृहरि, कालिदास, भवभूति,

तुझिया कृपाप्रसादे गेले मिळवुनि चिरंतन ख्याति. २

तव काव्योपवनींचा मेळवुनी कल्पनाकुसुमराशि,

रचितों हार मनोहर; दे दासा दीन कविवरा! आशी. ३

रम्या सुवर्णलंका होती आनंदसागरीं न्हाळा,

वाज्रति वाद्यें बहुविध; वाटे दीपावली पुन्हा आली. ४

प्रतिसदनीं जन झाले त्या रात्रीं मग्न नृत्यगीतांत;

कोणी मदिरापानीं, कोणी गेले गढूनि सुरतांत. ५

माला रम्य फुलांच्या नयनातें रमविती प्रतिद्वारीं;

ध्वज उडती सदनांवर, पुष्पांची वृष्टि होय शुभकारी. ६

* या काव्याचा ३ रा सर्ग १० व्या अंकांत आलेला आहे. १ वाल्मीकि

२ अक्षय्य ३ आशीर्वाद.

होते जागृत सारे लंकेंतिल बालवृद्ध त्या रात्री;	
निद्रादेवी गेली लंकेतें सोडुनी विमलगात्री.	७
“ श्रीरामलक्ष्मणांतें वधिल उद्या मेघनाद समरांत,	
जिंकुनि विभीषणातें, घेइल तो धन्य ह्यणुनि अमरांत. ”	८
“ लंकाचंद्रकलेचा केला श्रीरामराहुनें ग्रास,	
त्यांतूनि मुक्त होउनि दादिल ती तेज सर्व विश्वास. ”	९
लंकापुरींत होती आशा हें गीत गात सर्वत्र;	
गेली अशाप्रकारें असूरांची उत्सवांत ती रात्र.	१०
सीता करीत होती शोका एकाकिनी अशोकवनी,	
विरहव्यथा तिथेला दारुण हो वर्णवे न ती कवनी.	११
विहरे निःशंक वनी व्याघ्री टांकुनि जशी मृगी विकल,	
सोडुनि जानकीतें उत्सवरत राक्षसी तशा सकल.	१२
खनिगर्भी हीनप्रैभ राहतसे जेंचि सूर्यकांतमणि,	
पर्णकुटींत तमोभय होती निस्तेज तेंचि ती रमणी.	१३
सीतावस्था पाहुनि मारुत उच्छ्वासुनी विलाप करी,	
दुःखें तरु मरमरती, खगगण गाई न मूकभाव धरी.	१४
वसतां विषण्ण सीता आली तेंचें उदारधी परमा,	
रक्षःकुलराजश्री असुरवधू सुंदरी सती सरमा.	१५
“ रत उत्सवीं जहाल्या, गेल्या देवि ! त्यजूनि तुज दासी,	
परिसुनि हें मी आल्यें, पूजायातें त्वदीय सुपदांसी.	१६
द्यावी आज्ञा मजला भालीं सिंदूर तिलक लावाया,	
या वेषा उचित न तूं असुरपती छळितसे तुला वाया. ”	१७
वदुनि असें मग लावी सरमा सीतेचिया तिलक भालीं;	

१ खाणीच्या पोटांत २ निस्तेज ३ 'मरमर' शब्द करिती ४ विभीषणाची स्त्री; ही सीतेला श्रीरामाचें कुशलवृत्त सांगत असे.

दे शोभा वदना तो गगना तारा जसा निशाकालीं,	१८
“ दोष न दशाननाचा, मार्गी मी फेंकुनी दिले हार,	
स्वर्णालंकार तसे दुष्टे करितां वनांत अपहार.	१९
भूषणचिन्हांवरुनी यावे लंकेस नाथ हा हेतु;	
जाणुनि तो पतिरागें शोधियला मार्ग, बांधिला सेतु.	२०
मुक्तामणिहार सखे ! मजलागीं सांग काय कामाचे ?	
जरि ते दुरावले गे ! मजपासुनि दिव्य चरण रामाचे ! ”	२१
“ धालें परिसुनि विधुमुखि ! मधुर तुझे तें स्वयंवराख्यान.	
विपिनीं वसलीस करी सांग सखे, हरुनि ने तुला कवण ? ”	२२
सरमे ! हितैषिणी तूं मत्पूर्वकथा समस्त परिसावी;	
वचन वदे वैदेही जणु गंगा गोमुखांतुनी यावी.	२३
“ पंचवटी घोरदनीं होतो गोदावरीतटीं आह्मी -	
वास सुखें करित सदा मी माझे परमपूज्य गे ! स्वामी.	२४
होते वनांत अमुची प्रेमें सेवा करीत भावोजी;	
आणुनि नित्य देती खेवायातें फळें मुळें ताजां.	२५
प्रभु जाती मृगयेतें परि घेती जीव ते न जीवांचा;	
‘ करुणासागर ’ राघव विदित जगातें स्वभाव हा त्यांचा.	२६
कन्या मी राजाची तुच्छ फरी राजवैभवा मानीं;	
राम वनाचा राजा मी त्याची तत्परायणा राणी.	२७
सांगूं काय तुला मी वैभव सखये ! मदीस उटजाचें !	
फुलती फुलें सभोतीं भ्रमरतती त्यावरी सदा नाचे.	२८
प्रातःकालीं कोकिल मधुराळापें करी मला जागी;	
सांग अशी कोणाची राणी धन्या जगांत सुख भोगी ?	२९

१ यापूर्वीं सीतेनें हें वृत्त सरमेस सांगितलें असें कवीनें गृहीत धरलें आहे. २ हि-
मालयांतील एक गंगेचें मुख; सीतेच्या वचनाला गंगेच्या ओघाची उपमा दिली आहे.

पसरुनि दिव्य पिसारा नाचे हर्षे मयूर मद्वारीं;	
येती खग मृग अतिथी आदरिलें त्यां सदैव सत्कारीं.	३०
पुष्पांचे रम्य सखे ! करुनि अलंकार घातिले इतुके—	
कीं, मूर्तिमती आली वनदेवी नाथ बोलले कुतुके.	३१
हाय ! मला पाय पुन्हा दिसतिल ते परमपूज्य सांग कसे ?	
ऋरा ! देवा ! छळिसी कां मजला या अभागिनीस असें ? ”	३२
वदतां असें सतीच्या नयनांतुनि अश्रु खळखळां गळले;	
पाहुनि तिची अवस्था सरमेचें हृदय फार खळखळलें.	३३
पूर्वकथास्मरणानें व्यथित तुझे मन जरी सये ! होतें,	
कर पुरतें, थांब, नको, त्याहुनि मग मरणही बरें हो ! तें.	३४
जरि म्यां न गे ! रडावें तर मग वद ती रडेल कोण दुजी ?	
कथित्यें दुर्दैवाची सरमे ! तुज काहणी समस्त अर्जा.	३५
“ जलं तुंबतां तडागीं फोडावा लागतो जसा पाट, ”	
हृदयस्था दुःखातें घावी लागे रडूनियां वाट.	३६
पंचवटीकांतारीं वसतां सौख्ये अनंत अनुभविलीं;	
स्वप्नीं वनदेवींचीं मंजुल गाणीं मनोहर श्रविलीं.	३७
येति कधीं ऋषिपत्नी साध्वां प्रेमे मदीय उटजाला;	
त्यांचा पुण्यसमागम हृदया आनंद वितरिता झाला.	३८
केव्हां सुखें बसें मी अजिनासन घालुनी तरूखाळीं,	
छाया सांद्रें तरूची सखये ! मज सहचरीपरी झाली.	३९
केव्हां कुरंगिणींच्या संगें एकाकिनी करीं खेळ,	
मंजुल कोकिलकूजित अनुकरुनी दवडिला कधीं वेळ.	४०
केव्हां तरुण तरूचे लावितसें मी विवाह लतिकांशीं,	
केव्हां फिरें प्रभूच्या सांगातीं मी सरित्तटापाशीं.	४१

नाथासर्वे कर्धों मी विहराया पर्वतावरी जाई,	
प्रभुच्या वचनसुधेतें सेवुनि आनंद मानसीं होई.	४२
कैलासीं नित्य उमा परिसे त्र्यंबकमुखें कथा नाना,	
तैशा मी ऐकतसें; आतांही भास होतसे कानां.	४३
हा ! दैवा ! फिरुनि न का कानीं पडणार ती मधुर वाणी ?	
आणी ऐसें वटुनी शोकाकुल लोचनां सती पाणी.	४४
परिसुनि तव रम्य कथा ये माझ्या जानकी ! विचार मनीं,	
सोडुनि राजविलासा वास करावा सदा सुखांत वनीं.	४५
शिरतां उज्ज्वल शशिकर कांतारीं तिमिर गे ! लया जाय.	
सीते ! तव सान्निध्ये वनचर सुख पावले नवल काय ?	४६
राघवदयिते ! सीते ! केले तव दशमुखें कसें हरण ?	
सांग; मला सेवाया वचनामृत उत्कं जाहले कर्ण.	४७
“ असतां अशा रितीनें पंचवटीकाननांत सुखमग्न--	
येउनि शूर्पणखेनें, अमुच्या सौख्यांत आणिलें विघ्न.	४८
सरमे ! मन्मन शरमे स्मरतां तत्कृत्य ती जळो नष्टा !	
श्रीरामास वराया सजली स्त्रीकुलकलंकिनी दुष्टा ! !	४९
घेउनि धनुष्य तीतें उठले दंडावयास भावोजी,	
आले धावुनि राक्षस तों; तेथें प्रबल मातली आंजि.	५०
शिरलें उटजीं परिसुनि भयकारक मी धनुष्यटंकार,	
पतिरक्षणार्थ केला नम्रपणें देवतां नमस्कार.	५१
इतुक्यांत एक दिसला कांचनमृग आश्रमापुढें मातें,	
त्यातें आणुनि द्या हो; वदलें मी आग्रहेंच रामातें.	५२
मातें सांभाळाय़ा ठेवुनि ते आश्रमांत अनुजाला,	
गेले हरिणामागें; वायुगतीं आर्तनाद तों झाला.	५३

- “ अससी संकटकालीं वद कोठें लक्ष्मणा ! सख्या ! बंधो !
मरतों येरे ! मजला ताराया धावुनी दयासिंधो ! ” ५४
- परिसून आर्त वाणी वदलें, “ बसलांत भाउजी ! काय ?
जाहो जा शीघ्र तुह्मी; सांपडले संकटांत रघुराय ! ” ५५
- “ आर्ये ! टाकुनि तुजला विपिनीं एकाकिनी कसें जावें ?
राक्षस तो, मृग नेहे, मातें विनवूं नको वृथा, पावें. ” ५६
- वदती हें लक्ष्मणजी तों फिरुनी नाद परिसिला कानीं,—
‘ हा सीते ! हा लक्ष्मण ! ’ जाय दणाणून विपिन हाकांनीं. ५७
- झालें अधीर हृदयीं ताडियलें त्यां कठोर वचनांहीं;
“ रे ! निर्दया ! कठोरा ! कैशी करुणा नये तुला काहीं. ५८
- होसी पुरुष कशाला वीरकुलाला कलंक लावाया ?
तुजहुनि बरवी वाटे स्त्री, धरिसी हें धनुष्य कां वाया ? ५९
- पाहूनि एकली मज किंवा शिवलें तुझ्या मना पाप ?
ह्मणवूनि ताप देसी, तीव्र, मदांधा, पतिव्रताशाप ! ” ६०
- “ शिवशिव ! या अशिव अशा वचनां माते ! वदूं नको पावें;
अपराधी बालक मी नसुनीं त्वां व्यर्थ काय कोपावें ? ६१
- जरि पापबुद्धि केव्हां क्षणही शिवली असेल हृदयास,
अंधत्व शीघ्र येवो किंवा जगदीश संहरो यास ! ६२
- आज्ञा तव मान्य मला माते ! सौमित्रि बोलला रागें,
जातों शोधायातें श्रीरामा; आश्रमीं जपुनि वागें. ” ६३
- “ बसल्यें संचित उटजीं वाट पतीची पहात एकांतीं.
तेजस्वी पुण्यात्मा तों नरवर देखिला बहिःप्रांतीं. ६४
- हातीं दंड कमंडलु भस्म शरीरीं शिरीं जटाभार,
साष्टांगप्रणिपाता करुनी केला तदीय सत्कार. ६५

घालीं भिक्षा मजला रघुदयिते ! पावलों बहुत कष्ट, आहें क्षुधार्त वदला ऐसे तो कपटनाटकी दुष्ट.	६६
योगी नच तो रावण कालफणी झांकिला फुलांखालीं, कळतें मजला हरहर ! तर मी नमित्यें न त्या कदाकालीं.	६७
“ ध्यावा विश्राम जरा वैसुनि या आसनीं महाभागें, येतील राक्षसातें जिंकुनि रघुवीर सत्वरी मार्गें. ”	६८
‘ घालीं मजला भिक्षा सत्वर झालों क्षुधापिपासार्त, अन्यस्थलास जातों नाहीं तर; ’ बोलला मला धूर्त.	६९
‘ अतिथीपूजन हें व्रत रघुवंशाचें प्रसिद्ध या लोकीं, विन्मुख जाऊं देसी मातें; देईन शाप अवलोकीं. ”	७०
भयकातर मी झालें, भिक्षाद्रव्यास घेउनी आलें-- बाहेरी, तों मातें धरिलें त्यानें अहा ! कपटजालें.	७१
मजला धरी सखे ! तो सिंह जसा क्रूर धरितसे हरिणी, रडलें मी ओरडलें परि न कुणी धांवला मदुद्धरणीं.	७२
गेल्या जटा शिरींच्या, हातींचा तो कमंडलू पडला, सारथिच्या वेषानें उचलुनि मज तो रथावरी चढला.	७३
कालफणीच्या वदनीं भेकी तैशी करीं तयाच्या मी; गेलें बुडून शोकीं, आठवुनी मानसीं प्रिय स्वामी.	७४
रथ चालतां भरारा दिधलीं फेंकून भूषणें सकल, ह्यणुनी वेष असा मम अन्यातें दोष लावणें विफल.	७५
“ शद्धवर्हा आकाशा ! माझी नाथास सांग तूं वार्ता; पतिरायास निवेदीं पवनां ! मी जाहलें किती आर्ता.	७६
मेघा ! शद्ध भयंकर करुनी नाथास हांक तू घालीं; गुंजारव कर कर्णीं भ्रमरा ! प्रभुच्या दुजा न मज वाली.	७७

- पाडावें अबल प्रजेस उघडें, तें राजवाडा उठे;
झाला एक धनी गिळून बसतो सर्वस्व कष्टार्जितें. २
- साक्षी देव, न राज्यलोभ धरुनी मीं घोर केलीं रणें;
न व्यक्तीस्तव रक्तपात घडला, साऱ्या जनाकारणें;
मेले कोण हणेल बंधु पडले देशार्थ जे संगरीं ?
त्यांची कीर्ति जगांत गाजत असे; सुस्थान त्यांना वरी. ३
- स्वर्गीं सर्व जन स्वतंत्र; न कुठें कारागृहें, शंखला;
स्वर्गीं धार न, बांधवा तुडविती सत्तामदें, त्या खलां;
स्वर्गद्वार खुलें न वैरकलहा; प्रेमैक सर्वातरें;
स्वर्गीं देव पिता; अभेद भजती त्याचीं तया लेंकरें. ४
- साहेना परबंधनांत पडली माझी महाराष्ट्रभू.
केला यत्न निमित्त केवळ तया मीं; साह्य झाला प्रभू;
त्याचें कार्य तयें स्वयें घडविलें; स्वातंत्र्य पात्रां दिलें,
सोसाया परतंत्रता जगविलीं मार्गे तियेचीं मुलें. ५
- स्वातंत्र्यास्तव कां उगाच करितां हा आरडा ओरडा ?
देशाचा अभिमान सर्व तुमचा मातें दिसे कोरडा.
स्वर्गीं लाजविले स्वपूर्वज तुम्ही; ते आंसवें ढाळिती;
कीं आले खर भारवाहक असे पोटीं मनुष्याकृती. ६
- कोठें मालुसरे सहोदर, कुठें हे मावळे आजचे ?
बाजीब्राह्मणवंशजांस बघतां उत्साह सारा खचे.
वीरांनीं पहिल्या स्वभूजननिला जीवत केलें खरें;
आतां प्रेत तिचें चिरीत बसलीं त्यांचीं मुलें लेंकरें !! ७
- एकी जाय लया; परस्पर नसे विश्वास तो राहिला;
कोणाला न पुसे कुणी; निजहितीं जो तो दिसे गुंगला;

वाढे मत्सर; लोभदृष्टि अवघे; साहे परोत्कर्ष न;
झालें काय अशा गुणें स्वजनतास्वातंत्र्यसंपादन?

८

कष्टाचें फल वांचिलें न; नृपता मातें प्रभूनें दिली;
ती त्याची समजून, मीं निजशिरीं अत्यादरें वाहिली;
प्रेमें वांगविली प्रजा; मजसवें तीही तशी वागली;
होती भूषण, तीच दूषण परी आतां दिसू लागली !

९

मी माझी ह्यणवीतसें, बघवतें आतां न ती लोचनीं;
कां हाका मज मारिते, न कळतें, वर्षांत एका दिनीं;
माझी का प्रतिमा वृथा बसविते बाहेर सिंहासनीं ?
देशप्रीति मनीं नसून, यश का येई अशा साधनीं ?

१०

मी केलें, करणार काय, अवघी सत्ता प्रभूच्या करीं;
त्याला आळविणें नको, वळखतो तो भक्ति खोटी खरी;
स्वातंत्र्यक्षम होय सर्व जनता जाणेल जेव्हां प्रभू,
तेव्हां वेळ नको स्वतंत्र, सुभगा व्हाया महाराष्ट्रभू.

११

विनायक.

मनोवृत्ति.

पद.

टाकिली यानें सुंदर तंबोरी । तरी का मदन पळे दूरी !

सुरांची केली ज्यानें भंबेरी । जनांची काय तिथें थोरी ?

कोपुनी त्याला मारी मदनारी । प्रकटे मनांमधीं स्वारी !

विचारी जड ती ! केवळ तंबोरी । प्रबळ हा दिसे फार वैरी !

१

मनाच्या वृत्ती मन त्याला मारी । तरी मरतात असुखंकारी ! ॥ धृ ॥

टाळही तैसा ताळातें दावी । समता तयाप्रती ठावी;

मदनकृतलीला प्रभुलीला गावी । तालं तों सम दोन्ही भावी.
 तयाला कैसा दोष कोण लावी । संग बाधतो तया केंवी ?
 आत्मभू किंवा मनसिज पदधारी । अनंगा अन्य कोण मारी ! ॥ म० ॥ २
 तसा हा दंभ राहे नखन्यांत । नसे का साध्या वसण्यांत !
 दिसे तो जैसा चाळाघोळांत । तसा तो दिसतो नेत्रांत;
 राहतो प्रेमें जैसा माळेंत । तसा तो राहे हस्तांत;
 नेसला साधें अथवा जरतारी । अशानें दंभ नव्हे दूरी ॥ म० ॥ ३
 मदन जाळितसे नखरेबाजाला । जाळितो काय न इतराला ?
 असे ही वृत्ती साऱ्या प्राण्यांला । सारखी पीडा सर्वांला;
 असो तो साधा किंवा रंगेला । काम सोडिना मुळीं त्याला.
 व्यापिलीं याणें जरि गात्रें सारीं । काय हीं साहित्यें दुसरीं ॥ म० ॥ ४
 सिंह रागानें बाणाला चावे । मारत्यावरी न तो धांवे;
 साधनांलागीं कोपें ताडावें । आणि कल्याळा विसरावें ?
 अशानें कैसें इच्छित साधावें । वृथा कष्टांत गढुन जावें ?
 हळू हळु यत्नें त्यांस दूर सारी । तरुनिया इतरांतें तारी ॥ म० ॥ ५

मोरो गणेश लोंढे.

निद्रा*.

श्लोक.

जें मंदमंद विहरे कुलं कोकरांचें,
 कर्णा सुहर्षकर ते ध्वनि पावसांचे,
 तें भृंग-गुंजन तसे सरिता-प्रपातें,
 यांचें करी मधुरचित्तन भी मनांत !

१

* ही कविता वर्डस्वर्थ कवीच्या 'Sleep' या कवितेच्या आधारानें लिहिली आहे. १ कळप. २ धवधवा.

- ती क्षत्रपंक्ति; जलधी; मधुशंख वारें;
 वर्णावली रुचिरवर्ण; असंख्य तारे;
 चिंतीयले सकल मी मनिं सावकाश,
 निद्रा नये मजपरी ! किति मी हताश ! २
- आतां विभातिं झणिंया गृह्वोदिकेंत-
 गातीलें कोमल विहंगम गोड गीत !
 ती कोकिला ताशिच गाइल पंचमांत,
 उद्विग्नता वरिल ऐकुनि यांस चित्त ! ३
- मी कांठिल्या रजनि तीन तुझ्या शिवाय,
 निद्रे ! मला सुचत नाहिं मुळीं उपाय;
 युक्तिप्रयुक्ति करुनी जरि यत्न केले--
 जिंकावया तुजसि ! निष्फल ते जहाले ! ४
- यालागिं हे ! सकल-मानस-तापहंत्रि !
 ये ! ये ! कृपाकरुनि ये ! तरि आज रात्रीं;
 सौंदर्य सृष्टित विभातिं भरुनि जाई,
 तें त्वद्विना कथिं मला कवणास मोही ? ५
- निद्रे ! लया काठिनता दिनरात्र यांची--
 नेतेस तूं, असुखता हरिं मानसाची;
 तूं गे ! विचार-जननी असशी सुशांत;
 ये ! ये ! अतां अज्ञुनि पाहसि काय अंत ! ! ६

शंकर कृष्ण.

१ शेतांची रांग. २ घराजवळील फळवागेंत. हीं सोंप आणण्याची का-
 ल्पनीक साधनें आहेत.

अन्योक्तिमाला.

मयूर.

श्लोक.

तुझी बाणी नाही मधुर ह्मणुनी खिन्न न मनीं--
मयूरा त्वां व्हावें. बहुत तुजला मान सुजनीं.
प्रभा ज्याची रम्या सुरधनुसही लज्जित करी,
पिसारा वा ! ऐसा रुचिर तव; आनंद वितरी.

१

गुलाबकलिका.

गे ! बाई दिससी गुलाबकलिके कां तूं अशी दुःखिता,
आहे गात्रलताचि कंटकयुता मानूं नको खिन्नता.
कामी दुष्ट जर्गी अनेक टपले तारुण्य चाखावया,
ईशें कंटक हे ह्मणुनि दिधले त्यां योग्य शासावया.

२

जास्वंदी.

नाहीं अल्प फुलास वास तुझिया, हुंगी न त्यातें कुणी;
जास्वंदी ह्मणुनी तुला निशिदिनीं कां दुःख होई मनीं.
बाई ! पुष्प तुझें मनोहर, तुला ही देणगी उत्तमा;
रंगानें अपुल्या जगा शिकवितें सत्प्रीतिचा रक्तिमा.

३

मूषक.

नाहीं आजवरी कुणी तुजकडे टुंकूनही पाहिलें,
प्लेगें भाग्य परी तुझें उघडलें मातें गमे चांगलें.
भीती लोक तुझी मनांत धरिती वा मूषका संप्रति,
क्षुद्रांही अनुकूल काल असतां मोठे जर्गी मानिती.

४